5023

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Յ. ՊՈՅԱՃԵԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՐ ՀԱՅԵՐ

Բ. ՄԱՍ

Անիշխանութեան ժամանակէն մինչեւ մեր օրերը
բարձրագոյն դասընթացքի եւ ժողովրդեան ընթերցման համար։

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐ. [illegible]. ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ ՈՐԴԻՔ

1922

9(47.925)
Պ-81

LIBRAIRIE ORIENTALE
H. SAMUELIAN
51, RUE MONSIEUR-LE-PRINCE
PARIS VIe - DAN. 88-65

175

A50F

8

423

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՐ ՀԱՅԵՐ

ԿԱԶՄԵՑ
ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Յ. ՊՈՅԱՃԵԱՆ

Բ. ՄԱՍ

Անիշխանութեան ժամանակէ մինչեւ մեր օրերը 1922
Բարձ. դասընթացքի եւ ժողովրդեան ընթերցման համար:

8

29457-Կ.2

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀՍՍՌ–Арм. ССР
им. А. Мясникяна
Ա. Մյասնիկյանի անվան

12004

Եթէ ժամանակակից դէպքերը առանց կիրքի եւ առանց նախապաշարումի աչքերնուս առջեւ պատկերացնենք պիտի յանգինք այն համոզման, թէ ազգային կեանքերնիս մեռած չէ. ամէն մէկ հայ պիտի շարունակէ ապրիլ ոչ միայն իբր անհատ եւ հայ ժողովուրդին անջատ մէկ մասը, այլ այդ հաւաքականութեան անբաժան մէկ մասնիկը, հետեւաբար ժողովուրդ մը իր ազգութեան ճամբան ապահով շարունակելու համար, միշտ անցեալ կեանքը իր աչքին առջեւ ունենալու է. այսինքն միշտ ետեւը նայելու է, հոն պիտի գտնէ այնպիսի արձանագրութիւններ, որոնք մեր իմաստութեան կամ տհասութեան յիշատակարաններն են: Ես իբր պարզ պատմագիր այս ժամանակակից պատմութիւնը ներկայ սերունդին կը յանձնեմ, որուն մէջ յայտնի կը տեսնայ թէ նախորդ սերունդը այդ պատմութեան տիրանալու համար ինչ զոհողութիւններ ըրած է եւ ինք ինչ ընել պէտք է պատմութիւնը այսպէս ուսումնասիրել տեսակ մը ինքնաքննութիւն է եւ այս քննութիւնը ազգային շահերու համար մեր ունեցած հոգածութեան նկարագիրը կ'արտայայտէ: Որով իւրաքանչիւր հայ անհատին նշանաբանը պէտք է ըլլայ թէ «Ապագային լաւագոյն մարգարէն անցեալն է»:

Այս պատմութիւնը պատրաստելու համար աղբիւրներ ունեցած եմ լրագիրներու (Ճակատամարտ, Ժողովուրդի ձայնը, Ժամանակ) եւ պարբերական հանդէսներու մէջ տեսնուած յօդուածները (Արօր Տփղիս, Ազգ. Սահմանադրութիւն Սարուխանի) եւ Վաղարշապատ Էջմիածնի տպարանը տպուած Գիւտ Քահանայի դիւաններ թէ՛ Պոլիս եւ թէ Տփղիս հրատարակուած ազգ. պատմութիւններու վերջը կցուած պատմական տեղեկութիւններ եւ Թէոդիկի տարեցոյցին մէջ Արշակ Ալպօյաճեանի Հայկական Հանրապետութիւններու վրայ գրած յօդուածները:

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ա.

ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

1

Սելճուքներ. — Բագրատունեաց Հարստութեան անկումէն ետքը Հայաստանին վիճակը. — Հայկական իշխանութեան մնացորդները ԺԲ. դարին մէջ. — Վրաց տիրապետութիւնը:

ՍԵԼՃՈՒՔՆԵՐ. — Թուրքաստանի մէջ կը բնակէր Սելճուք անուն Թուրք մը, որուն որդիները լաւ արօտ մը փնտռելու նպատակով, Թուրքաստանի տափաստանները ձգելով, կուգան, կը հաստատուին Խորասան՝ Մահմուտ Շահին արտօնութեամբ, որ Ղազնէվիտներուն սուլթանն էր և կը տիրէր Կասպից Ծովէն մինչեւ Գանգէս (997-1028): Մահմուտ Շահին որդին Մէսուտ Խան ուզելով Սելճուքները վռնտել, անոնք ալ Սելճուքի թոռ Տուղրիլի առաջնորդութեամբ ապստամբելով, կ'առնեն Խարիզմը, Խորասանը և Հերաթը և կը յառաջանան դէպ ի Ղազնէվիտներու վրայ: Տուղրիլ 1039-ին Մէսուտ Խանին յաղթելով, հսկայ կայսրութիւնը կը կործանէ և ինքզինքը Սուլթան կ'անուանէ:

Այս պատմութիւնը պատրաստելու համար աղբիւրներ ունեցած եմ լրագիրներու (Ճակատամարտ, Ժողովուրդի ձայնը, Ժամանակ) եւ պարբերական հանդէսներու մէջ տեսնուած յօդուածները (Արօր Տփղիս, Ազգ. Սահմանադրութիւն Սարուխանի) եւ Վաղարշապատ Էջմիածնի տպարանը տպուած Գիւտ Քահանայի դիւաններ թէ՛ Պոլիս եւ թէ Տփղիս հրատարակուած ազգ. պատմութիւններու վերջը կցուած պատմական տեղեկութիւններ եւ Թէոդիկի տարեցոյցին մէջ Արշակ Ալպօյաճեանի Հայկական Հանրապետութիւններու վրայ գրած յօդուածները:

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ա.

ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

1

Սելճուկներ. — Բագրատունեաց Հարստութեան անկումէն ետք Հայաստանին վիճակը. — Հայկական իշխանութեան մնացորդները ԺԲ. դարին մէջ. — Վրաց տիրապետութիւնը:

ՍԵԼՃՈՒԿՆԵՐ. — Թուրքաստանի մէջ կը բնակէր Սելճուկ անուն Թուրք մը, որուն որդիները լաւ արօտ մը փնտռելու նպատակով, Թուրքաստանի տափաստանները ձգելով, կուգան, կը հաստատուին Խորասան՝ Մահմուտ Շահին արտօնութեամբ, որ Ղազնէվիներուն սուլթանն էր և կը տիրէր Կասպից Ծովէն մինչև Գանգէս (997-1028)։ Մահմուտ Շահին որդին Մէսուտ Խան ուզելով Սելճուկները վռնտել, անոնք ալ Սելճուկի թոռ Տուղրիլի առաջնորդութեամբ ապստամբելով, կ'առնեն Խարիզմը, Խորասանը և Հերաթը և կը յառաջանան դէպ ի Ղազնէվիներու վրայ։ Տուղրիլ 1039-ին Մէսուտ Խանին յաղթելով, հսկայ կայսրութիւնը կը կործանէ և ինքզինքը Սուլթան կ'անուանէ։

Տուղրիլ անկէ դէպի Արեւմուտք դառնալով, Սպահանը կ'առնէ և Պարսկաստանի տիրելով, իշխանութիւնը հոն կը հաստատէ 1051-ին, անկէ դէպի Պաղտատ կը դիմէ և կ'առնէ ինչպէս նաեւ Սուրիան և Միջագետքը (1055-1059)։ Տուղրիլ կը մեռնի 1063-ին 70 տարեկան։

ՏՈՒՂՐԻԼ

Տուղրիլի քեռորդին Ալփասլան (1064-1072) իրեն արժանաւոր յաջորդ կ'ըլլայ։ Առանց բացառութեան բոլոր Իսլամ աշխարհին, Հայաստանի և Վրաստանի կը տիրէ, մինչեւ իսկ Եգիպտոսի Ֆաթիմեանք անոր գերիշխանութիւնը կը ճանչնան։ Ալփասլան իր հարստութեան առաջին իսլամն էր և նոր դարձած ըլլալուն շատ եռանդուն էր։ Մինչեւ իսկ Փռիւգիա կ'արշաւէ։ Երբ բազմաթիւ զօրքով Պուխարա արշաւել կը խորհէր նոր առած բերդի մը տիրոջմէն կը սպաննուի։

ՄԵԼԻՔ ՇԱՀ (1072-1093). — Ալփասլանի որդին

Մէլիք շահը Սելճուգեան կայսրութիւնը իր փառքին գագաթնակէտը կը հասցնէ, տարածելով զայն Միջերկրականէն մինչեւ Չին և Կովկասէն մինչեւ Եէմէն։ Մելիք Շահ 1075-ին Յոյները կը վանէ Փոքր-Ասիայէն, Սուրիայէն և Միջագետքէն։ Եւ Երուսաղէմը, Եդեսիան, Դամասկոսը, Հալէպը առնելով, կը տիրէ ամբողջ Հայաստանին 1086-ին։ Բարեմիտ և արդարասէր մարդ մը ըլլալով, սիրով կը վարուէր Հայոց հետ։ Անիի Բարսեղ եպիսկոպոսը, որ Գրիգոր Վկայասէր Կաթողիկոսին փոխանորդն էր, 1090-ին Մելիք Շահին այցելութեան երթալով, մեծ պատիւով կ'ընդունի և հրովարտակով իր աթոռը Անի կը հաստատէ 1092-ին։ Տուղրիլի հաստատած այս ընդարձակ պետութեան կեդրոնը Պարսկաստանն էր, իր յաջորդները Ալփասլան և Մելիք Շահ Պարսկաստանի թագաւորներ ըլլալով, շատ լաւ կերպով կը կառավարեն, սակայն Մելիք Շահի մահէն ետքը, շատ կարճ կեանք մը կունենայ, հետզհետէ կը թուլնայ և կը տկարանայ։

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԷՆ ԵՏՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ. — Մէլիք Շահին մահէն ետքը Արապ, Պարսիկ, Հայ և ուրիշ զանազան ազգի իշխաններ նորէն գլուխ կը վերցնեն ու զատ զատ իշխանութիւններ և մեծ ու փոքր թագաւորութիւններ կը հիմնեն։ Այս բեկորներէն կը կազմուի Գոնեայի Սուլթանութիւնը, որուն հիմնադիրն է Սուլէյման՝ Մէլիք շահի հօրեղբօր որդին 1074-ին։

Այս Սելճուգեան իշխանութիւնը Կիլիկիայի սահմանակից ըլլալով սուլթանները միշտ ընդհարումներ ունեցած էին Ռուբինեանց թագաւորներու հետ։ Սելճուգեան իշխանութեան անկումով Հայաստանը դարձեալ մեծ մասամբ օտարներու տիրապետութեան տակ

կ'իյնայ ։ Արեւելեան մասը միացած էր Պարսկաստանին, ուր կը տիրէին դարձեալ Պարսիկները ։ Արեւմտեան մասին տէր եղած էին մասամբ Գոնեայի սուլթանները, և մասամբ ալ Յոյները ։ Հիւսիսէն դէպի հարաւ՝ Հայաստանը բաժնուած էր քանի մը Հայ եւ Մահմէտական մեծ ու փոքր իշխանութիւններու միջեւ ։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄՆԱՑՈՐԴՆԵՐԸ ԺԲ. ԴԱՐՈՒՆ ՄԷՋ.— Այս ժամանակները Հայկական իշխանութեան մնացորդներն են, որոնք իրենց գոյութիւնը կը շարունակեն մինչեւ ԺԲ. դարուն մէջ ։

1. Աղուանից թագաւորութիւնը, որ կը սկսի Սմբատ Բ.ի ժամանակ ։ Նախ Գուգարք և Ուտի նահանգներուն մասերէն կազմուած կուսակալութիւն մըն էր, զոր Սմբատ Բ. իր կրտսեր եղբօրը Գուրգէնին յանձնած էր 982-ին ։ Գուրգէնի որդին Դաւիթ Անհողն կ'ընդարձակէ գրաւելով Ուտի, Արցախ և Փայտակարան նահանգները, որոնց բնակիչները Աղուանք ըլլալով, կը կոչուի Աղուանից թագաւոր 989-ին և կը նստէր Լոռի մէջ ։ Դաւիթի երկու թոռները Վրացիներէն վռնտուելով, Ուտէացւոց կողմերը կ'երթան և Նոր Բերդ ու Մածնաբերդ կը թագաւորեն ։ Ասիկա ալ կը կոչուէր Աղուանից թագաւորութիւն, որ մինչեւ ԺԳ. դարին վերջերը կը շարունակէ ։

2. Սիւնեաց իշխանութիւն որ թէև տկարացած և նուաղած էր, սակայն անոր իշխանները թագաւոր անունով կը շարունակէին իշխել Կապանի և քանի մը բերդաւաններու վրայ մինչեւ որ Սելճուգներէն նեղը մտնելով, կը ստիպուին երկիրը թողուլ և քաշուիլ Խաչէն 1169-ին ։

3. Վասպուրականի իշխանութիւն. կը գտնուի Վանայ ծովուն արեւելեան կողմը, որուն իշխանները

Ամիկ բերդաքաղաքին մէջ նստելով, Արծրունեաց ցեղը կը շարունակեն թագաւոր անունով մինչեւ ԺԵ. դարուն սկիզբը ։ Այս իշխանութիւնը կը հաստատէ Ատրպատականի Եուսուֆ ամիրան 903-ին, Սմբատ Ա.ի ոյժը տկարացնելու համար ։ Սելճուգեան թուրքերուն առաջին հարուածը սոնք կ'ընդունին ։ Սենեքերիմ թագաւորը իր 72 բերդերը, 4000 գիւղերը և 48 քաղաքները Վասիլ Բ. կայսեր տալով, անոր փոխարէն Սեբաստիան կ'առնէ 1021-ին ։

4. Տարօն եւ Սասուն գաւառներու իշխանութիւնը Տուրուբերանի և Աղձնեաց սահմաններու մէջ, ուր կ'իշխէին Մամիկոնեան նախարարութեան շառաւիղները մինչեւ ԺԲ. դարու վերջերը երբեմն յունաց կայսրներու խնամակալութեան տակ և երբեմն ալ անմիջէ անկախ ։ Այս իշխանութիւնները իրարմէ հեռու ինկած և մանաւանդ Մահմետականներով շրջապատուած ըլլալով, չէին կրնար միանալ և զօրաւոր դիրք մը յառաջ բերել ։

ՎՐԱՑ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ. — Այս վիճակը կը շարունակէ մինչեւ ԺԲ. դարը, երբ Հայաստանի հիւսիսային կողմը կը զօրանայ Վրաց թագաւորութիւնը ։ Վրացիք Գէորգ թագաւորի օրով, երկար պատերազմներ կը մղեն Դուինի, Անիի և Կարսի Մահմետական իշխանութիւններու դէմ ։ Անոնք Հայաստանի այդ մասը Մահմետականներէն կը մաքրեն և կը տիրեն ։ Վրացիք յետոյ իրենց զէնքը կը դարձնեն Պարսից իշխանութեան դէմ և քանի մը տարի պատերազմելէն ետքը, կը գրաւեն նաեւ Հայաստանի արեւելեան մասը ։ Վրաց ազդեցութիւնը Հայաստանի վրայ կը հաստատուի մանաւանդ Գէորգի աղջիկը Թամար թագուհիին օրովը ։ Այդ թա-

գուհին շատ լուսամիտ մէկը ըլլալով, մեծ հոգ կը տանի իր բոլոր հպատակներուն լուսաւորութեան և բարեկեցութեան մասին։ Թամար Թագուհիին օրով Վրաստանի մէջ կառավարական բարձր պաշտօններ կը վարէին երկու Հայազգի իշխաններ՝ Զաքարիա Սպասալար և Իվանէ Աթապէկ, որոնք մեծ աջակցութիւն ցոյց տուած էին Հայաստանը Մահմէտականներէն մաքրելու և երկիրը կառավարելու գործին մէջ։

Բ.

ԹԱԹԱՐՆԵՐՈՒ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

2

Ճինկիզ Խան. — Ճէլալէտտին. — Թաթարներու արշաւանքը Հայաստան. — Մոնղոլ Թաթարներու տէրութեան քայքայումը։

ՃԻՆԿԻԶ ԽԱՆ. — Հայերը Վրաց իշխանութեան տակ քսան տարի անդորր և խաղաղ կեանք մը կը վարեն։ ԺԳ. դարու սկիզբները Հայաստանը դարձեալ նոր և շատ աւելի սոսկալի արիւնհեղութիւններու ասպարէզ կը դառնայ։ Իրարու ետեւէ Հայաստան կը թափին իրարմէ աւելի բարբարոս և վայրենի ասիական ցեղեր, որոնք յայտնի էին Թաթար և Թուրքմէն անուններով։ Ասոնց բնիկ հայրենիքը Սիպերիայի և Չինաստանի միջեւ ինկած լեռնադաշտն էր։ Թաթարները շատ մը փոքր ցեղերու բաժնուած, նահապետական կեանք կը վարէին և կը կառավարուէին իրենց ցեղապետներով, որոնք Խան կը կոչուէին։

ԺԳ. Դարին սկիզբը Մոնկոլ Թաթարներու ցեղա-

պետը Ճինկիզ Խանը, որ շատ քաջ, փառասէր և պատերազմասէր մարդ մըն էր, բոլոր Թաթար ցեղերը միացնելով, իր իշխանութեան տակ կ'առնէ։ Ճինկիզ Խան տեսնելով որ, Թաթարները բազմանալով այլեւս չեն

ՃԻՆԿԻԶ ԽԱՆ

կրնար ապրիլ իրենց աղքատ հայրենիքին մէջ, շատ մը ցեղապետներու գլուխը անցած, կ'երթայ հարուստ և ընդարձակ երկիրներ գրաւելու։ Քիչ ժամանակի մէջ ամէն տեղ կոտորած և հրդեհ տարածելով, կը նուաճէ գրեթէ բոլոր Ասիան, նաեւ Պարսկաստանը, որուն շահը իր Ճէլալէտտին որդիով կը փախչի և կ'ազատի։ Ճինկիզ Խան կը պատրաստուէր Եւրոպա արշաւել, կը մեռնի։

ՃԷԼԱԼԷՏՏԻՆ. — Ճէնկիզ Խանի մահէն ետքը Ճէլալէտտին կը փորձէ իր հայրենի երկիրը, Պարսկաստանը գրաւել, բայց չարաչար յաղթուելով, իր զօրքով Հայաստան կը փախչի 1226-ին։ Ճէլալէտտին իր բարկութիւնը Հայոց վրայ կը թափէ սոսկալի անգթութիւններ գործելով անցած ճամբուն վրայ։ Անոր դէմը կ'ելլէ Իվանէ Աթաբէկը, որ Վրացի և Հայ զօրքերով կուգար անոր ասպատակութիւններու առաջքը առնելու համար, յետոյ Կիլիկիոյ Հեթում թագաւորը միաբանելով դրացի Լատին և այլազգի իշխանութիւններու հետ հազիւ կրնան այս յանդուգն ասպատակին ույժը խորտակել։ Ճէլալէտտին ստիպուած Պարսկաստան կը փախչի և հոն կը մեռնի։

ԹԱԹԱՐՆԵՐՈՒ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ. — Ճէնկիզ Խանի մահով Թաթարական սոսկալի հեղեղը կանգ չառնէր, անոր յաջորդը հրաման կուտայ իր խառնիճաղանճ բանակին շարունակելու Ճէնկիզ Խանի կիսատ թողած աշխարհակալութիւնը։

Թաթարները Ջարմաղան անունով կատաղի զօրապետին առաջնորդութեամբ Հայաստան կը մտնեն 1236-ին և անլուր սարսափներ կը տարածեն ամէն կողմ։ Ժամանակակից Հայ պատմագիր մը այսպէս կը նկարագրէ Թաթարներու արշաւանքը։

«Սարսափելի տեսարան կը ներկայացնէր այդ մեծագլուխ, անմօրուս, նեղ աչքերով, տափակ քիթով, կարճ ոտքերով և զիլ ձայնով բարբարոսներու բազմութիւնը։ Երիտասարդները ձիերու վրայ նստած սրարշաւ առջեւէն կ'երթային և սուրով ճամբայ կը բանային իրարու ետեւէ սայլերով եկող կիներու և տղաքներու համար։ Մարախի նման այդ բարբարոսները ամբողջ երկիրը կը ծածկեն, անխնայ կոտորելով ամէն հասակի

2510-58

և սեռի մարդերը, կաթնակեր տղաքը քարերու կը զարնէին, երիտասարդ աղջիկները կը յափշտակէին, իսկ այրերը սուրէ կ'անցընէին, ոչ մայրերու արցունքին կը գթային, ոչ ալ ծերերու սպիտակ մազերուն կը խղճային։ Հայոց աշխարհը կը ծածկուի դիակներով և մէկը չկար որ զանոնք թաղէր, որովհետեւ ողջ մնացողները կը փախչէին և բարբարոսներէն կը պահուըտէին»։

Այսպէս ամէն տեղ կոտորած և կրակ սփռելով, Թաթարները իրարու ետեւէ Հայաստանի բոլոր քաղաքները և բերդերը կը գրաւէին։ Ջարմաղան միայն կը խնայէր այն քաղաքներուն բնակիչներուն, որոնք յօժարութեամբ կը հպատակէին և կը խոստանային որոշեալ տուրքը վճարել և Թաթարներու թշնամիներուն դէմ պատերազմի երթալ։

Անիի Հայ և օտար բնակիչները կը փորձեն դիմադրել։ Ջարմաղանը զայրացած կը պաշարէ Անին, կ'առնէ և սոսկալի անգթութիւններ կ'ընէ։ Անիի բոլոր տուները և եկեղեցիները կը կողոպտէ, իսկ Թաթարները բնակիչները իրենց մէջ բաժնելով․ մէկ մասը կը կոտորեն և մէկ մասն ալ գերի կը տանին։

Կարսեցիք Անիի մէջ կատարուած սարսափներէն խրտուած թէպէտև քաղաքին բանալիները Ջարմաղանին կը ղրկեն և հպատակութիւն կը յայտնեն, սակայն կատղած Թաթարները Կարսեցիներուն հետ կը վարուին աւելի անգթութեամբ 1239-ին։

Ջարմաղանի մահէն ետքը, անոր յաջորդը Բաչու զօրավարի առաջնորդութեամբ Թաթարները կը շարունակեն իրենց արշաւանքը։ Անոնք կը մտնեն Կարնոյ գաւառը, որ այդ ժամանակ Գոնեայի սուլթանին իշխանութեան տակ կը գտնուէր։ Սուլթանը կը փորձէ դիմադրել անոնց, բայց չարաչար կը յաղթուի և կը

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀԱՍԽ-Арм.ССР

փախչի ։ Թաթարները, կ՚անցնին Ծոփաց աշխարհը, կ՚ասպատակեն, կ՚աւերեն ամբողջ Վասպուրականը և Տուրուբերանը և կը մտնեն Միջագետք, որուն հարուստ և բազմամարդ քաղաքները թալանի ու կոտորածի կը մատնեն 1242-ին ։

ՄՈՆՂՈԼ ԹԱԹԱՐՆԵՐՈՒ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ. — Թաթարական խաները բովանդակ Ասիան քարուքանդ ընելէն և իրենց իշխանութեան տակ առնելէն ետքը կը սկսին տէրութեան վարչական գործերով զբաղիլ ։ Ամբողջ երկիրը շատ մասերու կը բաժնեն և այդ ամէն մէկ մասին յատուկ պաշտօնեայ մը կը կարգեն. պաշտօնեան երկիրը կը կառավարէ, ժողովուրդին տուրքը կը հաւաքէ և խանին կը ղրկէ ։ Հայաստանին վրայ կառավարիչ կը նշանակուի խանին եղբայրը Հուլաղու, որ Հայաստանին բոլոր բնակիչները կը ցուցակագրէ և տասը տարեկանէն վեր, բացի կիներէ և եկեղեցականներէ, բոլոր մարդոց տուրք կը սահմանէ 1554-ին ։

Թաթարական այդ ընդարձակ և լայնատարած տէրութիւնը կը տևէ ընդամէնը գրեթէ 100 տարի միայն ։ Այդ ժամանակի ընթացքին մէջ Թաթարները իրենցմէ աւելի զարգացած Պարսիկներէն և Արաբներէն ազդըւելով, կ՚ընդունին Մահմետականութիւնը ։ ԺԴ. դարին դէպի կէսերը այս ընդարձակ տէրութիւնը կը սկսի քայքայուիլ և շատ մը անկախ խանութիւններու բաժնուիլ 1340-ին ։

Հայաստանի Արեւմտեան կողմը Թիւրքմէն ցեղին ձեռքը կ՚անցնի, արեւելեան կողմը՝ Պարսիկներուն, իսկ հարաւային կողմը՝ Քիւրտ պէյերուն, Սասունի գլխաւոր ամիրային իշխանութեան տակ ։

Գ.

ԳՈՆԵԱՅԻ ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹԵԱՆ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ ԵՒ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

3

Օսմանցիներուն ծագումը եւ Էրթողրուլ. — Օսման Ա. — Օրխան. — Ենիչէրիներ. — Մուրատ Ա. — Եըլտըրըմ Պայազիտ Ա.:

ՕՍՄԱՆՑԻՆԵՐՈՒՆ ԾԱԳՈՒՄԸ. — Օսմանցիներու նախնական հայրենիքն էր Միջին Ասիոյ մէջ Թուրքաստանը, որուն արեւմտեան մասին մէջ կը բնակէին անոնք ուրիշ Թուրք ցեղերուն հետ ։ Անոնց ցեղապետն էր Կէօք խան, որուն սերունդներէն Սիւլէյման շահ Ճինկիզ խանի արշաւանքներէն նեղը մնալով իր ընտանիքով և 50,000 զօրքով կը փախչի և կուգայ կը հաստատուի Բարձր Հայքի արեւմտեան կողմերը Երզնկայէն մինչև Խլաթ ։ Ճինկիզ խանին մահէն ետքը Սիւլէյման շահ թէպէտև կ՚ուզէ վերադառնալ իր հայրենի երկիրը, բայց Եփրատէն անցած ատեն կը խեղդուի 1231-ին և բանակն ալ կը ցրուի, մեծ մասը ետ կը դառնայ և մէկ մասն ալ Էրթողրուլ տղուն առաջնորդութեամբ Կարինի դաշտը, Երասխ գետին եզերքը ժամանակ մը կը թափառի ։ Օրին մէկը Էրթողրուլ կը հանդիպի երկու բանակներու, որոնք իրարու հետ կը պատերազմէին ։ Անիկա առանց գիտնալու թէ, որոնք էին,

անմիջապէս կ'որոշէ տկար կողմին օգնել, և ստուգիւ կ'օգնէ և յաղթութիւնը այն կողմին կը մնայ, ասիկա էր իր ցեղակից Սելճուգեան Ալաէտտին Սուլթանը (1219-1237): Եւ յաղթուած կողմն էր Մոնկոլները: Ալաէտտին Սուլթան Էրթօղրուլին կուտայ Էսկիշէհիրին կողմերը Սագարիա գետին եզերքը:

ՕՍՄԱՆ Ա. (1299-1336). — Օսման Ա. կը յաջորդէ իր հօրը Էրթօղրուլին: Օսման ալ աւելի կ'ընդարձա-

ՍՈՒԼԹԱՆ ՕՍՄԱՆ Ա.

կէ իր հայրենի կալուածները և աւելի ևս կը զօրանայ: Բիւզանդական կայսրութիւնը բաւական տկարացած ըլլալով, Օսման կը պատերազմի Յոյներուն դէմ և քանի

մը ամուր քաղաքներ և բերդեր կը գրաւէ: Այս յաջողութեան համար Սուլթանը Օսմանին կուտայ Գարահիսար քաղաքը Պէյ տիտղոսով, որուն նշանները էին թմբուկ և ձիու պոչէ դրօշակ: Ալաէտտինին մահէն ետքը, երբ Սելճուգեան տէրութիւնը մաս մաս կ'ըլլայ,

ՍՈՒԼԹԱՆ ՕՐԽԱՆ Ա.

Օսմանը ինքզինքը անկախ թագաւոր կը հռչակէ և այդպէսով Սելճուգեան տէրութեան փլատակներուն վրայ կը հիմնուի Օսմանեան տէրութիւնը 1300-ին, որ մինչեւ այսօր կը տեւէ: Օսման 1301-ին դրամ կը կտրէ և մզկիթներու մէջ խութպայի աղօթքին մէջ իր անունը յիշատակել կուտայ:

ՍՈՒԼԹԱՆ ՕՐԽԱՆ (1326-1359). — Օրխան Պը-

բուսան առնելով, հոն կը փոխադրէ աթոռը, ուր կը մնայ 127 տարի։ Առաջին անգամ ըլլալով 60 օսմանցիներ Չանագ-գալէէն կ'անցնին Եւրոպա և 1355-ին Կէլիպոլուէն սկսած հետզհետէ կը գրաւեն շատ մը քա-

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱՏ Ա.

ղաքներ։ Օրխան կ'առնէ նաև Նիկոմիդիան և Նիկիան։ Եէնիչէրիներու բանակը կը կազմէ քրիստոնեաներու և ուրացողներու տղաքներէն։

ԵԷՆԻՉԷՐԻՆԵՐ. — Պաղտատի խալիֆներ Թուրք գերիներ կը գործածէին, Եգիպտոսի Ֆաթիմեանք՝ Մէմլուքներ, Օսմանցիներն ալ Եէնիչէրիներ։ Սուլթան Օր-

խանին Ալաէտտին եղբայրը կը յղանայ վճարեալ մնայուն բանակ մը ունենալու խորհուրդը։ Հպատակ քրիստոնեաներուն տղաքը հաւաքելով խնամքով կը կրթէին իսլամական ոգիով և չափահաս ըլլալուն պէս զինուոր

ՍՈՒԼԹԱՆ ԵԸԼՏԸՐԸՄ — ՊԱՅԱԶԻՏ Ա.

կ'ըլլային։ Ասոնք հայրենիք և կրօնք ուրանալով, այլև Սուլթանին կը վերաբերէին և անկէ կը վճարուէին, աշխարհի վրայ ուրիշ կապ կամ անձ չէին ճանչնար։ Եէնիչէրիները Սուլթանէն կը կերակրուէին և անոնց նշանակն էր կաթսան (ղազան), որ դրօշի չափ նուիրական էր իրենց։ Պաշտօնեաներն ալ խոհարարական անուններ ունէին։ Հրամանատարը չորպաճի պաշի էր, իրմէ

վերջը կուգային աճճի պաճը, սագա պաճը, որոնց գըլխարկներն ալ փայտէ դգալով մը զարդարուած էր։ Եէնիչէրիներու ահարկու այդ բանակը կը չարունակէ երկար ժամանակ և միայն Սուլթան Մահմուտն էր որ կ'ոչընչացնէ 1826-ին։

ՄՈՒՐԱՏ Ա. (1359-1389). — Սուլթան Մուրատ ամբողջ Րումէլին հնազանդեցնելու համար չատ մը պատերազմներ կը մղէ Հունգարիոյ, Պոսնիոյ, Սերպիոյ, Պուլկարիոյ, Ալպանիոյ և Վալաքիոյ հետ և վերջապէս 1389-ին անոնց միացեալ ոյժը կը ջախջախէ Գոսովայի դաշտին մէջ։ Սուլթան Մուրատ երբ պատերազմի դաշտը աչքէ կ'անցընէր Սերպիացի մը դիակներուն մէջէն ցատկելով, դաշոյնը կը մխէ Սուլթանին սիրտը և կը մեռցնէ։

ՊԱՅԱԶԻՏ Ա. (1389-1402). — Սուլթան Պայազիտ Ասիոյ Թուրք իչխանութիւնները կը նուաճէ, և յետոյ Պոլսոյ վրայ կը քալէ և կը պաչարէ զայն, բայց Լէնկթիմուրի դէմ մղած պատերազմի մէջ յաղթուելով գերի կը բռնուի և տարիէ մը կը մեռնի 1402-ին։

Սուլթան Պայազիտով կը վերջանայ Օսմանեանց առաջին դարը։

Դ.

ԼԷՆԿԹԻՄՈՒՐԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

4.

Լէնկթիմուր եւ Հայաստան արշաւանքը. — Վանի առումը. — Սեբաստիայի կոտորածը. — Ուզուն Հասան Հայաստանի տէր. — Լէնկթիմուրի մահը։

ԼԷՆԿԹԻՄՈՒՐ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ. — Ճինկիզ խանի հիմնած տէրութեան քայքայումէն յետուն տարիներ, անոր չառաւիղներէն Իօզպէկ Թաթարներու առաջնորդը Լէնկթիմուր կամ Թիմուրլէնկ անունով մէկը կը մտածէ նորէն վերականգնել Թաթարական տէրութիւնը։ Այս բռնաւորը Միջին Ասիայի Թափառական Թաթարներէն մէկ նոր և ահռելի արչաւանք մը կը կազմակերպէ և Սմրղանտ մայրաքաղաքէն դուրս ելլելով, կ'երթայ կը նուաճէ այն բոլոր ազգերը և երկիրները, որոնք երբեմն Թաթարական տիրապետութեան տակ էին։ Այս Թաթարական արչաւանքը նոյնպէս խիստ աղէտաբեր կ'ըլլար այն բոլոր տեղերու համար, ուր ոտք կը դնէր Լէնկթիմուրը։ Պարսկաստանը և Հնդկաստանը արիւնով կ'ողողեն, կտորուած և կտրուած մարդոց գլուխներով բուրգեր կը կազմուին։ Մարդաչատ և հարուստ քաղաքները նորէն կը կործանուին

ԼԷՆԿԹԻՄՈՒՐ

և կրակի կը տրուին։ Լէնկթիմուր այսպէս ամբողջ Պարսկաստանը, Հնդկաստանը, Ռուսաստանը և Ասորիքը տակնուվրայ ընելէն ետքը, կուգայ կը մտնէ Հայաստան 1387-ին։ Շատ Հայեր առաջուընէ լսելով Լէնկթիմուրի կատարած վայրագութիւնները, իրենց տունը տեղը ձգելով, փախած էին լեռները և անմատչելի տեղերը։ Սակայն այդպիսով անոնք չէին փրկուէր Թաթարական աղետներէն։ Սիւնեաց գաւառը կ'ըլլայ առաջին երկիրը, ուր Լէնկթիմուրի զօրքերը կ'ողողեն և անխնայ կը ջարդեն, քաղաքները և գիւղերը կը թալանեն և կը կործանեն, այսպէս Հայաստանի ամէն կողմ անպատմելի սարսափներ տարածելով, կը յառաջանան մինչև Այրարատի, Տուրուբերանի և Վասպուրականի նահանգները։ Յուսահատութիւնը հասած էր հերոսութեան։ Մշեցի կին մը այս վայրագներուն ձեռքը չիյնալու համար անոնց աչքին առջև իր եօթը տարեկան տղուն սիրտը կը խոթէ սուրը և ինքն ալ բարձր ժայռի մը վրայ ելլելով, վար կը նետէ ինքզինքը իր պատիւը, ազատութիւնը և կրօնքը անաղարտ պահելու համար։

ՎԱՆԻ ԱՌՈՒՄԸ. — Լէնկթիմուրին զայրոյթին և կատաղութեան զոհերը կ'ըլլան Վան և Արճէշ քաղաքները, որովհետև Վանի Թուրք իշխանը ուշացուցած էր իր հպատակութիւնը յայտնելու։ Կ'երթայ, կը պաշարէ քաղաքը, քաղաքացիք քաջութեամբ կը պաշտպանեն, բայց պաշարի պակասութեան պատճառով անձնատուր կ'ըլլան։ Լէնկթիմուր երիտասարդները գերի կը վարէ, իսկ մնացածները անխտիր բերդէն վար կը նետէ, մեռելներու կոյտը այնքան կը բարձրանայ որ պարիսպներուն կը հաւասարի և վերջին ինկածները ա՛լ չէին մեռներ։ Այս կոտորածները և աւերումները հինգ տարի չափ տևելով, երկիրը անմշակ կը մնայ քանի մը տարի,

մարդիկ վարուցան չեն ըներ, հետևաբար Թաթարական այս արհաւիրքներուն կը հետևի սոսկալի սով մը 1393-ին։ Կը պատմեն թէ այդ սովի ժամանակ մարդիկ ուտելու բան չգտնելով, սկսած են իրարու միս ուտել, այրը կերած է իր կինը, իսկ ծնողքները իրենց հարազատ զաւակները։

ՍԵՒԱՍՏԻԱՅԻ ԱՒԵՐՈՒՄԸ. — Ամբողջ Մեծ Հայքը նուաճելէն ետքը, Լէնկթիմուր կ'անցնի Փոքր Հայք։ Թաթարներուն այդ տեղ կատարած գազանութիւնները մինչև հիմա եղածները կը գերազանցեն։ Սեբաստիա բազմահայ քաղաքը առնելէն և հիմնայատակ կործանելէն ետքը, այրերը և կիները ձիերուն պոչը կապելով, ազատ դաշտին մէջ կ'արձակէ, անմեղ մանուկները տեղ մը հաւաքելով, իր ձիերուն կոխել կուտայ, 4000-ի մօտ Հայ զինուորները ողջ ողջ կը թաղէ, և անոնց թաղուած տեղը կը կոչուի Սեւ Հողեր։

ԼԷՆԿԹԻՄՈՒՐԻ ՄԱՀԸ. — Լէնկթիմուր Սեբաստիայէն կը մտնէ Օսմանեան երկրին սահմանները, որ արդէն զօրաւոր տէրութիւն էր։ Ասկէ առաջ Օսմանցիները ոչ միայն Գոնիայի Սուլթանութեան բոլոր երկիրներուն տիրած էին, այլ և նուաճած էին Բիւզանդական շատ մը երկիրներ թէ՛ Փոքր Ասիայի մէջ և թէ՛ Եւրոպական սահմաններուն վրայ։ Լէնկթիմուրի Օսմանեան երկիրը մտած միջոցին Սուլթան Պայազիտը Կոստանդնուպոլսոյ պաշարումով զբաղած էր։ Լէնկթիմուրին գալը լսելուն պէս, Պայազիտ իսկոյն պաշարումը կը ձգէ և կուգայ Լէնկթիմուրին առաջքը կտրելու։ Սակայն Լէնկթիմուր կը յաղթէ անոր և Օսմանեան Սուլթանը բռնելով, երկաթէ վանդակին մէջ կը փակէ։

Այդ յաղթութիւնէն ետքը Լէնկթիմուր անագին աւարով եւ բազմաթիւ գերիներով կը վերադառնայ Սըմըրղանտ, ուր շատ ժամանակ չանցած կը մեռնի 1405-ին։

5

Հայաստանը Թաթարական արշաւանքէն ետքը. — Մեհմէտ Բ. Ֆաթիհ եւ Կ. Պոլսոյ առումը. — Պատրիարքութեան հաստատումը. — Սիսի Կաթողիկոսութիւնը. — Մեհմէտ Բ. եւ Ուզուն Հասան. — Հայաստան Օսմանցիներու տիրապետութեան տակ։

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐԷՆ ԵՏՔԸ. — Լէնկթիմուրին Սմըրղանտ երթալովը, քիչ մը ատեն Հայաստանը կը խաղաղի, սակայն անոր մահէն ետքը այս մեծ տէրութիւնը կը քայքայուի այն արագութեամբ ինչպէս որ քայքայուած էր Ճինկիզ խանի տէրութիւնը։ Բոլոր նուաճուած ազգերը եւ ցեղերը իրարու ետեւէ գլուխ կը բարձրացնեն եւ նորէն անկախութիւն ձեռք կը բերեն։ Հետեւաբար այս շրջանին մէջ Հայաստանը դարձեալ անվերջ պատերազմներու ասպարէզ կը դառնայ Լէնկթիմուրի յաջորդներու եւ ապստամբ Թիւրք, Թիւրքմէն եւ ուրիշ ցեղապետներու միջեւ։ Ասոնցմէ Թիւրքմէններու պետ Գարա Եուսուֆ, որ Լէնկթիմուրի ատեն թափառական կը պտըտէր Ասորիքի կողմերը, Հայաստան կը մտնէ եւ երկիրին հարաւային մասը նորէն կը գրաւէ 1408-ին։ Եուսուֆ այնքան կը զօրանայ, որ Ատրպատականն ալ գրաւելով, կը կցէ իր երկիրներուն։ Սակայն քանի մը տարի ետքը Լէնկթիմուրի որդին Շահրուխ պատերազմի կ'ելլէ Եուսուֆին դէմ։ Երկու կողմին զօր-

քերէն Հայաստան ոտնակոխ կ'ըլլայ, շատ մը քաղաքներ եւ գիւղեր կը թալանուին եւ բնակիչները փախչելով, ամուր տեղեր կ'ապաստանին։ Սոյն պատերազմին մէջ Եուսուֆ մեռնելով, եղբայրը Իսկէնտէր կը յաջորդէ իրեն, Իսկէնտէրի զօրքերը շարունակ 20 տարի հայերը կը նեղեն իրենց աւազակութիւններով, որով մշակութիւնը դադրելով, դարձեալ սով կը տիրէ երկիրին մէջ։ Իսկէնտէր իր մղած պատերազմներուն մէջ սպաննուելով, իրեն կը յաջորդէ եղբայրը Ճիհան շահ, որ Ատրպատականի մէջ նստելով, կ'իշխէր Հայաստանի արեւելեան եւ հիւսիսային մասերուն վրայ, իր ձեռքին տակ ունենալով այլ եւ այլ գաւառներու մէջ նստող քիւրտ պէյերը։ Բայց միեւնոյն ժամանակ Միջագետքի մէջ զօրացած էր Ճիհանկիր Թիւրքմէն իշխանը, որ Տիգրանակերտի մէջ նստելով, գրաւած էր Հայաստանին հարաւային մասը Աղձնիքը ու Տուրուբերանը եւ կը կառավարէր առանձին իշխաններով 1400-ին։ Ճիհան շահին մահէն ետքը, Ճիհանկիրի որդին Ուզուն Հասան Պարսից գահը բարձրանալով, Հայաստանի միահեծան տէր կը դառնայ 1468-ին։

ՄԵՀՄԷՏ Բ. ՖԱԹԻՀ ԵՒ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԱՌՈՒՄԸ (1451—1481). — Մէհէմմէտ Բ. երրորդ անգամ ըլլալով, գահ կը բարձրանայ հօրը մահէն վերջը եւ կը խորհի իրագործել հօրը միտքը, որ է Պոլիսը Օսմանեան մայրաքաղաք ընել։ Հետեւաբար քիչ ժամանակէն Բիւզանդիոնի Կայսր Կոստանդիանոս Բարէլոնի հետ կը գժտի ու 1453-ի գարունը մեծ բանակով Պոլսոյ վրայ կը քալէ, եւ պաշարելով զայն Մայիս 29-ի առտուն կ'առնէ եւ կէսօրին ալ յաղթանակով Պոլիս կը մտնէ։ Ֆաթիհ ուղղակի Այա-Սօֆիա երթալով, կ'աղօթէ եւ այդ եկեղեցին կը վերածէ մզկիթի։ Այդ ժամանակէն կը սկսի

պատերազմներու շարք մը Հայաստանի հողին վրայ, նման այն պատերազմներու, որոնք երբեմն տեղի կ'ունենային Պարսից տէրութեան և Բիւզանդական կայսրու-

ՖԱԹԻՀ ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԷՀԷՄՄԷՏ Բ.

թեան միջև: Սակայն հիմա այլևս չկար Բիւզանդական կայսրութիւնը, Օսմանցիներ բռնած էին անոր տեղը և կը շարունակէին նոյն պատերազմները: Այս կործանարար պատերազմները փոփոխական բաղդով կը տևեն երկուք ու կէս դարէն աւելի: Այդ շրջանին մէջ Հայաստանը երբեմն մէկ, երբեմն ալ միւս մահմետական տէրութեան ձեռքը կ'անցնէր և կամ մէկ մասը Պարսից, միւս մասը Օսմանցիներու տիրապետութեան տակ կ'իյնար, Հայ

ժողովուրդը այդ պատերազմներու ժամանակ նոյնքան նեղութիւններ և տառապանքներ կը կրէր, որքան Թաթարական և ուրիշ արշաւանքներու ժամանակ:

ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ. — Սուլթան Մէհէմմէտ Բ. իր հպատակներուն հետ շատ լաւ կը վարուէր և երկիրին առևտուրը ծաղկեցնելու համար Հայերը Կ. Պոլիս կը հրաւիրէ, բնակութեան տեղեր կուտայ և իր խոստումին համաձայն Պրուսայի Յովակիմ Եպիսկոպոսը Հայոց Պատրիարք կը նշանակէ 1461-ին յատուկ առանձնաշնորհումներով: Այս թուականէն կը սկսի Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը:

ՍԻՍԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ. — Այդ ժամանակները մեր կաթողիկոսութեան վիճակն տագնապալի էր: Ռուբինեանց ժամանակ մեր ընդհանրական կաթողիկոսութեան աթոռանիստ քաղաքն էր Սիս: Գրիգոր Թ. 1440-ին կաթողիկոսանալով, առաջին օրէն երկպառակութիւնները կը սկսին ազգին մէջ: Այդ պատճառով ազգայիններէն մէկ մասը Վաղարշապատին մէջ Կիրակոս Վիրապեցին 1441-ին կաթողիկոս ընտրելով, կը նստեցնեն Էջմիածնի Մայր աթոռի վրայ: Այսպէսով միևնոյն ատեն երկու կաթողիկոսութիւն կ'ունենանք, որ մինչև այսօր կը շարունակէ:

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԷՀԷՄՄԷՏ Բ. ԵՒ ՈՒԶՈՒՆ ՀԱՍԱՆ. — Օսմանցիները Կ. Պոլիսը առնելէն ետքը կ'սկսին աւելի վստահութեամբ առաջ տանիլ իրենց աշխարհակալութիւնները: Այդ միջոցին Ուզուն Հասան կ'արշաւէ Փոքր-Ասիա, որ Օսմանցիներուն ձեռքն էր: Եւդոկիան առնելով, կ'այրէ և բնակիչներն ալ կը ջարդէ: Եւ աւարառութիւնները շարունակելով, կը հասնի մինչև Կիլիկիայի սահմանները: Սուլթան Մէհէմմէտ անոր վրայ կ'երթայ և Դերջանի մօտ խորտակելով

անոր բանակը կը փախցնէ եւ կը առնէ Արեւմտեան Հայաստանի քանի մը քաղաքներուն եւ գիւղերուն 1473-ին։ Քառասուն տարի զինադադարէն ետքը Օսմանցիք նորէն զէնքի կը դիմեն Պարսից Իսմայիլ Շահին դէմ, որ կ'արշաւէ Օսմանցիներուն երկիրը։ Սուլթան Սելիմ Ա. Խոյի մօտերը անոր դէմ կ'ելլէ։ Պարսիկները չարաչար կը յաղթուին եւ Շահ Իսմայիլ վիրաւորուելով հազիւ կը փախչի եւ Սուլթանը կը մտնէ Թաւրիզ։ Այս յաղթութեամբ Հայաստանի արեւմտեան եւ հարաւային մասը Կարինէն մինչեւ Ուրմիոյ լիճը Օսմանցիներուն իշխանութեան տակ կը մնայ 1514-ին։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՕՍՄԱՆՑԻՈՑ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ. — Պարսիկները այս պարտութիւններէն չյուսահատելով, Թահմազ Շահին օրով երկար ընդհարումներ կ'ունենան մինչեւ որ 1533 թուին Իպրահիմ փաշա կը յաղթէ անոնց եւ Սուլթան Սիւլէյման դաշինք կը կապէ Պարսից հետ 1555-ին Ամասիայի մէջ։

Թահմազ Շահը մեռնելով, երկիրը անկերպարան վիճակի կը մատնուի։ Սուլթան Մուրատ Գ. յարմար առիթ համարելով, 1575-ին Պարսից վրայ կ'արշաւէ։ Օսմանցիները Լալա Մուսթաֆա փաշայի հրամանատարութեամբ նախ կը քալեն Վրաստանի վրայ, Պարսիկները այն տեղէն վռնտելով, բոլոր երկիրը իրենց իշխանութեան տակ կ'առնեն եւ չորս կուսակալութիւններու բաժնելով, իրենց զօրքը կը կեդրոնացնեն Կարինի մէջ։ Պարսից կ'առաջնորդէ Համզա արքայորդին իր քաջասիրտ մօրը հետ, որ կառավարութեան ղեկը ձեռք առած էր իր հիւանդոտ ամուսնոյն տեղ։ Երկու հակառակորդ կողմերը կը զարնուին քանի մը տարի, վերջապէս Օսմանցիք յաղթելով, մէկ կողմէն կը հանեն եւ կ'առնեն Դաղստանը, իսկ միւս կողմէ Թաւրիզը։ Այս պատե-

րազմներու մէջ Համզա կ'սպաննուի եւ անոր տեղ կ'անցնի եղբայրը Շահ Աբաս որ իր հօրը կենդանութեան ատեն կը թագաւորէ։ Շահ Աբաս ներքին եւ արտաքին թշնամիներէն նեղը մնալով, կը ստիպուի հաշտութիւն կնքել Օսմանցիներու հետ։ Այս հաշտութեամբ ամբողջ Հայաստանը, Վրաստանը եւ Ատրպատականի մէկ մասը Թաւրիզ մայրաքաղաքով Օսմանցւոց իշխանութեան տակ կը մտնեն 1585-ին։

6

Շահ Աբասի արշաւանքը Հայաստան. — Հայերուն բռնի գաղթը. — Ջուղայեցիներու գաղթը եւ Նոր Ջուղայ:

ՇԱՀ ԱԲԱՍԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ. — Երբ Շահ Աբասը Պարսից գահին վրայ կը բարձրանայ, ամբողջ Հայաստանը արդէն Օսմանցիներու իշխանութեան անցած էր։ Օսմանցիները այնպիսի խիստ հալածանքներ կ'ընէին Հայերուն դէմ որ, անոնք նեղութիւններէն եւ հարստահարութիւններէն ազատելու համար ահագին բազմութեամբ կը գաղթեն զանազան օտար երկիրներ։ Ասոնցմէ շատերը, ինչպէս Մելքիսեդեկ Կաթողիկոսը, կ'անցնին Պարսկաստան եւ Շահ Աբասի հովանաւորութեան տակ կը մտնեն։ Շահ Աբաս Հայ գաղթականներու շատ մեծ կարեւորութիւն կուտար, անիկա կ'ուզէր Պարսկաստանի վաճառականութիւնը եւ արհեստները Հայերու միջոցով զարգացնել։ Այդ պատճառով իր հովանաւորութեանը ապաւինող Հայերը շատ կը սիրէր եւ անոնց բնակութեան տեղեր կուտար։ Սակայն իրենց յօժար կամքովը Պարսկաստան գաղթած Հայութիւնը շատ ալ մեծ չէր, ուստի Շահ Աբաս կը մտածէր

յարմար առիթէն օգտուելով, իր վաղեմի նպատակը իրագործել: Շատ ժամանակ չանցած, Շահ Աբաս օգտուելով Հայերու և Քիւրտ պէյերու դժգոհութիւններէն, որ նոյնպէս գանգատէր էին Օսմանցիներէն, բազմաթիւ զօրքերով կը յարձակի Ատրպատականի վրայ: Անիկա կը գրաւէ Թաւրիզը, կը մտնէ Հայաստան և կը առնէ Երեւանին: Այդ տեղէն Շահ Աբասը ապստամբներ կը ղրկէ Հայաստանի այլ և այլ կողմերը, որոնք ուր որ կը հասնին, ամէն բան կը թալանեն և կը քանդեն: Շահ Աբաս իր արշաւանքը շարունակելով, կը հասնի մինչեւ Կարս: Այդտեղ անիկա կ'իմանայ, որ Օսմանցիներ ահագին պատրաստութեամբ իր վրայ կուգան, չվստահելով իր ուժին, թէ պիտի կրնար դիմադրել զօրաւոր թշնամիին, Շահ Աբաս կ'որոշէ նահանջել:

ՇԱՀ ԱԲԱՍ

ՇԱՀ ԱԲԱՍԻ ՆԱՀԱՆՋԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐՈՒՆ ԲՌՆԻ ԳԱՂԹԸ. — Շահ Աբաս Հայաստանի արեւելեան զանազան գաւառները զօրքեր կը ղրկէ հրամայելով, որ ժողովուրդը իրենց ամբողջ ընտանիքով և ստացուածքով Պարսկաստան գաղթեն: Նաև խստիւ կը պատուիրէ իր զօրավարներուն, որ գաղթել չուզողները անխնայ սպաննեն, իսկ գաղթողներուն ալ տունը տեղը կրակի տան և այրեն: Այսպէսով Շահ Աբաս կը մտածէր Ատրպատականի սահմանակից երկիրները բոլորովին աւերակ դարձնել, որպէս զի Օսմանցիները չկրնան այդ հարուստ և բարեբեր երկիրին մօտենալու և անիկա ետ

առնելու: Օսմանցիներուն արագութեամբ մօտենալուն պատճառով, գաղթը շատ փութկոտ կերպով կը կատարուէր: Գաղթողները հազիւ կրնային իրենց ունեցածին մէկ չնչին մասը հետերնին առնել, մնացած բոլոր հարստութիւնները կրակի կը մատնուէին: Օսմանցիներուն առջեւէն շտապով ետ նահանջող Պարսիկները, Հայ գաղթականները ոչխարի հօտին պէս կը քշէին, իսկ ետ մնացողները անխնայ կը սպաննէին և կը ջարդէին: Մանաւանդ գաղթականներուն Արաքս գետէ անցնիլը սոսկալի էր: Գետին վրայ կամուրջ չի կար, լաստերով պիտի անցնէին: Օսմանցիները վրայ կը հասնէին, ուստի պէտք էր շտապել: Նկատելով այդ, Շահ Աբաս կը հրամայէ լաստերով զօրքը միայն փոխադրել, իսկ գաղթականներուն ստիպել որ լողալով անցնին: Բազմաթիւ հայեր և մանաւանդ կիներ և տղաքներ, որոնք լողալ չէին գիտեր, զոհ կ'երթային Արաքսի ալիքներուն և դիակներով կը ծածկէին գետին երեսը:

ՋՈՒՂԱՅԵՑԻՆԵՐՈՒ ԳԱՂԹԸ ԵՒ ՆՈՐ ՋՈՒՂԱ. — Նոյն ժամանակ Շահ Աբաս միեւնոյն կերպով կը քշէ կը տանի Արաքս գետին եզերքը գտնուող հարուստ Ջուղա քաղաքին բնակիչները: Պարսիկները Ջուղան ալ կրակի կուտան և կ'այրեն 1605-ին:

Շատ մը նեղութիւններով և տառապանքներով Պարսկաստան տարուած Հայ գաղթականներուն շատ լաւ կը վերաբերուէր Շահ Աբասը, զանոնք կը տեղաւորէ իր մայրաքաղաքը Սպահանին մէջ և անոր շրջակայքը, իսկ Ջուղայեցիներուն մասնաւոր տեղ կուտայ Սպահանի հարաւային կողմը, ուր անոնք նոր քաղաք մը հիմնելով, անունը Նոր-Ջուղա կը դնեն: Ասոնցմէ զատ Շահ Աբաս իր տարած Հայ գաղթականներուն ինչպէս նաև Պարսկաստանի մէջ բնակող բոլոր Հայերուն

թէ՛ կրօնքի ազատութիւն և թէ՛ տեսակ տեսակ արտօնութիւններ կուտայ, այդ բոլորին շնորհիւ Հայերը Մանաւանդ Նոր-Ջուղայեցիները քիչ ժամանակի մէջ նորէն շատ կը հարստանան և բարեկեցիկ վիճակի տէր կը դառնան։

ՇԱՀ ԱԲԱՍԻ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԻՐԵԼԸ. — Վերջին պատերազմին անյաջողութիւնը և Օսմանեան զանազան նահանգներուն մէջ կուսակալներուն ապստամբութիւնը ժամանակ կուտային Շահ Աբասին իր գրաւած երկիրներուն մէջ հաստատուելու։ Այս Թուրք ապստամբ կուսակալները երկու տարիի չափ իրենց զօրքերով Հայաստան ասպատակելով, արձակ համարձակ կը թալանէին, կ՚աւրէին և կը ջարդէին։ Այս պատճառով մեծ սով կ՚ըլլայ երկիրին մէջ և շատ Հայեր իրենց կեանքը փրկելու համար կ՚ըստիպուէին հեռաւոր երկիրներ գաղթել 1608-ին։ Այս ապստամբութիւնները խաղաղելէն ետքը, Շահ Աբաս օգուտ քաղելով, Եէնիչերիներու չարունակ հանած խռովութիւններէն, կը յարձակի Օսմանեան երկիրներուն վրայ և կը գրաւէ քանի մը տեղեր, Սուլթան Մուրատ Դ. անոր դէմ կ՚ելլէ։ Վերջապէս երկու կողմն ալ երկարատև պատերազմներէ ձանձրացած կը յօժարին հաշտուիլ և դաշինք դնել։ Այս դաշնադրութեամբ Հայաստանի արևելեան մասը, Արաքս և Կուր գետերուն մէջ եղած երկիրները դարձեալ Պարսից ձեռքը կը մնան 1639-ին։

II

ԱԶԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Ա.

ՊԱՐՍԿԱՀԱՅԵՐ

7

Ղարապաղի Մելիքները.— Քաղաքական ծրագիր.— Իսրայէլ Օրի և Մինաս վարդապետ.— Օրի Եւրոպայի մէջ.— Մեծն Պետրոսի քաղաքական ծրագիրները։

ՂԱՐԱՊԱՂԻ ՄԵԼԻՔՆԵՐԸ.— Պարսից տիրապետութեան օրով, Հայաստանը ինչպէս նաև Պարսկաստանը շատ մը մասերու բաժնուած էր, որոնցմէ ամէն մէկը, Հայաստանի նախկին նախարարութիւններու նման, մէյ մէկ առանձին և կէս անկախ իշխանութիւն կը կազմէր։ Պարսկական այդ իշխանութիւնները կը կոչուէին Խանութիւն, իսկ իշխանները՝ Խաներ։ Ամէն մէկ խան, Հայ նախարարի նման, իր երկիրին սահմաններուն մէջ կատարեալ ինքնիշխան էր։ Անիկա պարտաւոր էր միայն Պարսից Շահին որոշ տուրք մը վճարել և իր զօրքով պատերազմի ժամանակ անոր օգնել։

Այդ կէս անկախ Պարսից խանութիւններու սահմաններուն մէջ բնակող բոլոր Հայերն ալ միևնոյն վիճակի մէջ չէին գտնուէր։ Ղարապաղի (Սիւնեաց և Արցախի նահանգներ) Հայերը Պարսից տիրապետութեան տակ իյնալէն ետքը, կրցած էին իրենց լեռնոտ երկիրին շնորհիւ, դեռ իրենց կէս անկախ դիրքը պահպանել։ Անոնք ունէին իրենց Հայ իշխանները, որոնք կը կոչ-

ուէին Մելիքներ։ Ամէն մէկ Հայ մելիք, իր փոքրիկ երկիրին սահմանին մէջ, նոյնպէս ինքնիշխան տէրն էր, ինչպէս Պարսիկ խանը՝ իր աւելի ընդարձակ երկիրին մէջ։ Մելիքը իր հպատակ ժողովուրդը կը կառավարէր և միջորդ կ՚ըլլար, իրմէ աւելի մեծ իշխանութիւն ունեցող Խանի միջեւ, ինչպէս որ Խանը պարտաւոր էր տուրք վճարել և օգնել պատերազմի ժամանակ, այնպէս ալ Մելիքը պարտաւոր էր տուրք տալ և օգնել Խանին։ Հայ Մելիքներու իշխանութիւնը ժառանգական էր, հօրը մահէն ետքը անդրանիկ որդին Մելիք կ՚ըլլար, իսկ միւս եղբայրները կը կոչուէին պեկեր։ Գարապաղի Հայ Մելիքութիւնները թւով հինգ էին, որոնց բնակիչներուն թիւն էր 300,000 առանցմէ երկու մասը Հայ, իսկ մէկ մասը Թուրք կամ Պարսիկ էր։ Իւրաքանչիւր Մելիք իր բերդն ու ամրոցը ունէր և պէտք եղած ժամանակ կը պաշտպանէր իր փոքրիկ զօրագունդով։

ՓԱԴԼԱՐԱՑԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ.— Պարսից Խաները, Հայ նախարարներու նման, համարեա թէ երբեք հաշտ չէին ապրեր իրարու հետ։ Անոնք կամ իրարու հետ կը կռուէին և կամ մէկ քանի հատը իրարու հետ միանալով Շահին դէմ կ՚ապստամբէին։ Այդ անվերջ կռիւները և արտաքին թշնամիներու յարձակումները ԺԶ. դարու սկիզբները մեծ չփոթութիւններ առաջ բերին ամբողջ Պարսկաստանի մէջ, որոնց պատճառով Պարսկական իշխանութիւնը վերջին ծայր տկարացած էր։ Անա ճիշդ այդ երկպառակութենէն ու չփոթութիւններէն կ՚ուզէին օգուտ քաղել Գարապաղի Հայ Մելիքները։ Անոնք կը մտածէին Քրիստոնեայ տէրութեան մը օգնութեամբ թօթափել Պարսից լուծը և հաստատել Արարատեան անկախ իշխանութիւն մը։

ԻՍՐԱՅԷԼ ՕՐԻ ԵՒ ՄԻՆԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. — Գա-

րապաղի Մելիքները կ՚որոշեն այդ ծրագիրին յաջողութեան համար Եւրոպայի հետ յարաբերութեան մէջ մտնել, հետեւաբար Եւրոպա զրկուած դեսպանութեան գլուխն էին Իսրայէլ Օրի անունով Զնգկատանցի Հայը և Մինաս վարդապետը։ Իսրայէլ Օրի Ֆրանսա երթալով, զինուորական ծառայութեան կը մտնէ և Հայերու համար կը միջնորդէ և որպէս զի մօտէն ծանօթանայ 1693-ին Գարապաղ կ՚երթայ և Մելիք Սաֆրազի հետ կը տեսնուի, Մելիքները անիկա Մինաս վարդապետին հետ իբր պատգամաւոր Եւրոպա կը զրկեն նոյն տարուան զարնան՝ պէտք եղած վաւերաթուղթերով։

Իսրայէլ Օրիին ծրագիրին հիմերն էին Եւրոպիոյ աջակցութեամբ Հայոց ազատութիւնը, տեսակ մը խաչակրութիւն, ոչ ամբողջ, այլ արքունիքներէ կազմուած, սակայն այս խաչակրութիւնը հիներէն անով կը տարբերի որ տեղացին ալ ոչ միայն համանութիւն այլ գործակցութիւն պիտի ունենար։ Երբ Եւրոպական բանակը Հայաստան մտնէ Հայերն ալ պիտի ապստամբէին և ձեռք պիտի երկնցնէին արշաւող բանակին։ Եւրոպական բանակին ուղեգիծը պիտի ըլլար Աւստրիայէն և Ռուսաստանի մէջէն անցնելով, Կասպից ծովը երթալ։ Այս միացեալ բանակը Շամախի ուղղութեամբ պիտի երթար Նախիջեւան և պիտի գրաւէր Երեւանը և Թավրիզը։ Եւ բոլոր Պարսկական Հայաստանը պիտի ազատէր։ Թուրքահայաստանը Օրիի ծրագիրէն դուրս էր և Թուրքերու դէմ թշնամութիւն չունէր։

ՕՐԻ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԷՋ. — Օրի Մինաս վարդապետի հետ Կ. Պոլսոյ ճամբով Գերմանիա կը հասնի, ուր կը ներկայանայ Յովհան-Վիլհէլմ իշխանին, որ մասնաւոր երկիրի մը իշխանը ըլլալով հանդերձ, Եւրոպական շատ

մը վեհապետներու հետ ազգակցական կապ ունէր և Աւստրիոյ կայսեր Լէոփոլտ Ա.-ին ալ քենեկալն էր։ Օրին կը ներկայացնէ իշխանին իր ճամբորդութեան նպատակը և կազմած ծրագիրը։ Իշխանը թէ՛ նպատակին և թէ՛ ծրագիրին կը հաւնի և գործը ապահովելու համար Կայսրին աջակցութիւնը անհրաժեշտ կը տեսնէ, հետեւաբար Օրին Վիեննա կ'երթայ Լէոփոլտ Ա.ին աջակցութիւնը ապահովելու համար։ Կայսրը սիրով կ'ընդունի Օրին և Մէլիքներուն ալ նամակ մը կը գրէ յուսադրելով և խոստում տալով, բայց իրական բան մը չէր կրնար ընել, նկատի ունենալով Եւրոպայի այն ժամանակի աննպաստ պայմանները։ Լէոփոլտ խորհուրդ կուտայ Ռուսիոյ Մեծն Պետրոսի աջակցութիւնն ալ ապահովել, քանզի առանց անոր հաւանութեան Կասպից ծովուն եզերքը զօրք ղրկել կարելի չէր, հետեւաբար Կայսեր, իշխանին և Լեհաստանի թագաւորին յանձնարարականներով Օրի Ռուսիա կը մտնէ 1700 Յունիս 30-ին հետը տանելով Վիլհէլմ իշխանին մէկ նամակը Հայ Մէլիքներուն ուղղուած։

ՄԵԾՆ ՊԵՏՐՈՍԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՁԳՏՈՒՄՆԵՐԸ. — Մեծն Պետրոսի ամէնամեծ ձգտումներէն մէկն ալ այն էր, որ Ռուսաստանը նոյնպէս ծովային հաղորդակցութիւններու համար նաւահանգիստ ունենայ։ Մինչեւ այն ժամանակ Ռուսաստանի սահմանները ծովերէն դեռ շատ հեռու գտնուելով, Ռուսերը զուրկ մնացած էին դուրսի աշխարհին հետ հաղորդակցելու միջոցներէն։ Ատոր համար ալ Ռուսաստանը մինչեւ Մեծն Պետրոսի թագաւորութիւնը տեսակ մը փակուած կեանք կը վարէր և չէր կրնար արագ յառաջդիմել օտարներու հետ չփուելով, Մեծն Պետրոս իր երկիրը այս վիճակէն դուրս հանելու համար, կը մտածէր Ռուսաստանի սահմանները այն տա-

փճան ընդարձակել, որ հիւսիսէն և հարաւէն ծովերու մօտ ըլլայ։ Արդէն հիւսիսային կողմը ընդարձակ նուաճումներ կատարելով, Պալթիկ ծովուն մօտեցած և անոր մօտ Բեթերսպուրկ անունով քաղաք մը հիմնելով դահը հոն փոխադրած էր Մոսկուայէն։ Սակայն ատով լրացած չէր Մեծն Պետրոսի ընդարձակ ծրագիրը։ Անիկա կ'ուզէր հարաւէն ալ Սեւ և Կասպից ծովերուն մօտենալ, որպէսզի այդ կողմէն ալ նոյնպէս Ռուսաստանը արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցութեան մտնէ։ Մեծն Պետրոս իր ծրագիրին յաջողութեան համար կը տեսնէր որ հարաւի միապետութիւնը իբրեւ անշարժ ժայռ կանգնած էր դէպ ի հարաւ ռուսական արշաւանքներուն դէմ, հետեւաբար կը տեսնէ այն մեծ վիհը, որ կը բաժնէր Քրիստոնեայ Պալքանը Թուրքիայէն և այդ վիհը լայնցնելու համար, Ռուսիա իբր Քրիստոնեաներու պաշտպան տէրութիւն կը սկսի պրոպականտ ընել համակրութեան ջերմ զգացումներ տարածելով Կովկասի լեռներու վրայ և Պալգաններու ձորերու մէջ։

ՄԵԾՆ ՊԵՏՐՈՍ

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՆԵՆԳԱՄՏՈՒԹԻՒՆ
ԵՒ
ՀԱՅՈՑ ՅՈՒՍԱԽԱԲՈՒԹԻՒՆԸ

8

Օրի Ռուսական արքունիքին մէջ. — Օրի Պարսից դեսպան կ'երթայ. — Օրիին մահը. — Մեծն Պետրոսի արշաւանքը եւ նահանջը Ռուս-Պարսկական համաձայնութիւնը եւ Հայոց յուսախաբութիւնը:

ՕՐԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՐՔՈՒՆԻՔԻՆ ՄԷՋ. — Մեծն Պետրոս Հոկտեմբերի վերջերը Իսրայէլ Օրիին ունկընդրութիւն մը կը շնորհէ և շատ սիրով ու ուրախութեամբ կ'ընդունի։ Եւ Նոյեմբեր 19-ին կայսրը կը հաղորդէ թէ, Հայոց գործը իր վրան կ'առնէ, միայն թէ Շուէտական պատերազմները անհնար կ'ընեն առ այժմ այս գործով զբաղելու, հետեւաբար բանակցութիւնները կը դադրին երկար ժամանակ։ Մեծն Պետրոս 1702 Մարտին կրկին կը յուսադրէ ըսելով, թէ մօտ օրէն Հայոց գործը ձեռք կ'առնէ և թէ Օրին կրնայ ատիկա հաղորդել զինքը ղրկողներուն։ Օրին կայսեր այս խոստումը կը հաղորդէ Յովհան Վիլհէլմ իշխանին և մարդ մը կը ղրկէ Հայ Մելիքներուն, Աղուանից Սիմէօն կաթողիկոսին կայսեր խոստումը հաղորդելու համար։ Այս անցած դարձածները կրկին կ'ուրախացնեն և կ'ոգեւորեն Հայ Մելիքները։ Նահապետ կաթողիկոսը կը մերժէ գործին մէջ մտնել, Աղուանից Սիմէօն կաթողիկոսն ալ վախճանելով, տեղը կը նստի Եսայի կաթողիկոսը, որ հոգիով և մարմնով ազգային ազատութեան գործին նուիրուելով, դրեթէ այս շարժումին կեդրոնը կ'ըլլայ։ 1703 Մայիս 8-ին Մելիքները Եսայի կաթողիկոսին քով գաղտնի ժողով գումարելով, շնորհակալութեան նամակ կը գրեն Մեծն Պետրոսի առաջին պաշտօնեային, որ համակիր էր Հայկական այս գործին։

ՕՐԻ ՊԱՐՍԻՑ ԴԵՍՊԱՆ ԿԵՐԹԱՅ. — Ջարը Իսրայէլ Օրիին դեսպանութեան աստիճան տալով 1707 Յունիսին Պարսկաստանի դեսպան կը ղրկէ, այն տեղի գործերուն վիճակը իմանալու և հայերու ապստամբութիւնը պատրաստելու համար։ Մինաս վարդապետ Մոսկուա կը մնայ Մէլիքներու հետ խորհրդակցելու և զինուորական պատրաստութիւնները կարգադրելու համար։ Օրի շքախումբով 1709-ին Սպահան կը հասնի։ Օրի երկու տարիէ ի վեր Մոսկուայէն ելած էր, յայտնի չէ թէ, ինչ գործեր կատարեց այդ երկու տարուան մէջ և ինչ յարաբերութիւններ ունեցաւ Հայ Մելիքներու հետ։ Պարսից շահը մեծ պատիւներով կ'ընդունի և Մեծն Պետրոսին գրած նամակին պատասխանելով, կը խոստանայ Հայերը պաշտպանել և քանի մը յանձաւորներուն պատիժը թեթեւցնել։ Եւ 1709 Սեպտ.ին Օրի կը դառնայ Պարսկաստանէն և կը հասնի Շամախ։

ՕՐԻԻՆ ՄԱՀԸ. — Իսրայէլ Օրի Շամախի մէջ մընացած միջոցին խիստ նեղ կացութեան մէջ էր և ինչ որ կ'ընէր Ռուս կառավարութենէն պատասխան մը չէր կրնար առնել, որովհետեւ Մեծն Պետրոս Թուրքիոյ հետ պատերազմի բռնուելով 1711-ին մաղ մնաց Փրութ գետին եզերքը գերի պիտի իյնար, հետեւաբար Մեծն Պետրոս և իր կառավարութիւնը Օրիով զբաղելու ժամանակ չունէր, վերջապէս Օրի 1711-ին ամառը կեր-

պով մը կը հասնի Աստրախան և կ'աճապարէ գործերը կարգի դնելով, որ առաջ հասնիլ Մոսկուա, բայց Օգոստոսին հիւանդանալով կը մեռնի, և Հայոց եկեղեցիին բակը կը թաղուի, որով անծանօթ կը մնայ իր ըրած բոլոր գործերը Պարսկաստանի մէջ։ Իրմով կը վերջանայ նաև իր սկսած և այնչափ զոհողութիւններով ու յաջողութեամբ յառաջ տարած գործը։ Մինաս վարդապետ Եսայի կաթողիկոսէն Արքեպիսկոպոսութիւն կ'ընդունի և Ռուսաստանի առաջնորդ ու Աղուանից կաթողիկոսին ներկայացուցիչ կ'ըլլայ 1716-ին։

ՄԵԾՆ ՊԵՏՐՈՍԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ ԵՒ ՆԱՀԱՆՋԸ. — Այն ժամանակները, երբ դեռ Հայ դեսպանները բանակցութեան մէջ էին Մեծն Պետրոսի հետ, Պարսկաստանի մէջ մեծ շփոթութիւններ և խառնակութիւններ ինկած էին։ Մէկ կողմէն Աֆղանները կը յարձակէին Պարսկաստանի վրայ, իսկ միւս կողմէն Կովկասեան լեռնականները կ'ասպատակէին Հայկական նահանգները։

Մեծն Պետրոս մոռցած չէր Արևելքը, Կովկասը և Հայոց գործը։ 1715-ին դեսպան մը կը ղրկէ Պարսկաստան որպէս զի գաղտնի քննէ երկիրը և Հայոց մասին ալ տեղեկութիւններ քաղէ։ Մեծն Պետրոս Շամախի մէջ վնասուած Ռուս վաճառականները պաշտպանելու պատրուակով մեծ բանակ մը կը պատրաստէ Աստրախանի մէջ։ Եւ ծովէն ու ցամաքէն կ'արշաւէ Կովկաս։ 1722 Օգոստոս 23-ին Դերբենդը և Բագուն կը գրաւէ և կը խորհէր Շամախի վրայ քալել։ Այդ միջոցին Մինաս վարդապետ Ռուսներու բանակին մէջ էր, Վրաց Վախթանկ թագաւորն ալ մեծ բազմութեամբ Թիֆլիզէն ճամբայ ելած կայսեր պիտի միանար, Եսայի կաթողիկոսը, որ Հայկական գործին հոգին էր, Գարապաղի 10000 Հայ կտրիճներով ճամբայ ելած և Գանձակի մէջ

Վրաց զօրքերուն կը միանար։ Ամէն տեղ Հայերը ոգևորուած և անհամբեր իրենց ազատութեան կ'ըսպասէին։ Յուսախաբութիւնը մեծ եղաւ, երբ Մեծն Պետրոս զօրքին մեծ մասը Աստրախան կը ղրկէ և ինքն ալ Հոկտեմբերի սկիզբը Դերպէնտէն ետ կը դառնայ և Մոսկուա կ'երթայ։ Կայսեր այս նահանջը գաղտնիք կը մնայ, որ շատ գէշ կ'ազդէ Հայոց և Վրաց վրայ։ Հայերը Գանձակէն ետ դառնալով, կանոնաւոր բանակ կը կազմեն և լեռները կը քաշուին ինքնապաշտպանութեան համար։

ՌՈՒՍ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐՈՒ ՅՈՒՍԱԽԱԲՈՒԹԻՒՆԸ. — Օսմանցիներ խոստացած էին Պարսկաստանը պաշտպանել ռուսական ոտնձգութիւններու դէմ իբր սահմանակից և իսլամ պետութիւն, հետևաբար Մեծն Պետրոսի Պարսկաստանի նկատմամբ բոլոր առաջարկութիւնները մերժելով, պատերազմի կը պատրաստուէին։ Ռուսիան իր կողմէն պատերազմը անխուսափելի տեսնելով, պատրաստութիւններ կ'ընէր։ Հայերը կը դրդէր նամակներով, հրովարտակներով և գործակալներով։ Եւ Գարապաղ Հայ մը կը ղրկէ 1723-ին ազդարարելու թէ, Կասպից ծովուն եզերքը հաւաքուին և մինչև վերջին վայրկեանը դիմադրեն և երբ նեղը մնան ռուսական սահմանը անցնին։ Մեծն Պետրոս կը տեսնէ թէ Թուրքիան մեծ պատրաստութեամբ պիտի պաշտպանէ Պարսկաստանը, լաւագոյն կը համարէ Պարսկաստանի հետ համաձայնիլ և 1723 Սեպտ. 23-ին Բեթերսպուրկի մէջ կըստորագրէ Ռուս-Պարսկական դաշնագրութիւնը։ Այս դաշնագրութեամբ Ռուսիան կը գրաւէ Դէրբէնդ, Պագու, Գիլան ևայլն. և փոխարէն պիտի պաշտպանէր Շահին գահը և ապստամբութիւնները պիտի ճնշէր և պիտի հակառակէր Հայոց և

Վրաց ազատութեան։ Հայերը այս դարձուածքներուն բոլորովին անտեղեակ կը շարունակէին իրենց դիմումները։ Սակայն միւս կողմէն Օսմանցիները Թիֆլիսը կ'առնեն և Վախթանկ Թագաւոր Ռուսիա կը փախչի, և 1724-ին Օսմանցիներուն ձեռքը կ'անցնի Վրաստան։ ուրկէ պիտի արշաւէին Գարապաղ և Ղափան։ Այս նեղ կացութեան մէջ Հայերը 3 հոգիէ պատգամաւորութիւն մը կը ղրկեն Բեթրսպուրկ, Օսմանցիներուն մօտենալը և Հայերուն դժբաղդ վիճակը յայտնելով, օգնութիւն կը խնդրէին։ Պատգամաւորութիւնը վեց ամիս Աստրախան սպասելէ ետքը. հրաման կ'ելլէ Բեթերսպուրկ գալու և երբ հոն կ'երթան բոլոր քաղաքական հանգամանքները փոխուած կը գտնեն, որովհետև Մեծն Պետրոս 1724 Յունիս 24-ին Թուրքիոյ հետ դաշինք կը կնքէ։ Այդ դաշնագրութեամբ Կասպից ծովուն արեւմտեան եզերքը կը մնայ Ռուսերուն և մնացած Գարապաղ և Ղափանն ալ Օսմանցիներուն։ Հետեւաբար Մեծն Պետրոս միայն խորհուրդ կու տայ որ Հայերը գաղթեն ռուսական նոր գրաւած գաւառներուն։ Ձմեռուան պատճառով պատգամաւորները բոլորովին յուսախաբ հազիւ կը դառնան իրենց տեղերը 1725 Մայիսին։ Հայերը երբ կը լսեն թէ հակառակ եղած բոլոր խոստումներուն, միայն գաղթելու խորհուրդ կը տրուի ռուսական կառավարութենէն, շուտով կը հասկնան Ռուս նենգ քաղաքականութիւնը, որ Հայուն համար շատ սուղի պիտի նստէր ապագային մէջ։

9

Դաւիթ Պէկ Սիւնեցի. — Թորոս իշխանին հերոսական մահը. — Հալիձորի պաշտպանումը եւ Օսմանցիներուն պարտութիւնը. — Դաւիթ Պէկի մահը. — Մխիթար սպարապետ եւ Տէր Աւետիք. — Նատիր Շահ։

ԴԱՒԻԹ ՊԷԿ ՍԻՒՆԵՑԻ, — Դաւիթ Պէկ Վրաստանի մէջ մեծ անուն հանած էր իբրև քաջ և փորձառու զօրապետ, զոր Գարապաղի Մելիքները կը հրաւիրեն այս շարժումին գլուխը անցնիլ։ Դաւիթ Պէկ գալով խումբ մը կտրիճ Հայերով գործի կըսկսի։ Նախ կը յարձակի Գարա-Զարչու ըսուած կիսավայրենի Թիւրք խաշնարածներու վրայ, որոնք սարսափ ազդած էին Սիսական գաւառի բնակիչներուն վրայ։ Կը ջարդէ և կը ցրուէ զանոնք։ Այս առաջին յաջողութենէն ետքը 400 քաջասիրտ Հայեր կը խմբուին անոր դրօշակին տակ, որոնց վրայ սպարապետ կը կարգէ Դաւիթ Մխիթարը։ Այս փոքրիկ գումարտակով Դաւիթ Պէկ կը քալէ Ճիվանշիրներուն ցեղին վրայ, որոնք 1600 հոգի էին։ Կռիւը երկու օր կը տեւէ, Թշնամիները կը փախչին կռուի դաշտին վրայ զէնքերը և ձիերը ձգելով 1722-ին։ Այս յաղթութիւններուն համբաւը Սիւնեաց երկիրին մէջ տարածուելով, Հայերը կը սկսին դիմել գունդ գունդ Դաւիթ Պէկին քով, որով անոր զօրութիւնը մինչև 2000-ի կը հասնի։ Ասոնց մէջ նշանաւորն էր Տէր Աւետիք քահանան, զոր Դաւիթ Պէկ Մխիթար սպարապետին օգնական կու տայ։ Նոյնպէս Դաւիթ Պէկի մտերիմը և ջերմ գործակիցն էին Թորոս իշխանը և Ստեփաննոս Շահումեան իշխանը, վերջապէս Հայոց բոլոր ույժը 7000 հոգիի կը հասնի Դաւիթ Պէկի ընդհա-

նուր հրամանատարութեան տակ։ Պարսից հետ առաջին ընդհարումը շատ յաջող էր, բայց Նախիջեւանի Հայերը պարտութիւն կը կրեն և Դաւիթ Պէյը իրեններով կը քաշուի Հալիձորաւանը, ուր ամուր բերդ մը շինելով, իր բնակութիւնը այնտեղ կը հաստատէ 1724-ին։

ԹՈՐՈՍ ԻՇԽԱՆԻՆ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ՄԱՀԸ, — Նոյն միջոցին շրջակայ Պարսից Խաներուն հետ քանի մը արիւնահեղ պատերազմներ կ՚ունենան։ Բարգուշատի Խանը 12000 զօրքով կը յարձակի Զանգեզուրի վրայ։ Թորոս իշխանը մեծ կոտորածով ետ կը մղէ և անոնց երկիրը կը մտնէ։ Այս միջոցին Մէլիք Ֆրանգուլը դաւաճանութեամբ Պարսից կողմը կ՚անցնի և Հայերը կը պաշարուին պարսիկներէն։ Այս պաշարման մէջ 3000 կորիճ Հայեր կ՚իյնան իրենց քաջ առաջնորդ հերոս Թորոս իշխանին հետ։ Շրջակայ պարսիկները Հայերուն այս պարտութիւնը լսելով, ահագին բազմութեամբ կը դիմեն Զանգեզուր գաւառին վրայ և ճամբան գիւղերը, քաղաքները ասպատակելով, կուգան կը պաշարեն Մեղրին։ Քաղաքը անձնատուր ըլլալու վրայ էր, կը հասնի Ստեփաննոս Շահումեան իշխանը իր 2000 զօրքով և այնպիսի ջարդ մը կուտայ թշնամիին որ, 11000 մեռեալ ձգելով, կը փախչին 1725-ին։ Այսպէսով Դաւիթ Պէյ կարճ ժամանակին մէջ կը յաջողի Սիւնեաց երկիրը ասպատակութենէն ազատել և դոռոզ Խաներուն զօրութիւնը խորտակել, որով իր իշխանութիւնը կը հաստատէ նոյն երկիրին մէջ։

ՀԱԼԻՁՈՐԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ ԵՒ ՕՍՄԱՆՑԻՆԵՐՈՒՆ ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ. — Օսմանցիները քաղաքական լուրջ պատճառներով կը յարձակին պարսից սահմաններուն և գրաւելով Երեւանը, Նախիջեւանը և Թաւրիզը, կը յառաջանան մինչև Համատան։ Զօրաբաժին մըն ալ կը

ղրկեն Մուսթաֆա փաշայի հրամանատարութեամբ Դաւիթ Պէյին վրայ Սիւնիք։ Հայերը վախնալով Օսմանցիներէն կը ձգեն և կը հեռանան Դաւիթ Պէյէն։ Դաւիթ Պէյը իր քանի մը ընկերներով և 450-ի մօտ քաջերով կ՚որոշէ մինչև վերջին շունչը պաշտպանել բերդը Օսմանցիներուն դէմ, որոնք գալով կը պաշարեն և կը սկսին ռմբակոծել, պաշարումը քանի մը օր կը տևէ, բայց ի զո՛ւր։ Կռիւին տաք ժամանակը Մխիթար և Տէր Աւետիք բերդին ծածուկ դուռնէն դուրս կ՚ելլեն և այնպիսի չփոթութիւն մը կը ձգեն թշնամիին որ, սարսափած կը փախչի 148 դրօշակ և ահագին աւար ձգելով։ Մուսթաֆա փաշան բանակին մնացորդը թարմ ույժերով զօրացնելով, նորէն կը յարձակի Հալիձոր բերդին վրայ, սակայն անպարտելի և հանճարեղ զօրապետը հնարք մը գտնելով, թշնամին ցիրուցան կ՚ընէ 1726-ին։

ԴԱՒԻԹ ՊԷՅԻ ՄԱՀԸ. — Պարսից Թահմազ Շահը Դաւիթին յաղթութիւնները լսելով, հրովարտակով Դաւիթը իր իշխանութեան մէջ կը հաստատէ և իշխանաց իշխան կ՚անուանէ, իրաւունք տալով իր անունով դրամ կոխելու, բայց մահը վրայ հասնելով, չկրցաւ իր յաղթութիւններուն պտուղը վայելել։ Դաւիթ Պէյ կը մեռնի իր իշխանութեան վեցերորդ տարին, իր քաջութեան և հայրենասիրութեան յիշատակը անջինջ ձգելով իր հայրենակիցներուն սրտին մէջ 1728-ին։

ՄԽԻԹԱՐ ՍՊԱՐԱՊԵՏ ԵՒ ՏԷՐ ԱՒԵՏԻՔ. — Դաւիթ Պէյէն ետքը Մխիթար սպարապետը կ՚ուզէ առաջ տանիլ գործը և Օսմանցիներուն դէմ շատ պատերազմներ կը մղէ։ Թուրքերը Հալիձորը առնելէն ետքը, իրենց խոստումին հակառակ բնակիչները սուրէ կ՚անցընեն, և յետոյ կ՚իյնան Մխիթարի ետեւէն, որ յաջողած էր բերդէն փախչիլ և նոր զօրք ժողվելով քանի մը

քաղաքներ գրաւել։ Մխիթար կ'ապաստանի Խնձորէսք բերդը, հոն գտնուած ժամանակ քանի մը հայեր դաւով գլուխը կը կտրեն և Թաւրիզի Թուրք փաշային կը բերեն։ Փաշան այսպիսի քաջ մարդու մը մահուան վրայ ցաւելով, անարգ դաւաճանները գլխատել կուտայ 1729-ին։ Այս եղածներուն վրայ Տէր Աւետիք յուսահատած իր ընտանիքը կ'առնէ և Երուսաղէմ կը քաշուի։

Մխիթարի մահով Հայոց շարժումը չդադրիր, որովհետեւ Մէլիքները կը շարունակէին իրենց սկսած գործը և 1729-ին Մելիք Աւան իր եղբայրը, Թարխան հաքիւրապետը նամակով Բեթրպուրկ կը ղրկէ, յայտնելով որ Հայոց բանակը կըսպասէ։ Ռուսական արքունիքը կը մերժէ և Մելիքներուն կառաջարկէ գաղթել Ռուսաստան։ Այս հրաւէրը շատերը կը խաբէ և ազատութեան գործիչները Հայերը անխնամ ձգելով կը գաղթեն։

ՆԱՏԻՐ ՇԱՀ. — 1727-էն մինչեւ 1736 Պարսկաստանի մէջ ներքին խռովութիւնները հետզհետէ կը սաստկանային։ Զանազան իշխաններ կ'աշխատէին երկիրին թագը իրարու ձեռքէ յափշտակել։ Ասոնց մէջ նշանաւոր էր Խորասանցի Նատիր Ալին, որ Օսմանցիներուն հետ ունեցած քանի մը յաջող պատերազմներէն ետքը 1736-ին կը թագաւորէ Պարսից վրայ։ Նատիր Շահ իր թագադրութեան օրը պատիւներ և պարգեւներ կը շնորհէ բոլոր մեծամեծներուն։ Նոյնպէս Հայ Մէլիքները կը վարձատրէ, հաստատելով զանոնք իրենց իշխանութեան մէջ և իւրաքանչիւրին իրաւունք կուտայ որոշեալ տուրքի փոխարէն անկախ իշխելու իր երկիրին մէջ։ Նատիր Շահին սրտակից բարեկամն էր Կրետացի Աբրահամ Կաթողիկոսը, որ իր խոհեմ ընթացքով կը յաջողի Նորապսակ Շահէն ետ առնել Էջմիածնի յափշտակուած կալուածները։ Այս արժանաւոր հայրապետը Շահին սուրը կ'օրհնէ և իր ձեռքով մէջքը կը կապէ, և այս պատճառով Շահը մինչև իր մահը հայերուն հետ շատ լաւ կը վարուէր։ Նատիր Շահ 1746-ին Երեւանի մօտերը ճակատեցաւ օսմանցիներու հետ, պատերազմը չորս օր տեւելով, կը վերջանայ օսմանցիներուն կատարեալ պարտութեամբ, բայց այս վերջինը կ'ըլլայ, որովհետեւ շուտով կը հաշտուին այն պայմանով որ երկու տէրութիւններուն սահմանը նոյնը մնան, ինչպէս որ էին Սուլթան Մուրատ Դ.ի ժամանակ, որով Հայաստանի Արեւելեան մասը կրկին պարսից ձեռքը կ'անցնի։

Հայաստանը Օսմանցիներու և պարսից մէջ այսպէս բաժնուելէն ետքը ութսուն տարիի չափ (1746-1826) երեւելի փոփոխութիւն մը չը կրեց, թէպետեւ հայերը մասամբ մը վաճառականութեան և մասամբ մըն ալ հանգիստ վիճակ մը վայելելու համար կը գաղթէին զանազան հեռաւոր տեղեր։

Բ.

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐ

10

Հնդկաստանի գաղթականությունը. — Հնդկահայոց ուսումնասիրությունը. — Բարերար հնդկահայեր. — Հնդկահայերու քաղաքական ծրագիրը. — Հնդկահայոց այժմեան վիճակը:

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. — Հայերը շատ կանուխէն ծանօթացան Հնդկաստանի հետ և հայ թագաւորներուն օրով առեւտրական կարաւաններ

կ'երթային կուգային։ ԺԷ. դարուն մէջ Նոր-Ջուղայի հայերը կը վերականգանացնեն այս յարաբերութիւնները և Հնդկաստանի Կալկաթա, Պոմպայ և Մատրաս քաղաքներուն մէջ գաղութներ կը հաստատեն, ուրկէ կ'անցնին Սինկափուր և Սէյլան և այս տեղերու մէջ մարգարիտի որսարաններ ձեռք բերելով, գոհարավաճառութեան կը ձեռնարկեն։ ԺԷ. դարուն վերջերը Անգլիացիք Հնդկաստանի տիրելով, երկիրին ամբողջ վաճառականութիւնը իրենց ձեռքը կ'անցընեն և այդ պատճառով Անգլիացի և հայ վաճառականներու միջև չտեսնուած մրցում մը կըսկսի։ Հայերը այդ մրցումին երեսէն շատ կը հարստանան, մինչև իսկ սեփական նաւեր չինել տալով, նաւագնացութեամբ իսկ կը զբաղին։

ՀՆԴԿԱՀԱՅՈՑ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Հնդկահայերը նիւթական հետ մտաւորական չեն մոռնար, տպարաններ կը բանան, գիրքեր կը տպեն, դպրոցներ, հիւանդանոցներ, հիւրանոցներ կը բանան, իսկ 1794-ին լոյս կը տեսնէ առաջին պարբերական հանդէսը Մատրասի մէջ Ազդարար անունով Յարութիւն քահանայ Շմաւոնեանի խմբագրութեամբ։ Կալկաթայի մէջ Սրարատեան ընկերութեան ջանքով կը հիմնուի Մարդասիրական

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔՀ. ՇՄԱՒՈՆԵԱՆ

ճեմարանը, որուն մէջ ԺԸ. դարուն կիսերուն կը տպուէր Ազգասէր օրագիրը Մեսրոպ Թաղիադեանցի խմբագրութեամբ։ Մատրասի մէջ հոյակապ եկեղեցի մը չինել կուտայ Պետրոս Ոսկանեան։ Կալկաթայի մէջ Ջուղայեցի Խոճա Նազարէթի չինած Ս. Նազարէթ հոյակապ եկեղեցին նշանաւոր էր իր զանգակատունով, սենեակներով և հիւրանոցով։

ԲԱՐԵՐԱՐ ՀՆԴԿԱՀԱՅԵՐ ԵՒ ԿՏԱԿՆԵՐ.— Հնդկահայոց մէկ մեծ արժանիքն ալ ան է որ, բոլոր Հայ գաղթականութիւններու մէջ ամենէն առաջ անոնք

ՄՈՒՐԱՏ

ՌԱՓԱՅԵԼ

իրենց մասնաւոր չրջանէն դուրս ընդհանուր ազգին մասնաւոր չահերու վրայ ալ կը մտածեն։ Իրենց ահագին հարստութեան և փարթամ կեանքին մէջ ալ չմոռցան մայր հայրենիքը և իրենց ազգակիցները ազխատու-

թենէ ազատելու համար զանազան կտակներ ըրին։ Մադրասի մեծահարուստ Հայ վաճառական Սամուէլ Մուրատեան մեծ գումար մը կտակ կընէ, որուն տոկոսով գիշերօթիկ վարժարան մը հիմնելով որբ և աղքատ տղաքները կրթել, և այդ վարժարանին ուսումնական և տնտեսական մատակարարութիւնը կը յանձնէ Մխիթարեան միաբանութեան։ Մուրատեան վարժարանը կը բացուի նախ Իտալիայի Բատուա քաղաքին մէջ, յետոյ կը փոխադրուի Փարիզ, ուր կը հանէ քանի մը կարգ ընտիր աշակերտներ։ Սամուէլ Մուրատեանի օրինակին կը հետևի Հնդկահայ ուրիշ վաճառական մը, Եդուարդ Ռափայէլ Ղարամեան իր կտակով մեծ գումար մը կը ձգէ, սա իր անունով Վենետիկի մէջ կը հիմնէ Ռափայէլեան վարժարանը, նոյն պայմաններով և նոյն միաբանութեան տակ։ 1870-ին Մուրատեան վարժարանը կը տարուի Վենետիկ և կը ձուլուի Ռափայէլեան վարժարանին հետ։ Այս այնքան ցաւալի չէ, որքան այն անիրաւութիւնը, որ չքաւոր Հայ պատանիները անխտիր չեն վայելեր բարերարներու շնորհքը, այլ միայն Հռոմէադաւան Հայերը։ Ուրիշ շատ բարերարներ եղած են Հնդկահայոց մէջ, որոնք կտակներ ձգած են ազգային բարենպատակ հաստատութիւններու համար։

ՀՆԴԿԱՀԱՅԵՐՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ.— Հնդկահայերը այս ամէնուն հետ չմոռցան նաև Հայաստանի անկախութեան հարցը։ ԺԸ. դարու վերջը Յակոբ Շամիրեան անունով դերձակը տպարան մը կը բանայ, շատ մը գիրքերու հետ մէկտեղ կը տպէ նաև Որոգայթ փառաց անունով գիրք մը, որ ապագայ Հայաստանի քաղաքական ծրագիրն էր։ Այս գիրքէն մէյ մէկ օրինակ կը ղրկէ Ռուսաց և Վրաց արքունիքներուն և Յովսէփ Դ. Կաթողիկոսին։ Գիրքը տպուած էր որոշ նպատակի մը համար և Շամիրեանը Վրաց Հերակլ Բ. թագաւորէն Լօռի գաւառը ձեռք կը բերէ իբրև ազգի սեփականութիւն։ Ասկէ զատ Հնդկահայերը տեսակ մը Հայկական յեղափոխութիւն մը յառաջ բերելու հետամուտ կ'ըլլան Գարապաղցի Մովսէսին առաջնորդութեամբ։ Բայց Սիմէոն Կաթողիկոսը առանձին կոնդակով կը զգուշացնէ զանոնք, որպէս զի այս պատճառով Մահմետականները գրգռուելով կոտորած մը յառաջ չբերեն։ Շամիրեանը մօտ 1798-ին կը մեռնի և գործը կանգ կ'առնէ ժամանակի մը համար, բայց շուտով ընկերութիւն մը կը կազմուի, որ՝ կ'որոշէ մաս առ մաս գնել Պարսից Հայաստանը։

Գործի գլուխ կ'անցնի Հայ հարուստ Յովսէփ Յովհաննէս Ամիր-խան, որ Ներսէս Աշտարակեցիի հետ գաղտնի կը ծրագրէ ապագայ Հայաստանի նախագաղափարը։ Ամիր-խանը Սմըրղանդցի էր և անհամար հարստութեան տէր և 1829 Հոկտ. 20-ին կը գրէ Ներսէս Կաթողիկոսին, որ ինքը կը հաւանի Ռուսաստան երթալ, եթէ Նիքոլա Ա. կայսրը հաւանի Երևանի և Նախիջևանի նահանգին մէջ իր հովանաւորութեան տակ Հայկական իշխանութիւն մը հաստատել, որուն համար ինքը իր անձնական հարստութենէն տարեկան 500000 ֆր. տուրք կուտայ Ռուսներուն։ Ներսէս Կաթողիկոս այդ մասին Լազարեանի միջոցով կը յայտնէ կայսեր, որ 1830 Դեկտեմբերին հաւանութիւն ցուցնելով, կը հրամայէ որ Ամիր-խանը Ռուսաստան գայ բանակցելու և անիկա Շուէտ անցնելով, կ'ուզէ վերադարձին երթալ Բեթրսպուրկ, բայց ճամբան կը մեռնի, իրեն հետ կը մեռնին անոր ծրագիրները։

ՀՆԴԿԱՀԱՅՈՑ ԱՅԺՄԵԱՆ ՎԻՃԱԿԸ.—ԺԹ. դարու սկիզբը Հայ գաղթականութիւնները Անգղիական Հնդկաստանէն տարածուելով, Հոլանտական երկիրները,

մանաւորաբար Ճաւա կղզին կ'երթան, ուր նոյնպէս մեծապէս կը փայլին, և այլևայլ մարդասիրական հաստատութիւններ կը հիմնեն։ Ասոնց մէջէն ԺԹ. դարու առաջին քառորդին նշանաւոր եղած էր իր անհամար հարստութեամբ Գէորգ Մանուկեան, որուն համար կը պատմուի թէ երբեմն մեծամեծ գումարներ փոխ տուած էր Հոլանտական կառավարութեան։ Ասոր ժամանակակից և երկրակից էր Յովսէփ Ամիրխան մեծ կալուածատէրը և վաճառականը, որ 1825-ին Ճավացիներուն ապստամբութեան ժամանակ մեծ ծառայութիւններ ըրած է Հոլանտացիներուն։ Այսօր Հնդկահայերը առաջուան յաջողութիւնը չունին, նախ չկրցան մրցիլ Անգլիացիներուն հետ, երկրորդ այլ և այլ տեղեր ցիր ու ցան ըլլալով, իրենց մեծամասնութիւնը կորսնցուցին։ Հայ վաճառականներու ընկերութիւն մը կազմուելով, կ'անցնի Չինաստան և այնտեղ կը հաստատուի։ Բայց շատ առևտրական Հայ տուներ կան Հնդկաստանի Պոմպայ, Կալկաթա, Մադրաս, Պաթաւիա և Սինկաբուր քաղաքներու մէջ, որոնք Անգլիացիներու իշխանութենէն անկախ տեղերու վաճառականութեան մեծ մասը իրենց ձեռքին մէջ պահած են։

Գ.

ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐ

11

Լեհաստանի հայ գաղթականութիւնը. — Լեհ թագաւորներու շնորհած արտօնութիւնները. — Նիկոլ Թորոսովիչ եւ իր գործերը:

ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Հայերը երեք գլխաւոր գաղթականութիւն ունեցած են Լեհաստան Ա. — Բագրատունեաց անկումէն ետքը — Բ. — Ալփասլանի արշաւանքի ժամանակ և Գ. — Խրիմի Օսմանցիներուն ձեռքը անցնելէն ետքը։ Ասկէ վերջն ալ զանազան հատուածներ Հայաստանէն կամ օտար երկիրներէն կը միանան նախորդներուն վրայ, որով Լեհաստանի հայ գաղթականութիւններուն թիւը կը հասնի 40,000 ընտանիքի կամ մօտաւորապէս 200,000 հոգիի։ Ասոնք իրենց բնակութիւնը կը հաստատեն Կալիցիա, Պոդոլիա, Վոլինիա նահանգներուն մէջ։ Հայերը նախապէս կը հաստատուին մեծ բազմութեամբ Կալիցիայի Իլվով կամ Լէմպէրկ մայրաքաղաքին մօտերը առանձին արուարձանին մէջ, իսկ երբ կը սկսին Լեհացիներուն լեզուն հասկնալ և վաճառականութեամբ յառաջանալ, կը մտնեն նաև բուն քաղաքը և անմիջապէս կը ձեռնարկեն շինելու եկեղեցիներ և ուսումնարաններ։ 1363-ին կը շինեն հոյակապ եկեղեցի մը և կը հաստատեն առանձին առաջնորդութիւն մը, որուն հոգևոր իրաւասութիւնը կը տարածուէր նաև Մոլտավիայի հայոց վրայ։

ԼԵՀ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐՈՒՆ ՇՆՈՐՀԱԾ ԱՐՏՕՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. — Լեհերու թագաւորը հայերուն բնատուր ձիրքերը տեսնելով և ուզելով անոնց միջոցով երկիրին վաճառականութիւնը և արհեստները ծաղկեցնել, կրօնքի կատարեալ ազատութիւն կուտայ և քաղաքական արտօնութիւններ կը շնորհէ անոնց։ Այսպէս Գազիմիր Գ. թագաւորը Կամենեցի հայերուն իրաւունք կուտայ առանձին վարչութիւն ունենալ իրենց կառավարիչով, որ Վոյթ կ'ըսուէր. նոյն իրաւունքը կը շնորհէ նաև Իլվովի հայերուն քանի մը տարի ետքը։ Կառավարիչը 12 հայ դատաւորներու աջակցութեամբ ամէն տեսակ դատեր կը տեսնէին և վճիռներ կուտային։ Այս կարգը կը պահպանուի մինչև Սիգիզմունդ թագաւորը, որուն հրովարտակով կը բացուի առաջին հայ դատարանը 1516-ին։

ՆԻԿՈԼ ԹՈՐՈՍՈՎԻՉ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԵՐԸ. — Լեհաստանի հայերը կը խռովին եկեղեցական խնդիրի մը պատճառով. Էջմիածնի անարժան Կաթողիկոս Մելքիսեդեկը Պարսիկներէ կրած նեղութեան պատճառով կը փախչի և Կ. Պոլսոյ ճամբով Լեհաստանի Լէմպէրկ քաղաքը կուգայ և հոն հակառակ ժողովուրդին կամքին եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ 1626-ին տեղացի հայ հարուստի մը որդին, 23 տարեկան Նիկոլ Թորոսովիչ անուն խայտառակ մէկը։ Նիկոլ ջերմեռանդ կաթոլիկ էր, նախապէս ինքզինքը կը կեղծէ հայ եկեղեցիի պաշտպան, իսկ յետոյ Եզուիտներու օգնութեամբ և թագաւորի պաշտպանութեամբ Լէմպէրկի մէջ ինքզինքը կաթոլիկ յայտարարելով, կ'երթայ Հռոմ և արքեպիսկոպոսութեան աստիճանով կը վերադառնայ։ Հայերը չեն ուզեր զինքը ընդունիլ, բայց Նիկոլ կաթոլիկ ամբոխին օգնութեամբ Հայոց Մայր-Եկեղեցին կը մտնէ և Լատին

ծէսով մաղթանք կը կատարէ։ Նիկոլին կ'օգնէր նաև նշանաւոր Եզուիտ Մաթէոս Բէմբուս։ Հայերը 1631-ին կը գանգատին Էջմիածնի Մովսէս Կաթողիկոսին, որ Խաչատուր վարդապետը կը ղրկէ Նիկոլը աթոռընկեց ընելու, սակայն Նիկոլը կը յայտնէ որ, Էջմիածնի հետ կապ մը չունի և Խաչատուր վարդապետն ալ հրապարակաւ կը նզովէ զանիկա և կը վերադառնայ Էջմիածին։ Կաթողիկոսը Վլատիսլաւ Դ. թագաւորին կը գանգատի, բայց Նիկոլը ոևէ զիջում չըներ, և երբ Փիլիպպոս Կաթողիկոսը Կ. Պոլիս էր, կ'երթայ անոր քով, կը խաբէ զանիկա և նոր իրաւունքներով ետ դառնալով, հայոց բոլոր եկեղեցիները կը գրաւէ 1666-ին։ Հայերը ամէն կողմէն անօգնական մնալով, կը ստիպուին Նիկոլին աղաչել, որ խնայէ իրենց և չզրկէ եկեղեցիներէ, բայց նենգամիտը միայն մէկ պատասխան կուտար բոլոր աղաչանքի, «Ընդունեցէք Կաթոլիկութիւնը և եկեղեցիները կը բացուին»։ Յուսահատութիւնը կը տիրէ, երախաները անկնունք կը մնային, հարսերը եւ փեսաները անպսակ և մեռելները անթաղ։ Երբեմն թոյլտուութիւն կ'ընէր մէկ քանիներուն ահագին տուգանքով, մէկ քանիներ ալ ուրիշ քաղաքներ կ'երթային և այնտեղ կը մկրտէին կամ կը պսակէին, երբ դառնային Իլվով, ծանր տուգանքի կը դատապարտուէին և ժամասացութիւնը կ'ըլլար գաղտնի, իսկ կարեւոր դէպքերն Սուչաւա քաղաքին եպիսկոպոսին կը դիմէին, որովհետև անիկա միայն հարազատ մնացած էր։ Նիկոլ 1681-ին մեռնելով, 1686-ին անոր յաջորդէն կրօնական մեծ հալածանք մը կ'ըլլայ և հայերը կը ստիպուին այնտեղէն գաղթել Եւրոպա, որուն գլխաւոր կեդրոններն էին Մոլտաւիա, Վենետիկ, Ճենովա, Միլան, Բադուա, Մարսիլիա, որ մինչև հիմա կայ

Հայոց-Փողոց, իսկ Հոլանտայի Ամսթէրտամ քաղաքը մինչեւ 1790 հայերուն առեւտրական կեդրոնը կ'ըլլայ: Եւրոպական հայ գաղութը կը ստուերանայ Թուրքիայի կոտորածներէն ետքը: Հայերը մեծ գաղթականական կեդրոններ ունին նաեւ Եգիպտոսի, Ամերիկայի, Պուլկարիայի եւ Անգլիական մէկ քանի քաղաքներուն մէջ, իսկ Ֆրանսան եւ Զուիցերիան հայ վտարանդիներու բոյն դարձած են:

Դ.

ՌՈՒՄԱՆԱՀԱՅԵՐ

12

Ռումանիայի գաղթական հայերը եւ անոնց հիմակուան վիճակը. — Թրանսիլվանիայի հայեր. — Հունգարիայի հայեր: —

ՌՈՒՄԱՆԻԱՅԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ՀԻՄԱԿՈՒԱՆ ՎԻՃԱԿԸ.—Մոլտավալաքիայի հայերուն մէկ մասը Հայաստանէն եւ մէկ մասն ալ Խրիմէն գաղթած են: Այս գաղթական հայերը երբեմն այնքան մեծամասնութիւն կը կազմէին որ, տեղական իշխանութեան մէջ շատ մեծ ազդեցութիւններ ունեցած են: Սակայն հիմա 16000-ի չափ կը հաշուուի, բոլորն ալ ազգային եկեղեցիին հաւատարիմ մնացած են: Անոնք ունին հոյակապ եկեղեցիներ եւ վարժարաններ հաստատուն եկամուտներով, որոնց մատակարարութիւնը յանձնուած է տեղական հոգաբարձութեան մը: Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանը, որուն հոգեւոր իշխանութեան տակ է, երբեմն նուիրակներ կը ղրկէ քահանաներ ձեռնադրելու եւ հոգեւոր պէտքերը հոգալու: Ռումանիոյ հայոց գլխաւոր զբաղումն է գիւղատնտեսութիւն իր բոլոր ճիւղերով: 1866-ի Փարիզի դաշնադրութենէն ետքը, երբ այս աշխատասէր ժողովուրդը կալուածական եւ ուրիշ իրաւունքներ կ'ստանայ, շատ հայեր մեծամեծ կալուածներ ձեռք կը բերեն եւ այսօր ոմանք իրենց հարըստութեամբ կարող են մրցիլ բնիկ տարրին հետ: Դըժբաղդաբար ազգային ոգին հետզհետէ կը թուլնայ անոնց մէջ, հայերէն լեզուն գրեթէ ծերերուն բերնէն կը լսուի: Վարժարանները երբեմն շատ փայլուն ու յառաջադէմ էին, հիմա հազիւ ազգային լեզուի ու կրօնի տարրերը կ'աւանդուին մանուկներու, որոնք իրենց բարձրագոյն կրթութիւնը տեղական եւ գերմանական համալսարաններու մէջ առնելով, կը վերադառնան թէպէտ եւ հմուտ փաստաբան, բժիշկ, բայց հայութեան համար բոլորովին կորսուած:

ԹՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻԱՅԻ ՀԱՅԵՐ. — ԺԷ. դարուն վերջերը Օսմանցիներու եւ Լեհերու մէջ տեղի ունեցած պատերազմին պատճառով 10,000-ի չափ հայեր կը գաղթեն Թրանսիլվանիա: Անոնք իրենց աշխատութեամբ եւ յաջողութեամբը շուտ մը կը գրաւեն Թրանսիլվանիայի իշխաններուն եւ Աւստրիայի կայսրներուն համակրութիւնը եւ զանազան արտօնութիւններ կ'առնեն: Հայաքաղաք կամ Կերլա, Պաշպալով, զորոնք իրենք շինեցին եւ շէնցուցին, Կարոլոս Զ. կայսրէն հրովարտակով թագաւորական ազատ քաղաքներ կը հռչակուին, իւրաքանչիւրը իր Հայ քաղաքապետով եւ դատարաններով եւ այս արտօնութիւնը մինչեւ հիմա կը վայելեն նոյն քաղաքները: Քաղաքին եկամուտներով կը պահեն երկու վարժարաններ Հայկազեան Դպրոց անունով:

ՀՈՒՆԳԱՐԻԱՅԻ ՀԱՅԵՐ. — Թրանսիլվանիայի

հայերը յառաջանալով, կը սկսին ցրուիլ Հունգարիայի զանազան կողմերը և այս բարեբեր երկրին մէջ մեծամեծ կալուածներ ձեռք կը բերեն։ Թրանսիլվանիայի և Հունգարիայի հայերը, որոնց մէկ մասը Լեհաստանէն գաղթած են, 18,000-ի չափ կը հաշուի։ Հռոմը իր արքանեակներուն միջոցով այս հայերուն մեծ մասը կը յաջողի որսալ և լատինացնել։ Բայց դեռ անոնք հայութենէն օտարացած չեն, ժամերգութիւնը հայերէն լեզուով կը կատարուի և քահանաները հայերէն կը քարոզեն։ Մոլտավիայի գաղթականութեան մէկ ճիւղն ալ կը կազմեն Բուկովինայի հայերը, որոնց թիւը կը հասնի 3000-ի։ Կաթոլիկ կղերը իր բոլոր մեքենայութիւններով չյաջողիր դաւանափոխ ընել այս գաղթականները, որոնցմէ 300 ընտանիքի չափ կը բնակին Սուչաւա քաղաքին մէջ և անոր շրջակաները։ Կը պահեն մինչև այսօր հայերէն լեզուն թէ՛ դպրոցին և թէ՛ գործնական կեանքին մէջ։

Դ.

ՌՈՒՍԱՀԱՅԵՐ

13

Հայոց առաջին յարաբերութիւնները ռուսներուն հետ. — Կատարինէ Բ.ի խնամքը հայոց վրայ. — Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Արղութեանի քաղաքական ծրագիրը եւ Արարատեան թագաւորութիւն. — Ռուս-պարսկական պատերազմը եւ Ներսէս Աշտարակեցի. — Հայկական զօրագունդ. — Ռուսաստան կը դրժէ իր խոստումը. — Ռուսօ-Թրքական պատերազմը. — Էտիրնէի հաշտութիւնը. — Կարինի գաղթականութիւնը։

ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋԻՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ՌՈՒՍ-

ՆԵՐՈՒ ՀԵՏ. — Հայերը Ռուսաստան գաղթած են Ձ. դարուն մէջ, երբ դեռ Ռուսները այլ և այլ իշխանութիւններու բաժնուած բարբարոս վիճակին մէջ էին։ ԺԱ.-ԺԲ դարուն մէջ հայերը Գազանի մէջ գաղութներ ունէին։ Անոնք 1062-ին Գրէմլի իշխանապետին կ'օգնեն Լեհերուն հետ ունեցած պատերազմին մէջ։ Հայ գաղթավայրերուն գլխաւորն էր Աստրախան, բայց որովհետև այս նահանգին ժողովուրդը շատ բարբարոս և աւազակաբարոյ էր, ուստի հայերը 1331-ին այնտեղէն կ'անցնին Խրիմ։ Յետոյ արդէն ԺԶ. դարուն Պարսկաստանի հայերը Աստրախանի ճամբով Ռուսիոյ հետ առևտուրի կ'սկսին և 1626-ին շատ մը վաճառականական արտօնութիւններ կ'առնեն։ Պարսկաստանի հայ վաճառականներուն պատգամաւորը Խոճա Զագար Սարհատեանցը 1606-ին Ռուսաստան կ'երթայ և շատ մը ընծաներու հետ կը նուիրէ նաև Ալէքսէյ Միխայելովիչ Թագաւորին գոհարեղէններով զարդարուած ոսկիէ գահ մը, որ հայ արուեստագէտներուն ձեռակերտն էր։ Ռուսաց արքունիքը շատ կը հաւնի այս արտադրութեան, որ մինչև այսօր կը պահուի և միայն մեծամեծ հանդէսներու ժամանակ դուրս կը հանեն։ Այնուհետև Թագաւորը 1667-ին Նոր-Ջուղայի հայ վաճառականներուն կը շնորհէ առանձին իրաւունքներ, որով Հնդկաստանի և Պարսկաստանի թանկագին ապրանքները կը թափեն Ռուսաստան Պարսկային ծոցի ճամբով և փոխարէն երկիրէն դուրս կը հանէին թանկագին մուշտակներ և մետաղներ։

ԿԱՏԱՐԻՆԷ Բ.Ի ԽՆԱՄՔԸ ՀԱՅՈՑ ՎՐԱՅ. — Նատիր Շահին մահուընէն ետքը Պարսկաստանը դարձեալ անիշխանութեան կը մատնուի 1747-ին։ Այդ ժամանակները Ռուսներուն կը թագաւորէր Կատարինէ Բ.

կայսրուհին 1762-ին, որ Մեծն Պետրոսի օրինակին հետեւելով, կը սկսի հայերը սիրաշահիլ, բայց այս անգամ խնդիրը տարբեր էր, Հայաստանի անկախութեան վրայ չէր, այլ Ռուսաստանի անբնակ տեղերը հայ գաղթականներով շէնցնելու։ 1779-ին Խրիմի Թերակղզիէն, որ Օսմանցիներու ձեռքն էր դեռ, 15000 հայեր գաղթելով, կը շինեն Տոն գետի վրայ Նոր-Նախիջեւան անունով քաղաք մը, որ հայկական կեդրոն կը դառնայ, բարձրագոյն հրովարտակով բնակիչները տասը տարի տուրքէ ազատ կը մնան, Կատարինէ կայսրուհին Պարսկաստանի խառնակ վիճակէն օգուտ քաղելով, կը գրաւէ Դերպէնդը, Պագուն եւ Շամախը։ Եւ այսպէսով Ղարապաղի Մէլիքները աչքերնին դարձեալ Ռուսներուն կը դարձնեն։

ԿԱՏԱՐԻՆԷ Բ.

ՅՈՎՍԷՓ ԱՐՔԵՊ. ԱՐՂՈՒԹԵԱՆ. — Այս գաղթականութեան ժամանակ բանակցութիւնները կը սկսին նոր եռանդով Աստրախանի առաջնորդ Արղութեան Յովսէփ Արքեպիսկոպոսի միջոցաւ, որ բնատուր ձիրքերով օժտուած խելացի հոգեւորական մըն էր եւ քիչ ժամանակի մը մէջ պատկառելի դիրք մը կը գրաւէ։ Աստրախանէն անցնելով, կ'երթայ Խրիմ եւ այնտեղի հայերուն կ'այցելէ եւ շատ մը օգտակար կարգադրութիւններ կ'ընէ։ 1781-ին Նոր-Նախիջեւանի մէջ կը բացուի

հայկական դատարան, որուն համար Յովսէփ Արքեպս. 126 յօդուածէ կանոնագրութիւն մը կը գրէ, որ մինչեւ 1836 կը գործադրուէր։ 1792-ին Յովսէփ Արքեպսկ.

ՅՈՎՍԷՓ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐՂՈՒԹԵԱՆ

Պեսարաբիայի մէջ Գրիգորիոպոլ քաղաքը կը հիմնէ, ուր կը հաստատուին Թուրքիայէն գաղթած հայերը։ Յովսէփ Արքեպ. իր ժողովուրդին տնտեսական ապահովութեան համար Բեթերպուրկ կ'երթայ եւ անոր

առաջարկութեան վրայ 1799-ին Աստրախանի, Ղզլարի, Մոզդոկի, Գրիգորիոպոլի, Խրիմի, Դերբենդի հայերուն հրովարտակներով արտօնութիւններ կուտան, որով հայերը այլ և այլ տուրքերէ ազատ մնալով, իրաւունք կստանան հայկական դատարաններ բանալ և տոհմային կարգերով և կանոններով կառավարուիլ:

ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ. — Յովսէփ կաթողիկոսին ծրագիրը չէր որ հայութիւնը Ռուսաստան գաղթէ, իրաւ շատ մը քաղաքներ կը հիմնէ, բայց չմոռնար որ հայութիւնը իր երկիրին մէջ պէտք է ապրի և ունենայ իր սեփական կեանքը, հետևաբար կաթողիկոսը օգտուելով այն բարեկամական կապերէն, որ ունէր Կատարինէ կայսրուհիին հետ, կը ներկայացնէ Ռուսական կառավարութեան Հայկական Ինքնավարութեան ծրագիրը, որուն հիմերը ոչ թէ միայն հայկական շահերն էին, այլ ամէնէն առաջ այն օգուտը, զոր պիտի ունենար Ռուսաստանը, կազմակերպելով իր սահմաններուն վրայ, քրիստոնեայ երկիր մը, որ պիտի ծառայէր իբր թումբ դրացի մահմետականներուն դէմ:

Արարատեան Թագաւորութեան գաղափարը հաւանութիւն կը գտնէ Բեթերսպուրկին մէջ: Երկու կողմէն բանակցութիւնները կը սկսին, թէև ոչ պաշտօնապէս և կը յանգին հետևեալ գլխաւոր կէտերուն վրայ:

Ա. — Հայկական նահանգները Ռուսներու անմիջական հովանաւորութեան տակ կը կազմեն առանձին թագաւորութիւն մը:

Բ. — Հայերը Ռուսաստանին տուրք պիտի տան, իսկ պատերազմի ժամանակ՝ զօրք:

Գ. — Հայաստանը պիտի կառավարուի իր սեփական օրէնքներով:

Դ. — Ռուսական զօրաբաժին մը պիտի մնայ հայ-

կական նահանգներուն մէջ որոշ ժամանակի մը համար թէ՛ երկիրը պաշտպանելու և թէ՛ անոր վրայ հսկելու համար:

Ե. — Հայոց թագաւորին ընտրութիւնը պիտի կատարուի Կայսրուհիին ձեռքով և թագաւորը պիտի ունենայ իր դեսպանը Բեթերսպուրկին մէջ:

Զ. — Մայրաքաղաք Երևան կամ Վաղարշապատ: Ազգային դրօշակ երեք գոյնով:

Է. — Երկու երկիրները կը կապեն առևտրական դաշինք և կը հաստատեն մաքսային օրէնքներ:

Այս պայմաններուն մասին դեռ վերջնական համաձայնութեան չյանգած 1796-ին կը մեռնի Կատարինէ կայսրուհին և քաղաքական բանակցութիւնները կը դադրին և կը վերջանան նորածիլ յոյսերը: Յովսէփ Արքեպիսկոպոս 1800-ին կաթողիկոս կ'ընտրուի և 1801 Փետրվարին մէջ Ռուսական արքունիքէն հրովարտակը առած՝ Թիֆլիս կը հասնի Էջմիածին երթալու համար, հոն Վրացիներէն թունաւորուելով կը վախճանի:

ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ Ա.Ի ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ. — Կատարինէի մահով հայկական եռանդը և անձնուիրութիւնը չի թուլնար, ԺԹ. դարու սկիզբը այդ եռանդը և յոյսը կ'արտայայտուի, Ալէքսանդր կայսեր մէկ հրովարտակով, զոր կ'ուղղէր հայութեան 1813-ին:

«Մեր սիրեցեալ և հաւատարիմ-հպատակ համօրէն հայոց ազգին, որ կը բնակի Վրաստանի մէջ և զանիկա բաղկացնող բոլոր դասակարգի անձերուն՝ մեր կայսերական շնորհները:

«Վրաստանի մեր գլխաւոր հրամանատարի զեկուցումէն, ճշմարիտ գոհունակութեամբ տեսանք մեր սիրտին ախորժելի նոր վկայութիւն այն հաւատարիմ հպատակութեան երախտագիտական զգացումները, որոնցմով

Վրաստանաբնակ հայոց բոլոր հասարակութիւնը միշտ ոգեւորուած են դէպի Մեր բարձր հովանաւորութիւնը և Հայրական հոգատարութիւնը՝ անոնց ինչպէս և այնտեղի բոլոր ժողովուրդներու բարեկեցութեան ՝ համար։ Անոնք ապացուցին այս զգացումները բոլոր դէպքերուն մէջ հաստատուն հաւատարմութեան բազմատեսակ փորձերով։ Անոնք ցոյց տուին օրինակելի հաստատամտութիւն և անձնուիրութիւն, այն միջոցին երբ թեթեւամտութիւնը և չարակամութիւնը ի զուր կ'աշխատէին սասանեցնելու Վրաստանի մէջ Մեր հաստատած խաղաղութիւնը, և անոնք խռովայոյզ հանգամանքներու մէջ մնացին հաստատ և անսասան, զոհելով իրենց ստացուածքը և բոլոր միջոցները, նոյն իսկ իրենց կեանքը յօգուտ Մեր ծառայութեան և ի բարօրութիւն հասարակաց։

« Վրաստանաբնակ ամբողջ հայոց ազգի և անոր բոլոր դասակարգերու այդպիսի ջերմեռանդութիւնը, անոնց ծառայութիւնները և մեծագործութիւնները Մեր վրայ ախորժելի պարտականութիւն կը դնեն վկայել ամբողջ աշխարհի առջեւ մեր դէպի անոնց ունեցած արդարացի երախտագիտութիւնը եւ բարեհաճութիւնը։ *Թող պահուի այս վկայութիւնը ի պատիւ և ի փառս անոնց և ի յիշատակ ապագայ սերունդներու։*

« Կը մնանք դէպի Մեր Կայսերական բարեհաճ ողորմութեամբ »։

15 Սեպտ. 1813 ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ

ՏԵՓՂԻՍ

ՌՈՒՍ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՒ ՆԵՐՍԷՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ. — *Եկան նոր յոյսերու օրեր, նոր հանգամանքներ։ Երեւանի Սէրտար Հասան Խանը, որ իր Հիւսէյին եղբօրը հետ Արարատի տէր և իշխան էր,* 1826

Յուլիսին յանկարծ կ'անցնի Ռուսական սահմանը և այն տեղի գաւառները կ'ասպատակէ և շատ տեղերուն ալ կը տիրէ։ Ռուսները յանկարծակիի գալով չեն կրնար անմիջապէս դիմադրել։ Հայ ժողովուրդը այս երկու մրցակիցներու մէջ կեցած կարեւոր դեր ունէր կատարելիք։ Հայերը չեն վարանիր, գեղեցիկ խոստումներէ յափշտակ-

ՆԵՐՍԷՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ

ուած՝ նորէն իրենց աչքերը կը դարձնեն դէպի քրիստոնեայ կառավարութիւն և իրենց յոյսերուն արտայայտութիւնը կը վստահին Ներսէս Աշտարակեցիին, որ այնքան տաղանդով միացուցած էր քաղաքագէտի խորամտութիւնը ռազմիկի համարձակութեան հետ։ Ներսէս, հինգերորդ դարու Հայ կղերի օրինակով ոգեւորուած՝ խաչով և սուրով զինուած, հայ կամաւորներու

գլուխը կ'անցնի և ամբողջ հայութեան կոչ մը կ'ուղղէ, կոչ կռուի, կոչ ապստամբութեան։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶՕՐԱԳՈՒՆԴ. — Ներսէս Աշտարակեցին կոչին վրայ կը բռնկի ժողովրդական ոգևորութիւնը։ 1827-ին Թիֆլիսի մէջ կը կազմուի առաջին հայկական զօրագունդը։ Կամաւորներու թիւը հետզհետէ կ'աճէր ամէն ժամ, ամէն օր։ Արշաւանքէն երեք օր առաջ, Մարտ 30-ին Ներսէս Թիֆլիսի հրապարակին մէջ զօրահանդէս մը կը կատարէ։ Անիկա կուգայ ձիով, մէկ ձեռքը խաչ, միւսին մէջ սուր, ողջոյններէն ետքը հոգևորական-զօրավարը կը դիմէ իր զօրագունդին ոգևորուած ճառով մը և հազիւ թէ կ'աւարտի, զօրքը երաժշտական քայլերգը հնչեցնելով, կ'անցնի իր պաշտելի պետին առջևէն։ Տեսարանը ազդեցիկ էր և ոգևորող։ Ալեզարդ զօրապետի շնորհակալութեան ողջոյններուն, կամաւորները որոտընդոստ «կեցցէ»-ներով կը պատասխանեն։ Քանի մը օր վերջը Թիֆլիսի վանքի Մայր Եկեղեցին մէջ

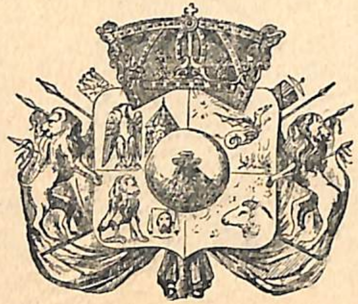

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԻՆԱՆՇԱՆ

կը կատարուի մէկ ուրիշ փառաւոր հանդէս մը — Հայկական գունդի դրօշակի օծումը։ Եւ նոյն օրը կը ցրուի Ռուսական բանակի ընդհանուր հրամանատարի շրջաբերականը, ուղղուած հայ ժողովուրդին և կը վերջանար այս խօսքերով։

« Հայեր,

« Ձեր եռանդը արժանաւորապէս վարձատրուած է։

Մեծ կայսեր ողորմած աչքը դարձած է դէպի ձեզ։ Դուք կ'ունենաք ձեր դրօշակի տակ սեփական զօրագունդեր։ Ձեզի շնորհուած է զէնք, որպէս զի առաւ օգնութեան հասնիք ձեր ճնշուած եղբայրներուն, ապահովութիւն տաք ձեր ընտանիքներուն և գրաւելով կայսերական շնորհները, պաշտպան հանդիսանաք ձեր հայրենիքին »։

Նոյն տարւոյն Մայիս 17-ին 2000 հոգիէ բաղկացած հայկական զօրագունդը ճամբայ կ'ելնայ դէպի Էջմիածին և այնտեղէն դէպի պատերազմի դաշտը։ Ճամբան հայերը արտասուաց բերկրութեամբ կ'ընդունէին իրենց զինուոր—եղբայրները և անոնց թիւը կը ստուարանար նորանոր կամաւորներով։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶՕՐԱԳՈՒՆԴԻՆ ՅԱՂԹՈՒԹԻՒՆԸ. — Ռուսական զօրաբանակին հրամանատարը Էջմիածին հասնելով, Երեւանի պաշարման գիծը կը զօրացնէ և գլխաւոր բանակին հետ կը տիրէ Նախիջեւանին։ Աբաս Միրզայի հրամանատարութեան տակ Պարսից գլխաւոր բանակը կը հասնի և Օգոստ. 15-ին կը պաշարէ Էջմիածնի Վանքը և կը սկսի ռմբակոծել վանքը։ Հայկական զօրքը զօրավար Կրասովսկիի առաջնորդութեամբ յառաջ կը խաղայ և Ս. Էջմիածնի այգիներուն մօտ Պարսիկներուն հետ կ'ընդհարի և վերջապէս փառաւոր յաղթութեամբ կը մտնեն Էջմիածին։ Պասկեւիչ զօրավարը ցուրտ ընդունելութիւն մը կ'ընէ թէ՛ Կրասովսկիի և թէ՛ Ներսէս Աշտարակեցիին, բայց շուտով կը հասկցուի, որ Պասկեւիչ դէմ էր հայկական ինքնավարութեան հայկական նահանգներու մէջ։ Պասկեւիչ Սեպտ. 23-ին Ներսէսին հետ կ'երթայ, կը պաշարէ և Հոկտ. 1-ին կ'առնեն Երեւանը, ուր Ներսէս Արքեպիսկոպոս գոհաբանական աղօթք կը կատարէ։

Ռուսական այս յաջողութիւններէն ետքը 1828 Փետր. 9-ին Թիւրքմէն Չայի մէջ հաշտութիւն կ'ըլլայ, որուն գլխաւոր պայմաններն են Ա. — Երասխ և Կուր գետերուն մէջ եղած Հայաստանի մասը Ռուսներուն ձգել, Բ. — Պարսկաստանէն Ռուսաստան գաղթել ուզողներուն ամենեւին արգելք չդնել: Ահա ասոր հետեւանքը այն կ'ըլլայ, որ 40,000-էն աւելի հայեր գնդապետ Ղազարոս Լազարեանի առաջնորդութեամբ Ռուսական հողը կ'անցնին և Երեւանի նահանգին մէջ կը տեղաւորուին:

Նոր գրաւուած նահանգները վարչական կազմակերպութիւն կը ստանան և 1828 Մարտ 21-ին հրովարտակով «Հայոց Աշխարհ» կը կոչուի, իսկ կայսեր տիտղոսներուն կ'աւելնայ Թագաւոր Հայոց խօսքը:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ ԿԸ ԴՐԺԷ ԻՐ ԽՈՍՏՈՒՄԸ. — 1828 Յունվար 25-ին Ներսէս Արքեպիսկոպոս կը ստանայ շքանշաններու հետ միասին Նիքոլա կայսեր շնորհակալութեան և երախտագիտութեան հրովարտակը թէ այն «գերազանց անձնուիրութեան» համար, որ անիկա ցոյց տուաւ Ռուսական արշաւանքներու մէջ, «նոյնիսկ իր անձը վտանգի ենթարկելով» և թէ իբր «արտայայտութիւն կայսերական համակրութեան» դէպի հայկական ազգը: Սակայն ոչ Ներսէս և ոչ Հայ ազգը հրովարտակ, շքանշան չէին սպասեր, այլ կայսերական խոստումին կատարումը, որ կը վերաբերէր դարձեալ նոյն խնդրին—հայկական նահանգներու ինքնավարութեան: Ներսէս Արքեպիսկոպոս դժգոհ կը մնայ, Պասկեւիչը գրաւուած տեղերուն մէջ երկար չի մնար, ըմբոստ Ներսէսը Պեսարաբիոյ առաջնորդ նշանակել կու տայ, որպէս զի հայրենիքէն հեռանալով, հայկական խնդիրը հետզհետէ մոռացութեան մատնուի:

ՌՈՒՍՕ-ԹՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ. — Պարսկական պատերազմը դեռ նոր վերջացած էր, Ռուսներուն Նիքոլա կայսրը 1828 Ապրիլ 14-ին պատերազմ կը հրատարակէ Օսմանցիներուն դէմ: Պասկեւիչ զօրապետը մեծ բանակով յառաջ խաղալով, Կարսը կը գրաւէ, այնտեղէն կը քալէ Ախալցխայի վրայ, նոյն քաղաքին բերդը առաջին յարձակումով կ'առնէ և Արտահան քաղաքն ալ անձնատուր կ'ըլլայ: Ռուսները Պայազիտի կողմերն ալ գրաւելէն ետքը, նոյն տարին հոն կը ձմեռեն: Հազիւ Յունիսի սկիզբը պատերազմը կը նորոգուի, Ռուսական բանակը Օսմանցիներուն ույժը խորտակելով, կը հասնի Կարինի առջեւ: Այս ամուր քաղաքը կրնար երկար ժամանակ դիմադրել, սակայն Օսմանցիները այնքան ձախորդութիւններէն վհատած, 1829 Յունիս 26-ին առանց արիւնահեղութեան կը յանձնեն բերդին բանալիները:

ԷՏԻՐՆԷԻ ԴԱՇՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ. — Սուլթան Մահմուտ տեսնելով, որ Ռուսները մէկ կողմէն Կարին և միւս կողմէն ալ Էտիրնէ կը հասնին, կը ստիպուի հաշտութիւն խնդրել և 1829 Սեպտ. 2-ին կը կնքուի Էտիրնէի դաշնադրութիւնը, որուն ույժով Թուրքիան Ռուսներուն կը թողու Անապան, Բօթին, Ախալցխան և Ախալքալաքը իր շրջակայ գիւղերով:

ԿԱՐԻՆԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. — Թէ՛ այս և թէ՛ Պարսկական պատերազմի ժամանակ հայերը մեծ համակրութիւն ցոյց կուտան Ռուսներուն և այս պատճառով Օսմանցիներուն բարկութիւնը կը հրաւիրեն իրենց վրայ, մանաւանդ այդ զայրոյթը մեծ կ'ըլլայ երբ ձեռք կը ձգեն Եփրեմ կաթողիկոսին մէկ կոնդակը, որով կը յորդորէր Կարնեցիները պէտք եղած օգնութիւնը ընել Ռուսներուն: Կարինի առաջնորդ Կարապետ

Եպիսկոպոս Օսմանցիներուն վրէժխնդրութենէն վախնալով, կը յորդորէ իր ժողովուրդը Ռուսաստան գաղթել, այսպէսով 1830-ին ամառը 90,000 հայ Կարինէն,

ԵՓՐԵՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Կարսէն և Պայազիտէն կ'ելլեն և ճամբան մեծ նեղութիւններ կրելով, կ'երթան և կը բնակին Ալէքսանդրոպոլի, Ախալցխայի և Ախալքալաքի գաւառները:

14

Յովհաննէս Կաթողիկոս Կարբեցի.— Եկեղեցական վարչութեան կանոնագրութիւնը (Պոլոժենիէ).— Լազարեան տոհմը եւ անոնց շինած ճեմարանը.— Ներսէսեան դպրոց.— Աղջկանց ուսումնարաններ.— Տըպագրութիւն եւ Մամուլ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԱՐԲԵՑԻ.— Ս. Էջմիածինը Ռուսներուն ձեռքը իյնալէն ետքը Եփրեմ Կաթողիկոսը, որ Թիֆլիսի մէջ էր, եօթնամեայ տարագրութենէն ետքը 1828 Յունվարին Էջմիածին կը վերադառնայ, որովհետեւ շատ ծերացած և տկարացած էր, 1830 Հոկտեմբեր 8-ին կը հրաժարի Կաթողիկոսութենէն և Յովհաննէս Եպիսկոպոս Կարբեցին կաթողիկոս կ'ընտրուի 1831 Մարտին. փառասէր և թուլամորթ եկեղեցական մը, որ հետզհետէ կը քանդէ Ներսէսի շինած և ծրագրած գործերը: Թուրքահայերը չէին ուզեր ընտրել զանիկա և մինչև անգամ եկեղեցիներու մէջ չէին յիշատակեր: Յովհաննէս Կաթողիկոսին ամենավատ արարքը այն է որ, երբ 1837-ի վերջերը Նիքոլա Ա. Կայսրը Էջմիածին կ'այցելէ, Կաթողիկոսին կ'առաջարկէ խնդրել

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԹՂՀ. ԿԱՐԲԵՑԻ

իրմէն ինչ որ կ'ուզէ եկեղեցիին օգտին և ազգին բարօրութեան համար։ Կաթողիկոսը իր երկու եղբօր որդոց համար կը խնդրէ որ ազնուականութիւն տայ։ Կայսրը կը զարմանայ այս աստիճան անմիտ խնդիրի վրայ և խնդրածը կուտայ։ 1842 Մարտ 26-ին՝ կը վախճանի Յովհաննէս Կաթողիկոսը։

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.— Կովկասեան տեղական վարչութիւնը ծանօթանալով հայերու հետ, հակառակ Բեթերպուրկի տրամադրութեան, կը սահմանափակէ հայ ժողովուրդի իրաւունքները։ Յանձնաժողով մը կը կազմուի, որ երկար գաղտնի և յայտնի բանակցութիւններէ և խորհրդակցութիւններէ վերջը Պոլոժենիէ անունով հայ եկեղեցիին համար կանոնագրութիւն մը կը պատրաստուի 1836 Մարտ 11-ին, ասոր հետ միասին 1837 փետրուար 22-ին կը բացուի Սինոդը։ Այս կանոնագրութեամբ Հայ եկեղեցիի գերագոյն տեսչութիւնը և եկեղեցական կանոններու և ծէսերու անթերի կատարման հսկողութիւնը վերապահուած է Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսին, որ իբրև ընդհանրական հայրապետ կ'ընտրուի Մայր-Աթոռի տաճարին մէջ ամբողջ հայ ազգէն ղրկուած եկեղեցական և աշխարհական պատգամաւորներէ և կը հաստատուի Ռուսաց Կայսեր հրովարտակով։ Կաթողիկոսին աջակից է Էջմիածնի բարձրագոյն հոգևոր ատեանը կամ Սինոդը, որ ութը եկեղեցական անդամներէ բաղկացած է և անոնք իրենց պաշտօնին մէջ կը հաստատուին Կաթողիկոսի առաջարկութեամբ և կայսերական հաճութեամբ։ Սինոդի ատենապետն է Ս. Կաթողիկոսը։ Բացի կրօնական գործերէ և դաւանաբանական խնդիրներէ, որոնց վերջնական վճիռը ընդհանրական Հայրապետին վերապահուած է, Սինոդը պարտաւորութիւն ունի նաև, Ա.— հսկել

Ռուսաստանի հայոց բոլոր եկեղեցիներու, վանքերու, դպրոցներու և ուրիշ բարեգործական հաստատութիւններու բարեկարգութեան և անոնց եկամուտներու գործադրութեան, Բ.— հրաման տալ այն աշխարհականներուն, որոնք կը փափաքին եկեղեցական կարգ կամ վանականութիւն ընդունիլ և ի հարկին զանոնք եկեղեցականութենէ արձակել, Գ.— քննել և վերահասու ըլլալ ամուսնական կնճռոտ խնդիրներ, Դ.— քննել թեմակալ առաջնորդներու և Սինոդի անդամներուն վրայ եկած գանգատները և եթէ յանցաւոր համարուին, պատիժի ենթարկել զանոնք, նախապէս այդ մասին կայսերական հաճութիւնը առնելով։ Սինոդի անդամութեան, թեմական առաջնորդութեան, և նոյն իսկ կաթողիկոսութեան համար երկերկու ընտրելիներ կը ներկայացուին, որոնցմէ մէկը կը հաստատուի կայսերական հաճութեան համեմատ։ Սինոդին մէջ կայ նաև առանձին պաշտօնեայ մըն ալ պրոկուրոր անունով, որուն պարտականութիւնն է հսկել յիշեալ ատեանին վարչական և դատաստանական գործողութիւններուն վրայ։ Ռուսահայոց վիճակները կը կառավարուին թեմակալ առաջնորդներով, որոնք այն պաշտօնին համար կաթողիկոսէն կ'առաջարկուին և կը հաստատուին կայսրէն։ Իւրաքանչիւր թեմի մէջ կայ վիճակային ատեան մը (կոնսիստորիա) որուն ատենապետն է թեմակալ առաջնորդը, և մէկ կամ աւելի հոգևոր վարչութիւն, որոնց նախագահներն են առաջնորդական փոխանորդները։ Հոգևոր վարչութիւնները կ'ենթարկուին վիճակային ատեաններուն և այս վերջիններն ալ Սինոդին, որուն ամէն տարի հաշիւ կուտան իրենց գործողութիւններուն համար։

ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ ՆԵՐՍԷՍ Ե. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ. — Կարբեցի Յովհաննէս Կաթողիկոսի ընթացքը բաւական խրատ ըլլալով, ազգը այս անգամ կրցաւ իր արժանաւոր հովուապետը գտնել և ընտրել: Աշտարակեցիին թշնամիները բաւական տկարացած ըլլալով, 1843-ին Կաթողիկոս կ'ընտրեն: Ներսէս կաթողիկոս քիչ մը ուշ կը հասնի Էջմիածին և վանք մտած օրէն վանական գործերը բոլորովին կը յեղաշրջին, այլեւս գոյութիւն չունէին այն անկարգութիւնները, որոնք նախորդին օրով կ'ըլլային, որովհետեւ կարգապահութիւնը օրինակելի էր: Ներսէսը Թիֆլիսի առաջնորդ եղած ժամանակ 1843-ին կը բանայ Ներսէսեան դպրոցը, որով անիկա ամբողջ կովկասի հայութեան առաջին միջնակարգ վարժարանին հիմը կը դնէ: Ներսէս կաթողիկոս Թիֆլիսը շատ կը սիրէր և իր կաթողիկոսութեան ընթացքին մեծ մասը Թիֆլիսի մէջ կ'անցընէր, չարունակ չփման մէջ էր Կովկասի փոխարքաներուն հետ, որոնցմէ Իշխան Վարանցովի հետ շատ մտերիմ յարաբերութեան մէջ էր, իր վերքը կրցաւ այն աստիճան բարձրացնել որ, աղաները և իշխանները կը դողային անոր առջև, իսկ կառավարութեան ազգավնաս կարգադրութիւնները կը մերժէր անվախ:

Երբ Ներսէս կաթողիկոսի մէկ քանի ազդեցիկ բարեկամները քաղաքական ասպարէզէն կ'իյնան, ինքն ալ կը հանդիպի բացարձակ թշնամութեան: Միջոցներ չէին խնայեր մեծանուն ծերունիին քաղաքական պահանջներէն ազատելու համար: Գուցէ աս է պատճառը, Ներսէսի անակնկալ մահը, որ տեղի կ'ունենայ 1857 Փետրվարի մէջ, ըստ կուտայ ծանր լուրերու...: Ժողովուրդին մէջ երկար ժամանակ կենդանի կը մնայ այն կարծիքը, որ կառավարութեան մարդիկ թունաւորեցին

Աշտարակեցին. որպէսզի հայկական ինքնավարութեան ծրագիրն ալ անոր մարմինին հետ միասին գերեզման դնեն:

ԼԱԶԱՐԵԱՆ ՏՈՀՄԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ՀԻՄՆԱԾ ՃԵՄԱՐԱՆԸ. — Պարսկական և Թուրքական աւերիչ պատերազմներէն ետքը, Հայերը կեանքի և ստացուածքի ապահովութիւն վայելելով կը սկսին մեծ եռանդով վաճառականութեան հետեւիլ, որով Կովկասի առեւտուրը քիչ ժամանակի մէջ շատ կը յառաջանայ: Հայերուն այս նիւթական կարողութիւնը միջոց կուտայ կրթութեան հոգ տանելու: Այս գեղեցիկ գործին նախաձեռնութիւնը կը պատկանի Լազարեանց տոհմին և Աշտարակեցի Ներսէս Ե. Կաթողիկոսին.

Լազարեանց նախնիքը բնիկ Հին-Ջուղայեցի էին, որոնք նոյն աւանի հարուստ բնակիչներուն հետ Շահ-Աբասի օրով Սպահան կը գաղթեն և այնտեղ յառաջանալով, մեծամեծ պաշտօններու կը հասնին, փողերանոցի տեսուչ, արքունի գանձերու նախարար և Նոր-Ջուղայի հայոց ազգապետ ևայլն: Նատիրշահի մահէն յետոյ, պարսկաստանի ներքին խռովութիւններու պատճառով, շատ մը հայեր կը ստիպուին Սպահանը և Ջուղան ձգել և օտար երկիրներ գաղթել: Ասոնց մէջ էր Ղազար Նազարեան Լազարեանը, որ իր ընտանիքով և ստացուածքով կ'անցնի Ռուսաստան և իր բնակութիւնը կը հաստատէ Մոսկուայի մէջ: Անմիջապէս Մոսկուայի շրջակայքը մետաքսի գործարան մը կը հաստատէ, որ քիչ ժամանակէն այնպիսի կատարելութեան կը հասնի որ, անոր արտադրած կերպասները կը զարդարեն կայսերական պալատին դահլիճները: Այս և ուրիշ ծառայութիւններու փոխարէն Ղազար Լազարեանը ազնուականութեան տիտղոս կ'առնէ Կատարինէ Բ. Կայսրուհիէն: Լազարեան

որդիքը իրենց հօրը ընթացքին հետեւելով, չեն զլանար իրենց ձեռքէն եկած օգնութիւնը ընել զանազան հայ հաստատութիւններու եւ իրենց հարստութենէն բաժին հանել ազգային հաստատութիւններու համար։ Անոնց ծախքով կը չինուին Մոսկուայի եւ Բեթրսպուրկի հոյակապ հայ եկեղեցիները։ Վերջապէս անոնց առատաձեռնութեան արդիւնքն է Մոսկուայի Լազարեան Ճեմարանը արեւելեան լեզուաց, որ 1818-ին կը հիմնէ ար-

ՅՈՎԱԿԻՄ ԼԱԶԱՐԵԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԼԱԶԱՐԵԱՆ

ժանայիշատակ Յովակիմ Լազարեանը։ Այդ ճեմարանը կը պատրաստէ բանիրուն ուսուցիչներ, ուսեալ եկեղեցականներ եւ ընդհանրապէս բարեկիրթ քաղաքացիներ։

ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ ԴՊՐՈՑ.— Գրեթէ նոյն ժամանակները կը հիմնուի Թիֆլիսի մէջ Ներսէսեան դպրոցը Վրաստանի առաջնորդ Ներսէս Արքեպիսկոպոսի ջանքով եւ տեղւոյն բնակիչներուն օժանդակութեամբ 1825-ին։ Ներսէս Եւրոպայէն եւ Լազարեան ճեմարանէն գիտնա-

կան եւ ուսեալ ուսուցիչներ բերելով, քիչ ժամանակին մէջ ուսումնարանին համբաւը այնքան կը տարածուի, որ աշակերտներուն թիւը 400-ի կը բարձրանայ, բոլորն ալ ձրիավարժ եւ ցորեկօթիկ։ Ներսէսեան ուսումնարանին արդիւնքը մեծ եղաւ եւ է այն կողմէն որ, գրեթէ չկայ գաւառական կամ գիւղական վարժարան մը, որուն ուսուցիչները սոյն ուսումնարանին աշակերտած չըլլան, սոյն ուսումնարանէն ելած են նաեւ Վրաստանի հայ եկեղեցականներուն մեծ մասը։

ԱՂՋԿԱՆՑ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆՆԵՐ.— Ռուսահայերը վերջին ժամանակները կը սկսին առանձին խնամք տանիլ աղջկանց դաստիարակութեան համար ալ։ Թիֆլիս, որ Ռուսահայոց մտաւոր կեանքի կեդրոնն է, ունի աղջկանց քանի մը ուսումնարաններ, որոնք իրենց յառաջդիմութեամբ կը մրցին մանչերու ուսումնարաններուն հետ։ Նշանաւոր են մանաւանդ Գայեանեան եւ Մարիամեան (Յովնանեան) ուսումնարանները, որոնցմէ կ՚ելլեն շատ մը յաջողակ վարժուհիներ գաւառական վարժարաններու համար։

ՄԱՏԹԷՈՍ ԵՒ ԳԷՈՐԳ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ.— Աշտարակեցի Ներսէս Կաթողիկոսէն ետքը Կ. Պոլսոյ նախկին Պատրիարք Մատթէոս Արքեպիսկոպոս կաթողիկոս կ՚ընտրուի (1859-1865) որ կրթական գործին մեծ զարկ կուտայ եւ երբէք չկրցաւ համաձայնիլ Սինոդին հետ, որ միշտ կառավարութեան կողմը կը բռնէր եւ միշտ կը մերժէր Պոլոժէնիէյի շարք մը յօդուածները, զորոնք երջանկայիշատակ կաթողիկոսը ազգավնաս կը նկատէր։ Մատթէոսին կը յաջորդէ Գէորգ Դ. Կաթողիկոսը (1866-1882) գործունեայ, խոհեմ եւ հեռատես Կաթողիկոսը։ Գէորգ Կաթողիկոս Աշտարակեցիէն ետքը, ազգային լուսաւորութեան մեծ զարկ կուտայ, հիմնելով 1874-ին

Գէորգեան ճեմարանը Վաղարշապատի մէջ, Վեհարանին կից։ Սոյն ճեմարանը կը գերազանցէ Կովկասի բոլոր կրթարանները իր ազատ կրթութեամբ։ Երջանկայիշատակ Հայրապետը այս ճեմարանով չի բաւականանալով, ամէն տարի քանի մը հատ ընթացաւարտներ Եւրոպա կը ղրկէր Աստուածաբանութեան և մանկավարժութեան հետեւելու։ Վարչական խնդիրներու մէջ ալ իր նախորդներէն վար մնացած չէ, Ռուս կառավարութեան Ազգ. խնդիրներու ոտնձգութեան հակառակող և պայքարող մըն էր, թէպէտև Ռուսահայեր կը մեղադրեն թէ Էջմիածնի կարողութենէն շատ բարձր գումար ծախսած է, սակայն փայլուն արդիւնքը ինքնին կը ջրէ այս մեղադրանքը։ Երանելի Հայրապետը կը վախճանի 1882 Դեկտեմբեր 6-ին։

ԳԷՈՐԳ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ.— Ռուսահայերու կրթութեանն ոչ նուազ կը նպաստէ տպագրութիւնը։ Զանազան ժամանակ այլ և այլ տեղերու մէջ կը հիմնուին տպարաններ, ինչպէս Բեդերսպուրկ, Մոսկուա, Աստրախան, Նոր-Նախիջեւան, Թիֆլիս, Թէոդոսիա, Երեւան, Էջմիածին ևլն.։ Այս տպարաններէն կը հրատարակուէին դաստիարակութեան վերաբերեալ գիրքեր,

մեծ մասամբ դասագիրքեր։ Վերջին ժամանակներս մանաւանդ ուշադրութիւն կը դարձնէին ժողովրդական ընթերցանութեան համար, 1880-ին Թիֆլիսի մէջ կը կազմուի հրատարակչական ընկերութիւն մը զանազան ինքնուրոյն և թարգմանածոյ գիրքեր հրատարակելու և աժան գինով ժողովուրդին մէջ տարածելու։

Տ. ԳԱԲՐԻԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

Ռուսահայոց առաջին Հայ լրագիրն է Կովկաս շաբաթաթերթը գրաբար լեզուով, որ կը սկսի հրատարակուիլ Թիֆլիսի մէջ 1846-ին Տ. Գաբրիէլ Պատկանեան քահանայի խմբագրութեամբ։ Երկու տարի շարունակելէն ետքը, կը դադրի և անոր շարունակութիւնը կ'ըլլայ Արարատ թերթը աշխարհաբար լեզուով 1850-ին, որ միայն տարի մը գոյութիւն կ'ունենայ։ 1858-ին միեւնոյն ժամանակ կը սկսին հրատարակուիլ Թիֆլիսի մէջ Մեղու Հայաստանի շաբաթաթերթը Տ. Ստեփան Մանդինեան քահանայի խմբագրութեամբ և Ճռաքաղ բանասիրական կրօնական ամսաթերթը Մոսկուայի մէջ Մսեր Մագիստրոս Մսերեանի խմբագրութեամբ, և Մասեաց Աղաւնի պատկերազարդ ամսագիրը, որ Փարիզէն կը փոխադրէ Թէոդոսիա Այվազեան Գաբրիէլ Եպիսկոպոսը։ Մաս-

կուայի մէջ 1858-ին կը սկսի հրատարակուիլ Հիւսիսափայլ ամսաթերթը, Ստեփան Նազարեանցի խմբագրութեամբ և Միքայէլ Նալբանդեանցի գլխաւոր աշխատակցութեամբ։ Թիֆլիսի մէջ 1860-ին կը սկսի հրատարակուիլ Կռունկ Հայոց Աշխարհի ամսաթերթը Մարկոս Աղաբէգեանի խմբագրութեամբ։

ՄՍԵՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ՄՍԵՐԵԱՆ

Զ.

ԹՈՒՐՔԱՀԱՅԵՐ

15

Թուրքիոյ Հայերը.— Զբաղումները.— Պատրիարքութիւն.— Պատրիարքներու գեղծումը.— Աւետիք Պատրիարք.— Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարք:

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՀԱՅԵՐԸ. — Օսմանցիները Մեծ-Հայքի մեծագոյն մասը և ամբողջ Փոքր-Հայքը ու Կիլիկեան գրաւելով, հայ ազգի մեծամասնութեան վրայ իրենց իշխանութիւնը կը տարածեն, որուն թիւը կը հասնէր $2\frac{1}{2}$ միլիոնի։ Հայերը թէպէտեւ շատ առաջները միւս քրիստոնեայ հպատակներուն հաւասար կրօնական-ազգային արտօնութիւններ կը վայելէին, բայց եւ այնպէս քաղաքական իրաւունքներու կողմէն շատ կը տարբերէին տիրող մահմետական տարրէն, որ անարգական աչքով կը նայէր անոնց վրայ իբրև անհաւատներու և ստրուկներու։ Տուրքերը սովորական եղանակով չէին հաւաքեր, այլ կապալով կը տրուէին այն կապալառուներուն, որոնք կը խոստանային աւելի վճարել, որով ժողովուրդը չափէն աւելի կը կեղեքուէր։ Ամէն մէկ հպատակ սուլթանին ստրուկը և ծառան էր, ոչ միայն ինքը այլ եւ իր գերդաստանը և բոլոր ստացուածքը անոր կը պատկանէր, ուստի մէկը ապահով չէր իր կեանքին և սեպհականութեան համար։ Այս օրէնքին գլխաւոր զոհերը հայերը կ'ըլլային։

ԹՐՔԱՀԱՅՈՑ ԶԲԱՂՈՒՄՆԵՐԸ. — Որովհետեւ զինուորական ծառայութիւնը եւ քաղաքական պաշտօնատարութիւնը մահմետականներուն կը պատկանէին, հայերը իրենց բոլոր գործունէութիւնը կը դարձնեն երկրագործութեան, անասնաբուծութեան, վաճառականութեան եւ արուեստագիտութեան վրայ, մանաւանդ վերջին երկու ճիւղերուն մէջ Օսմանեան հպատակներուն ամէնէն յաջողակը եւ ճարտարը կ'ըլլան, այնպէս որ Ասիական Թուրքիոյ առեւտուրը եւ արուեստը գրեթէ ամբողջապէս գրաւած են եւ մինչեւ այսօր իրենց ձեռքը կը պահեն։ Հայերը կամաց կամաց գաւառներէն կը սկսին մայրաքաղաք դիմել եւ այնտեղ ալ դրամական բոլոր գործերը եւ արուեստներուն զանազան ճիւղերը իրենց ձեռքը կ'անցընեն։ Պոլսոյ ամէնէն վարպետ ոսկերիչները, ակնագործերը, որմնադիրները, քանդակագործները գրեթէ բոլորն ալ հայերը եղած են եւ մինչեւ այսօր ալ նոյն համբաւը պահած են։

ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆ. — Ֆաթիհ Սուլթան Մէհէմէտ Բ. իր գահը Պոլիս հաստատելէն ետքը, Պրուսայի առաջնորդ Յովակիմ Եպիսկոպոսը Պոլսոյ Պատրիարք կ'անուանէ եւ Օսմանեան տէրութեան հպատակ հայերուն հոգեւոր եւ աշխարհական գլուխ կը կարգէ 1461-ին։ Այսպէսով Պոլիսը հայոց բարոյական կեդրոն կը դառնայ, ուր հայերը կը սկսին գաղթել զանազան տեղերէն եւ հոն բնակութիւն կը հաստատեն, անոնց թիւը այնքան կ'աճի որ մինչեւ 250 հազարի կը հասնի, ի բաց առեալ այն ժամանակաւոր պանդուխտները, որոնք վաստակի համար Անատոլույի (Հայաստանի) ամէն կողմերէն կը վազեն կուգան Պոլիս։

ՊԱՏՐԻԱՐՔ. — Պատրիարքը Թուրքիոյ հայոց վարչութեան պետն է, որ մինչեւ Թանզիմաթի հաստատու-

թիւնը. ազգային գործերը կը տնօրինէր քանի մը աշխարհական մեծամեծներու կամ ամիրաներու մասնակցութեամբ։ Ամիրա կ'ըսուէին այն հարուստ հայերը, որոնք մեծ մասամբ գաւառներէն Պոլիս եկած եւ այնտեղ յառաջանալով, փաշաներու սեղանաւոր եւ մատակարար կ'ըլլային վայելելով անոնց հովանաւորութիւնը, հետեւաբար Ամիրաներէն անոնք աւելի զօրաւոր էին, որոնք երեւելի փաշաներու կը ծառայէին, որով դիւրութիւն ունէին իրենց կամքը եւ խնդիրը փաշաներու ազատ եւ ինքնիշխան կամքովը յառաջ քշելու։ Այս ամիրաներուն գրեթէ ամէնքը Ակնցի էին։ Կը պատմուի թէ, երբ Անի քաղաքը կործանեցաւ 72-ի չափ երեւելի հայ նախարարներ եւ իշխաններ իրենց բոլոր գոյքով կուգան կը հաստատուին Ակն, ուրկէ կը սկսին հետզհետէ գաղթել Պոլիս։ Այս ամիրաները շատ եսասէր ըլլալով, իրենց ծառայած փաշային ազդեցութեան վստահելով, պատրիարքներ կը փոխէին եւ ուզած անձերնին պատրիարք կը նստեցնէին, բայց այս ազդեցութիւնը երկար չէր տեւէր, երբ փաշան պաշտօնէն կ'արտաքսուէր կամ պատիժի կ'ենթարկուէր, անոր հետ կը պատժուէր սեղանաւոր ամիրան ալ աքսորուելով, ստացուածքէն եւ երբեմն ալ կեանքէն զրկուելով։ Սակայն եղած են նաեւ այնպիսի ամիրաներ, որոնք իրենց անձնական արժանիքով տէրութեան մատուցած ծառայութիւններով շատ մը երեւելի պաշտօններու անցած են եւ այդ պաշտօնները ժառանգաբար երկար ժամանակ վարած են, այսպէս Տատեան գերդաստանը արքունի վառօդապետութիւնը, Պալեան գերդաստանը արքունի ճարտարապետութիւնը, Երեմեանը Եգիպտոսի սեղանաւորութիւնը, Տիւզեանները արքունի դրամահատութիւնը։ Ասոնցմէ զատ կային նաեւ շատ մը գործունեայ հայեր, որոնք զանազան բարձր պաշ-

տօններ վարելով, կ'արժանանան բարձրագոյն նշաններու և պատիւներու։

ՊԱՏՐԻԱՐՔՆԵՐՈՒ ՁԵՂԾՈՒՄԸ. — Բարեպաշտ և խաղաղասէր պատրիարքներ ալ կային, որոնք ժողովուրդը հայրաբար հովուելով, ազգը խաղաղ կը կառավարէին և մանաւանդ շատ մը վտանգներէ կը պահէին այնպիսի ժամանակներու մէջ, յորում արդարութիւն և իրաւունք չի կային։ Սակայն եղած են այնպիսի եկեղեցականներ ալ, որոնք դրամի ոյժով իրարու ձեռքէ կը խլէին պատրիարքութիւնը, որով ազգը վրդովելէն զատ, ժողովուրդն ալ շատ կը կեղեքէին իրենց կաշառք տուած դրամներուն փոխարէնը հանելու համար։ Այս ցաւալի դէպքերը աւելի ԺԷ. դարուն վերջերը ըսկըսած էին, երբ Սուլթանները և Եպարքոսները Էտիրնէ կը նստէին և Պոլսոյ ալ Եպարքոսի տեղակալով կը կառավարուէր։ Այնպէս որ յիսուն տարուան միջոցին (1650-1700) երեսունը վեց պատրիարքներ հետզհետէ իրարու կը յաջորդեն և անոնցմէ մէկ քանի հատը քանի մը անգամ պաշտօնանկ եղած և դարձեալ իրենց տեղերը հաստատուած են։

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Եփրեմ Պատրիարքի օրով Մխիթար Աբբայ Սեբաստացին Պոլիս կուգայ և Ղալաթիոյ եկեղեցին քարոզիչ կ'ըլլայ։ Մխիթար Աբբան շատ մը ճամբորդութիւններ ընելով, մօտէն ճանչցած էր ազգին բարոյական պէտքերը, հետեւաբար ազգին լուսաւորութեան համար շատ մը առաջարկներ կ'ընէ ժամանակին իշխանութեան գլուխը կեցողներուն, դժբաղդաբար կը մերժուին և Մխիթար Աբբան հալածանքի կ'ենթարկուի իբր պրոպականտիստ։ Այդ միջոցին պոլսահայ կղերը կատաղի պայքար կը մղէր կաթոլիկութեան դէմ։ Եւ Մխիթար Աբբան իր վրայ կաս-

կած հրաւիրած էր լատիներէնէ թարգմանած քանի մը հրատարակութիւններուն պատճառով։ Մխիթար Աբբայ իր քանի մը աշակերտներով շատ մը նեղութիւններով ու արկածներով կ'անցնի Մորէա թերակղզին, որ այն ատեն Վենետիկի իշխանութեան տակ էր։ Մխիթար այդտեղ կը հաստատէ իր միաբանութիւնը և Վենետիկի իշխանութիւնը միաբանութեան պաշտպանման համար կը նուիրէ երկու կալուածներ։ Մխիթար Հռոմ կ'երթայ և միաբանութեան կանոնագիրը Պապին ներկայացնելով, վաւերացնել կուտայ 1712-ին,

ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅ

եւ ինքն ալ Հռոմէականութեան կը յարի միաբանութեան հետ Օսմանեան հպատակ մնալով։ Թուրքիոյ և Վենետիկի միջեւ ծագած պատերազմին պատճառով, Մխիթար իր միաբանութիւնով Մորէան կը ձգէ և կ'երթայ Վենետիկ 1715-ին։ Վենետիկի հանրապետութիւնը Մխիթարին կուտայ Ս. Ղազարի կղզին, որ Վենետիկէն հեռու չէր։ Մխիթար սոյն կղզին կը փոխադրուի և վերջնականապէս կը հաստատուի այն տեղ։ Մխիթարեան միաբանութիւնը հետզհետէ կը բարգաւաճէր և կը զօրանար։ Արտասահմանէն խումբ խումբ աշակերտներ հոն կը դիմէին ուսում առնելու համար։

Մխիթար Աբբայ ծնած էր Սեբաստիոյ Բրդնիք գիւղին մէջ 1676 Փետրվար 7-ին։ Երեսուն տարիէն աւելի Ս. Ղազար կղզիին մէջ ապրելէն ետքը, 1749 Ապրիլ

27-ին կը կնքէ իր բազմարդիւն և բազմաչարչար կեանքը 74 տարեկան հասակին մէջ:

Մխիթարեաններէն մէկ մաս 1774-ին բաժնուելով, կը հաստատուի Թրիէստ, յետոյ 1840-ին Վիէննա կը փոխադրեն միաբանութիւնը, ուր կը հաստատուին վերջ-

Տ. ԱՒԵՏԻՔ ՊԱՏՐԻԱՐՔ(*)

նականապէս, և կը կոչուին Վիեննայի Մխիթարեաններ, իսկ միւս հատուածը Վենետիկի Մխիթարեաններ:

ԱՒԵՏԻՔ ՊԱՏՐԻԱՐՔ. — Եփրեմ պատրիարքին օրով Պոլիս կուգայ Երզնկացի Տէր Աւետիք վարդապե-

(*) Սոյն պատկերին արտատպելու եւ օրինակելու իրաւունքը միմիայն գիրքիս հեղինակին վերապահուած է:

տր, որ Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցիին քարոզիչ կը կարգուի: Ժողովուրդը ամէն կողմէ բազմութեամբ հոն կը դիմէր անոր քարոզը լսելու: Շէյխ-իւլ-Իսլամը իր ապարանքը կը հրաւիրէ Տէր Աւետիքը, երկար տեսակցութիւն մը ընելով, կը սքանչանայ անոր մտքի արթնութեան վրայ և կը փափաքի որ ստեպ իրեն այցելէ և երբ Աւետիք վարդապետ Էտիրնէ էր ժողովուրդը բազմաստորագիր հանրագրութիւն մը ներկայացնելով Եպարքոսին, կը խնդրեն որ Աւետիք վարդապետը Պատրիարք դրուի: Դուռը ներքին խռովութիւններէն ձանձրացած և Շէյխ-իւլ-Իսլամէն ալ նպաստաւոր տեղեկութիւններ առնելով, Տէր Աւետիքը պատրիարք կը նստեցնէ, որով ժողովուրդին ուրախութիւնը անսահման կ'ըլլայ: Աւետիք պատրիարքը մեծ պատուով կ'ընդունուի, դեսպանները շնորհաւորութեան կուգան, մանաւանդ Ֆրանսայի դեսպանը Ֆէրիօլ Քարուչինեանց վանահայր Հայր Յակինթոսի հետ, որոնք երկար տեսակցութիւն մը ընելով, կը խոստանան կրօնական երկպառակութիւններու

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԱՀՄՈՒՏ

վերջ տալու համար պատրիարքին օգնել ։ Աւետիք պատրիարք կը յաջողի իր ցրուած ոչխարները հետզհետէ եկեղեցիին փարախին մէջ ժողվել, այս բանին լատինները հաշտ աչքով չեն նայիր, երբ քանի հազար Եէնիչէրի ապստամբելով, Սուլթան Մուսթաֆան գահընկէց կ'ընեն և Սուլթան Մահմուտը գահ կը բարձրանայ (1808-1839) ։ Լատիններուն թելադրութեամբ Աւետիք Պատրիարքն ալ Պատրիարքական աթոռէն վար առնելով, Եէտի-Գուլէի մէջ կը բանտարկեն ։

ԱՒԵՏԻՔ ՆՈՐԷՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ. — Ազգը մեծ սէր և համակրութիւն ունէր Աւետիք Պատրիարքին վրայ, ուստի ժողովուրդը կը սկսի պէտք եղած դիմումները ընել նորէն պատրիարք նստեցնելու ։ Լատինները Հայոց այս դիմումները լսելով, ազգին երեւելիներէն 5 հոգի բանտարկել կուտան, սակայն ազգը ասոր վրայ զայրանալով, բազմաստորագիր հանրագիրով կը դիմէ Եպարքոսին, յայտնելով որ Աւետիք Պատրիարք ազգին սիրելին է և անոր հակառակորդները պապականներն են միայն ։ Եպարքոսը ամէն բան քննելէ և հասկնալէ ետքը, Ներսէս Պատրիարքը կը ձգէ և անոր տեղ պատրիարք կը դնէ դարձեալ Տէր Աւետիքը 1704-ին ։ Աւետիք Պատրիարք ներողամիտ և անյիշաչար էր ։ Պատրիարքին այցելութեան կուգայ իր անագորոյն թշնամին, Ֆրանսայի դեսպան Ֆէրիօլը, իրեն հետ ունենալով Քաբուչինեանց վանահայր Հայր Յակինթոսը, պատուով կ'ընդունի և իր բոլոր թշնամիներուն հետ այսպէս յարգանքով վարուելով, ամէնքն ալ կը սկսին իրմէն ակնածիլ ։ Սակայն Ֆէրիօլ Ֆրանսայի թագաւորին և Պապին թելադրութեամբ նորէն կը սկսի գրգռել ժողովուրդը ։ Վերջապէս տարի մը ետքը դեսպանին առաջարկութեամբ Բ. դուռը Աւետիք Պատրիարքը պաշտօնանկ ընելով, Թենետոս

կ'աքսորէ, բայց Գաւազները Ֆրանսայի դեսպանէն կաշառուելով, ճամբան ֆրանսական նաւով Մարսիլիա կը տանին, ուր երկիրին ներսերը Նորմանտիոյ և Պրըթանիոյ մօտ Պէնէտիկտեան եղբայր կրօնաւորներուն վանքը կը դնեն, 5 տարի մինչեւ ետքը կը փոխադրեն Փարիզ Պասթիյլի բանտը, ուր 10 ամիս տանջանքներ կրելէն ետքը կը վախճանի 1711 Յուլիս 21-ին ։ Հայերը Աւետիք Պատրիարքը գտնելու համար շատ դրամ կը ծախսեն և ամէն տեղ խուզարկութիւն ընելով, բոլոր ջանքերնին ապարդիւն կը մնան, որովհետեւ եղբայրները անոր հետքը խիստ գաղտնի պահած էին ։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈԼՈՏ ՊԱՏՐԻԱՐՔ. — (1715-1741). — Մշոյ Ս. Կարապետ Վանքին միաբան Բաղիշեցի Յովհաննէս Կոլոտ 1715-ին Պոլսոյ պատրիարք կ'ըլլայ ։ Յովհաննէս Պատրիարքը անմիջապէս պատրիարքարանը և ազգային վարչութիւնը կը բարեկարգէ և կեղեքումները կը ջնջէ ։ Յովհաննէս Կոլոտ այս բարեկարգութիւնները ընելէն ետքը, Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը, որ իր նախորդներէն մէկը Պոլսոյ պատրիարքութեան հետ միացուցած էր, կը զատէ և Ս. Կարապետի միաբան ընկեր Գրիգոր վարդապետը Երուսաղէմի պատրիարք կը կարգէ ։ Այս երկու արժանաւոր հովիւները ձեռք ձեռքի տուած գործելով, ամէնէն առաջ կ'աշխատին Ս. Երուսաղէմի վանքը ծանր պարտքէն ազատել և այս բանին համար Գրիգոր Պատրիարքը ութը տարի շղթայ կը կրէ իր վիզին, որուն համար կը կոչուի շղթայակիր ։ Միեւնոյն ժամանակ մեծ նեղութեամբ տէրութենէն հրաման կ'առնեն Երուսաղէմի Ս. Յարութեան տաճարին հայոց մասը նորոգելու ։ Վանքը պարտքէն ազատելէն ետքը, Գրիգոր Պատրիարքը նոր կալուածներ ձեռք կը բերէ և քանի մը շինութիւններ

ալ կ՚ընէ, որոնց մէջ նշանաւոր է Ս. Յակոբայ տաճարին նորոգութիւնը։ Նոյնպէս և Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարքը բազմածախս շինութիւններ կ՚ընէ Պոլսոյ մէջ, Օրթաքէօյի, Իւսկիւտարի, Սամաթիայի, Պալատի և Ղալաթիոյ եկեղեցիները. որը նորոգելով և որն ալ հիմէն շինելով։ Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարք 26 տարի իր ժողովուրդը խոհեմութեամբ հովուելէն ետքը 1741-ին կը վախճանի և կը թաղուի Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիին բակին մէջ։

16

Կաթոլիկութեան սկզբնաւորութիւնը Թուրքիայոյ մէջ. — Պէզճեան Յարութիւն Ամիրա. — Տիգրանեանց փորձանքը. — Մխիթարեան փորձը. — Մխիթարեան դէմ. — Կաթոլիկութեան հաստատութիւնը. — Ակոռ. — Համեակեանց պատրիարքը։

ԿԱԹՈԼԻԿՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ԹՈՒՐՔԱՀԱՅՈՑ ՄԷՋ. — Եզուիտները 1668-ին Կարինի մէջ առաքելութիւն մը կը հաստատեն, որ երկու ճիւղի բաժնուած՝ կը գործէր։ Քիչ քիչ կը կազմուի կաթոլիկ հայ հասարակութիւն մը, որուն անդամները կը սկսին խորշիլ իրենց ազգակիցներուն հետ հաղորդակցութիւն ունենալէ և միայն մկրտութիւնը, պսակը և թաղումը կ՚ընդունէին հայոց եկեղեցիներէն։ Թէև մեր պատրիարքները շատ ջանքեր ի գործ կը դնեն, բայց ոչ մէկը կը յաջողի կրօնական պառակտումի առաջքը առնել։ Կաթոլիկ կղերը Ֆրանսական դեսպանին պաշտպանութեան կռթնած՝ համարձակ կը գործէ, բայց Օսմանեան տէրութիւնը չէր ուզեր հայ կաթոլիկները առանձին դաւանութիւն մը ճանչնալ, որպէս զի Եւրոպական տէրութիւնները կրօնքի պատրուակով իր գործերուն մէջ չմիջամտեն։ Այս պատճառով Պապը կը բաւականանայ նորադարձներու համար հայ եպիսկոպոս մը առաջնորդ նշանակել Պոլսոյ լատին նուիրակի իրաւասութեան տակ 1758-ին։

ՊԷԶՃԵԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՄԻՐԱՅ. — Պէզճեան Յարութիւն ամիրայ մեր նոր պատմութեան մէջ փառաւոր անուն մը ունի։ Հայրը պէզճի Պօղոս Կարսի մէջ վաճառական էր, պատերազմի ժամանակ կողոպտուելով, Պոլիս կուգայ և իր մէկ բարեկամէն, Կարսեցի Կարապետէն կը պաշտպանուի, որ շատոնց Պոլիս եկած և Մայր Եկեղեցիի Տէր Յակոբ քահանային փեսայացած էր և Կէտիկ Փաշայի մէջ կտաւագործի գործատուն և սենեակ ունէր։ Յետոյ Կարսեցի Կարապետ իր աղջիկը կնութեան կուտայ Պէզճի Պօղոսին, ուրկէ անդրանիկ զաւակ մը կ՚ունենայ 1771 Ապրիլ 10-ին Յարութիւն անուով։ Յարութիւն իր պատանեկութեան ժամանակ քիչ շատ գրել կարդալ կը սորվի և յետոյ մետաքսավաճա-

ՔԱԶԱԶ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՄԻՐԱ

ռի մը քով աշակերտ կը մտնէ, ուրկէ կ'առնէ Գաղազ Սրթին անունը: Եւ ետքը Տիւզեաններու քով կը հրաւիրուի գործակալութեան պաշտօնով: Առեւտրական յաջողակութեամբ և սրամտութեամբ այնքան կը յառաջանայ և մեծ համբաւ կը ստանայ, որ 1802-ին Տիւզեան Յովհաննէս Չէլէպիին քով կը մտնէ գործակատարութեան պաշտօնով: Եւ օր ըստ օրէ իր աշալուրջ ծառայութիւնով և տիրասէր ընթացքով շատ սիրելի կ'ըլլայ անոր: Յովհաննէս Չէլէպիին մահէն ետքը, անոր որդիքը Գրիգոր և Սարգիս Չէլէպիներն ալ այնքան շատ կը սիրէին որ ամէն ատեն անոր հետ խորհրդակցելով կը կարգադրէին փողերանոցի գործերը:

ՅՈՎՀ. ՉԷԼԷՊԻ ՏԻՒԶ

ՊԷՋՃԵԱՆԻ ՀԵՌԱՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ. — Պէջճեան իր Չէլէպիներուն շահը ամէն բանէն վեր բռնելով, իրեն շատ ցաւ կը պատճառէր փողերանոցին մէջ տիրող անկարգութիւնը: Հոն գտնուող շռայլ և զեղխ պաշտօնեաներուն ընթացքը գուշակել կուտար Տիւզեան գերդաստանին կործանումը: Օրին մէկը պատեհ առիթ գտնելով, Գրիգոր և Սարգիս Չէլէպիներուն կը յայտնէ թէ փողերանոցին պաշտօնեաները ամէն շաբաթ քսակնին ոսկիով լեցնելով, կ'երթան Բերա, Պէօյիւք-Տէրէ զուարճանալու, ասոր հետեւանքը շատ աղետալի պիտի ըլ-

լար, եթէ շուտով դարման չտարուէր: Չէլէպիները այս յայտնութեան վրայ վրդովելով, կ'որոշեն փողերանոցին գործերը դադրեցնել և Պէջճեանին յանձնել կարեւոր պաշտօն մը մինչև մէկ տարի ամեն բան իր նախկին

ՄԻՔԱՅԷԼ ՉԷԼԷՊԻ ՏԻՒԶ

ՍԱՐԳԻՍ ՉԷԼԷՊԻ ՏԻՒԶ

վիճակին բերել: Պաշտօնեաները լսելով՝ այս որոշումը ամէնքն ալ կը դժկամակին, մանաւանդ Պէջճեանի նման անձի մը յանձնուած պաշտօնին համար, որով այլ եւս չպիտի կրնային շռայլ և զեղխ կեանքը վարել: Մանաւանդ հօրեղբօրորդին Մկրտիչ Չէլէպին բարկութեամբ կ'ընդդիմանար և կը կրկնէր Չէլէպիներուն թէ միայն հայ մը պիտի կրնա՞յ այս բարկարգութիւնը ընել և միթէ մենք այնչափ անճարակ և անհոգ ենք պէտք եղած դարմանը ընելու: Այս ազգականութեան կապը այնքան կ'ազդէ Չէլէպիներուն, որ վերջապէս կը դառնան իրենց

որոշումէն: Պէզճեան իր հեռատեսութեամբ վտանգը տեսնելով, կը հրաժարի իր պաշտօնէն և թէ՛ Չէլէպիներէն և թէ՛ փողերանոցի տեսուչէն ստորագրուած և կնքուած վկայագիր մը կ'առնէ, որուն մէջ բացայայտ գրուած էր Պէզճեանին հաւատարիմ ծառայութիւնը և ստակ մը պարտք չունենալը:

ՏԻՒԶԵԱՆՆԵՐՈՒ ՓՈՐՁԱՆՔԸ. — 1819-ին երեւլի էր Հալէթ էֆէնտի հռչակաւոր հայակուլը, որ Սուլթանին շատ սիրելի ըլլալով, դիւրութիւն ունէր իր ուզածը կատարել տալու: Ասիկա փողերանոցի վերատեսուչը փոխելով, իր սիրելին Խայրուլլահ էֆ. տեսուչ կը կարգէ, որ առջի օրէն Տիւզեաններու լաւ աչքով չէր նայեր: Ասիկա Սուլթանէն հրամանագիր կը հանէ փողերանոցին հաշիւները նայելու, ուստի անմիջապէս կը հրամայէ Գրիգոր և Սարգիս չէլէպիները փողերանոցին մէջ բանտարկելու և անոնց բոլոր դրամարկղները, հաշուետոմարները կնքելու 1819 Օգոստ. 29 ուրբաթ օրը: Կիրակի օրն ալ փողերանոց բերել կուտայ Միքայէլ չէլէպին և անոր քեռայրը Ալէքսանեան Յովհաննէսը, Մկրտիչ Չէլէպին և անոր քեռայրը Աղնաւուր Յովսէփը և կը պահանջէ որ ստորագրութիւն տան թէ բանտարկուած Տիւզեանները պարտական են արքունի գանձին: Երեքը կը ստորագրեն, միայն Աղնաւոր Յովսէփը չստորագրեր և շղթայակապ կը բանտարկուի: Հետեւեալ երեքշաբթին առաւօտուն տէրութեան պաշտօնեաները Տիւզեաններուն և անոնց ազգականներուն, գործակալներուն և պաշտօնեաներուն տուները կոխելով, այր և կին դուրս կը հանեն, այրերը բանտ, իսկ կիները Գում Գաբու Ազգ. Պատրիարքարանը կը ղրկեն և տուներն ալ կնքելով, պահապաններ կը դնեն:

Առ հասարակ ամէն ազգայիններու վրայ ահ ու

սարսափ տիրած էր, մէկը չէր համարձակեր այս դէպքին վրայ բան մը հարցնելու ու տեղեկանալու և ամէնուն սիրտը աղխողոմ կը ճմլէր: Պէզճեան մանաւանդ երբ կը լսէ այս չարագուշակ լուրը, սաստիկ կուլայ, վասն զի ինքը առաջուց զգացուցած էր Տիւզեաններուն թէ այնպիսի ժամանակի մը մէջ, այսպիսի մեծ պաշտօններու մէջ գտնուող հպատակներուն որչափ պէտք է զգոյշ, հեռատես և շրջահայեաց ըլլալ, ուր կը մնայ կասկածի տեղի տալ այնչափ շռայլ և չափազանց ծախքերով, որ եթէ արդար վաստակով ալ ըլլային, շատ մեկնութիւններ կրնային վերցնել և նախանձ գրգռելու առիթ ըլլալ: Կը տագնապէր Պէզճեան հնարք մը գտնելու իր բարերարներուն օգնութեան հասնելու համար, սակայն յուսահատ յորդ արցունք կը թափէր գիշեր ցորեկ: Վերջապէս Հոկտ. 2 շաբաթ առաւօտեան ժամը 11-ին կը գլխատուին Գրիգոր և Սարգիս Չէլէպիները Պապը Հիւմայունի մէջ և միւս եղբայրը Միքայէլ Չէլէպին Եէնի-գիւղի ծովեզերեայ տունին պատուհանէն կը կախեն: Տիւզեաններու մարմինները կը թաղուին Գուրու-Չէշմէի իրենց նախնեաց դամբարանը: Քանի մը ամիս անցնելէն ետքը միւս բանտարկեալները և Տիւզեան միւս երեք եղբայրները կ'աքսորուին այլ և այլ տեղեր:

Տիւզեաններուն տուները խուզարկուած ատեն կը գտնուին պատարագի սեղան, սպասներ և եկեղեցական զարդեր: Տէրութիւնը Տիւզեաններուն ստացուածքը գրաւելով, եկեղեցական սպասները և զարդերը Պատրիարքարան կը ղրկէ և հրաման կ'ընէ Պատրիարքին որ անջատումին առաջքը առնէ, վասն զի տէրութիւնը իբրև մէկ մարմին կը ճանչնայ ազգը և Պատրիարքարանը բոլոր ազգին պատասխանատուն է Բ. Դրան առջև:

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁ. — Էտիրնէցի Պօղոս Պատրիարքը խորհուրդ ընելով, բոլոր մեծամեծներուն հետ, որոնց մէջ նշանաւոր Գրիգոր Պալեան և Յարութիւն Պէզճեան։ Ասոնք կը հրաւիրեն Պատրիարքարան կաթոլիկութեան յարած հայոց մեծամեծները և արհեստաւորները և կը յայտնեն անոնց Կայսերական հրամանը։ Երկու կողմն ալ համաձայնելով, կ'որոշեն գիտնականներէ յանձնախումբ մը կազմել և խնդիրը անոնց քննութենէն անցընելէ ետքը, ընդհանուր ժողովով համաձայնութիւն ըլլայ։ Յանձնախումբը իր նիստերը կ'ընէ Պալեանի և Պէզճեանի տուները։ Եւ երեք ամիս ետքը փոխադարձ զիջումներով համաձայնութիւն կը գոյանայ վիճելի կէտերու վրայ։ Պատրիարքը ընդհանուր ժողով կը գումարէ Մայր-Եկեղեցիին մէջ և տեղեկութիւններ կուտայ, մութ կէտերը կը լուսաբանէ և կը հրաւիրէ բոլոր ներկայ եղողները ստորագրելով վաւերացնել միութեան թուղթը։ Թուղթը կը ստորագրուի և ժողովականներու որոշումով տետր մը կը հրատարակուի Հրաւէր Սիրոյ անունով։

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ. — Թէեւ միութիւնը կը կատարուի երեւոյթապէս և խնջոյքներ կը սարքուին եկեղեցիին ծոցը դարձողներուն, սակայն Հայ ժողովուրդէն խուլ դժգոհութիւն մը կը փրթի կատարուած իրողութեան դէմ, թէ Պոլսոյ Պատրիարքը անձեռնհաս է կրօնական մեծ խնդիրներու ձեռնամուխ ըլլալու և թէ ընդհանուր Հայրապետին նախագահութեամբ եկեղեցական ընդհանուր ժողովը միայն իրաւունք ունէր այսպիսի խնդիրները վճռելու։ Գոլէճցիները, Լիբանանի և Վիեննայի վարդապետները իրենց կուսակից առնելով Գաղատիացի մոլեռանդ ժողովուրդը, կը հակառակէին միութեան դէմ։ Միաքե-

րը այս տրամադրութեան մէջ էին, երբ 1820 Յուլիս 12-ին Պօղոս Պատրիարքը վերստին օծման իւղը կ'օրհնէ և եկեղեցիներուն կը ղրկէ պատուիրելով, որ ցանկացողները իւղով օծեն։ Գաղատիացի հայ մը լատին կրօնաւորներու թելադրութեամբ Լուսաւորչական հայ ձեւանալով, չուկան կ'ելլէ և հրաւէր սիրոյ տետրակը ձեռքը, որուն ճակատը Լուսաւորչի պատկերին վրայ փակցուցած էր Պապին պատկերը, Կեսարացի կօշկակարներու սենեակը կ'ելլէ, կը մտնէ և զանոնք կը գրգռէ Պատրիարքին դէմ ըսելով թէ՝ Պատրիարքը Ֆրանկացեր է։ Հետեւեալ կիրակի օրը խուռն բազմութիւն մը կը հաւաքուի Մայր-Եկեղեցին և կը պոռան, որ պէտք է Պատրիարքը գայ և իրենց կասկածը փարատէ, թէեւ բարձրաստիճան կրօնաւորներ կուգան Պատրիարքին կողմէն ժողովուրդը հանդարտեցնելու համար, բայց անօգուտ, բազմութիւնը կատաղօրէն կը յարձակի Պատրիարքարանի վրայ, դուռները կը կոտրեն և ներս կը խուժեն, բայց հոն մէկը չեն գտներ, որովհետեւ Պատրիարքը փախած էր։ Զօրքը կը միջամտէ և բազմութիւնը կը ցրուէ։ Գլխաւորները ձերբակալելով, զանազան պատիժներու կ'ենթարկեն և Սեպտ. 18 Վերացման Ս. Խաչի տօնին ութերորդ օրը չաբաթ երեկոյ Լոյս Զուարթի ժամանակ Մայր-Եկեղեցիի դրան առջև կը գլխատուի Սագաեան Գրիգոր ամիրան, նոյնպէս Ջէմպէրլի-Տիքիլի Թաշը կը գլխատուի Յակոբ Կեսարացին, Տէլի Պաղտասարն ալ Սամաթիա իր սրճարանին առջեւ կը կախուի, իսկ այսքան անմեղներու արիւնը մոռնող դաւաճան մատնիչ սարկաւագը, որ թրքացած էր բանտին մէջ, ազատ կ'արձակուի և Ազարիա պատանին Սուլթան-Պայազիտ Բարմագ-Գաբու կը կախուի։ Մէկ մասն ալ կ'աքսորեն, որոնց մէջ էր նաեւ Պէզճեան Յարութիւն իբրև Պատրիարքին գործերուն միջամուխ։

ԿԱԹՈՂԻԿՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻԼԸ. — Պէզճեանին աքսորը երկար չը տևեր, երեք ամիսէն կը վերադառնայ և փողերանոցի տեսչութեան մէջ կը հաստատուի և կը սկսի մեծ ազդեցութիւն ունենալ տէրութեան գործերուն մէջ, փափաքելով որ միութեան խնդիրը բոլորովին ապարդիւն չըլլէ, խորհուրդ կ'ընէ Կարապետ Պատրիարքին հետ, որ յաջորդած էր Պօղոս Պատրիարքին 1823-ին, առաջարկելով որ, Հռոմէական վարդապետներէն մէկը փոխանորդ կարգուի պատրիարքին իրաւասութեան տակ, և տէրութեան հրամանները անոր միջնորդութեամբ հաղորդուին հռոմէական հայոց, բայց անօգուտ, վասն զի անոնք հետամուտ էին առանձին պատրիարք ունենալու: Այս դիտաւորութիւնը ի գլուխ հանելու համար իրենց չարախօսութեանը նիւթ կ'ընեն 1827-ի Ռուսաց Պարսից դէմ մղած պատերազմը և կ'ըսեն թէ ինչպէս որ հայերը ռուսներուն օգնութեամբ Պարսից իշխանութենէն ազատեցան, հիմա ալ միտք ունին Օսմանեան տէրութեան սահմաններուն վրայ յարձակիլ և առանձին թագաւորութիւն հաստատել ռուսներու հովանաւորութեան տակ: Արդ հռոմէական հայերը որովհետև ընդհանուր ազգին հետ հաղորդակցութենէ կտրուած են, բայց կայսերական կառավարութիւնը իբրև մէ՛կ ազգի անդամ կը նկատէ զիրենք, ուստի կը խնդրեն որ առանձին եկեղեցի և ազգապետ ունենան ու այսուհետև առանձին մարմին ճանչցուին, որպէս զի ապստամբութեան ատեն պատասխանատուութենէ ազատ ըլլան իրենք: Այս իմաստով Սուլթան Մահմուտին աղերսագիր մը տրուած էր: Սուլթանը գործին էութիւնը Պէզճեանէն իմանալով, պատրիարքին իրաւասութիւնը բաւական կը համարէ: Նախորդ Պօղոս պատրիարքը, որ Կարապետ պատրիարքին հետ Բ. Դուռ կանչուած էր երաշխաւորութեան համար, կ'ըսէ թէ, մեր մէջ կաթոլիկ անուն հատուածութիւն

մը կայ, որոնք մեր եկեղեցին չեն յաճախեր ու մեր քահանաներուն չեն խոստովանիր, այլ լատիններու հետ հաղորդակցութիւն ունին, ատոնց համար չենք կրնար երաշխաւորել: Այսպիսի ընթացք մը շատ նպաստեց անջատումին:

ԱՔՍՈՐ. — Միութեան գործը այս վիճակին մէջ էր, երբ պատերազմը կը սկսի ռուսներու և թուրքերու մէջ: Դեսպանները կը հեռանան: Տէրութիւնը զգուշութեան միջոցներ ձեռք կ'առնէ հռոմէականներուն դէմ, որոնք Եւրոպացիներու հետ յարաբերութիւններ ունենալով, կասկածի տեղի կուտային: Սուլթան Մահմուտ հրովարտակ մը կը հանէ մեր պատրիարքին անունով, որով կը հրամայէր Գաղատացի հայերը իրենց ծննդավայրը աքսորել, իսկ Պոլսեցի հայերը Փոքր-Ասիոյ այլ և այլ կողմերը աքսորել, լատին կրօնաւորները և քոյրերն ալ քշել Եւրոպա: Բերա, Ղալաթիա բնակող հռոմէականները հայաբնակ թաղեր տեղափոխել: Սուլթանին հրամանը ամենայն խստութեամբ կը գործադրուի 1827-ին Դեկտեմբերի վերջերը և հետևեալ տարուան Յունվար և Փետրվար ամիսներուն մէջ՝ բազմաթիւ ընտանիքներ անպատսպար ցուրտ ձմեռ ժամանակ Ասիական գաւառները կը քշուին: Աքսորականներու թիւը 12,000 էր: Չորս հարիւրէ աւելի երախաներ կը մեռնին ցուրտէն ու սովէն: Ասոնց մեծ մասը իրենց յամառութեան մէջ կը մնան մինչև որ քաղաքականութիւնը կը փոխուի և իրաւունք կը ստանան ազատօրէն հետևելու իրենց դաւանութեանը:

ՀՌՈՄԷԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՊԱՏՐԻԱՐՔ. — Ռուսօ-Թրքական պատերազմ կը վերջանայ Էտիրնէի դաշնագրութեամբ, որ տէրութեան բոլոր հպատակ քրիստոնեաներու կրօնքի ազատութիւն կուտայ: Այս դէպքին վրայ հռոմէականները Եւրոպական դեսպաններու միջ-

նորգութեամբ աքսորէ կը դառնան և իրաւունք կ'ըստանան առանձին գլուխ ունենալու, բոլորովին անկախ Հայոց Պատրիարքին իրաւասութենէն։ 1830-ի Հայր Անտոն Նուրիճան վարդապետը Հռոմէն ղրկուած էր կաթոլիկ հայերը հովուելու, բայց որովհետև Աւստրիոյ հպատակ էր կայսրը կը նշանակէ Մանուէլեան Յակոբ վարդապետը։ Այսպէս Հռոմէականները կ'ունենան երկու գլուխ, մէկը հոգևոր որ Նախագահ կը կոչուէր․ և միւսը աշխարհական գլուխ կամ ազգապետ որ ազգային խորհուրդին աջակցութեամբ կը վարէր հասարակութեան գործերը և տէրութեան առջև պատասխանատու էր Հռոմէական հայոց բոլոր գործառնութիւններուն համար։ Քանի մը տարի ետք 1835-ին այս հոգևոր գլուխը իրաւունք կը ստանայ տէրութենէն պատրիարք տիտղոսը կրելու։

ՊԷԶՃԵԱՆԻ ԲԱՐԵԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԱՀԸ․ — Տիւզեաններու դժբաղդութենէն ետքը արքունի փողերանոցը Պէզճեանը կը վարէ, այնուհետև իր ազդեցութիւնը օրէ օր կը սկսի աւելնալ, զոր միշտ բարիքի համար կը գործածէ։ Իր ծախքովը Պոլսոյ մէջ եկեղեցիներ շինել կուտայ, ինչպէս նաև թաղային վարժարաններ, ու առատ նպաստներով կ'ապահովէ։ Եէտի-Գուլէի Ս․ Փրկչի հիւանդանոցը կը շինէ և արքունի հրովարտակով հրաման կ'առնէ նոյն հաստատութեան մէջ ժամարան հաստատելու և եկեղեցիներու մէջ մոմ ծախելու։ Այդ արտօնութիւնը մինչև այն ժամանակ քրիստոնեաները չունէին։ Ուրիշ հրովարտակ մըն ալ հանել կուտայ Սուլթանէն, որով քրիստոնեայ ազգերուն եկեղեցական կալուածները կորուստի վտանգէն կ'ազատէ։ Մեծ կ'ըլլայ հանրութեան մատուցած իր ծառայութիւնները, մանաւանդ 1828-ի պատերազմի ժամանակ․ երբ գանձին մէջ դրամը նուազած և մայրաքաղաքի հացը

պակսած էր, Պէզճեան իր հնարագիտութեամբ թէ՛ դրամ կը ճարէ և թէ՛ քաղաքը առատութեամբ կը լեցնէ, որով աղքատ դասին տարագրուելուն առաջքը կ'առնէ։ Պէզճեան կը մեռնի 1834 Յունվար 13-ին և կը թաղուի Մայր-Եկեղեցիի գաւիթին մէջ։ Ամէնքը Սուլթանէն սկսած մինչև վերջին հպատակը կ'ողբան անոր մահը։

17

Ազգային նախնական կրթութիւնը. — Բերայի և Նարլը Գաբուի Ազգային Հիւանդանոցները. — Ազգային Ս. Փրկչի Հիւանդանոցը. — Յովհաննէս պէյ Տատեան. — Խասգիւղի Ներսէսեան վարժարանը. — Ամերիկացի միսիոնարներ և անոնց գործունէութիւնը. — Յակոբոս Պատրիարք:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ. — Մինչև անցած դարու վերջերը Պոլսոյ մէջ Ազգ. Վարժարաններ չկային, այլ նախնական կրթութիւնը կը տրուէր խաներու, տուներու և կրպակներու մէջ։ Շնորհք Մկրտիչ ամիրան առաջինը կ'ըլլայ, որ 1790-ին կը հաստատէ առաջին վարժարանը Գում Գաբու Ցըչըճը փողոց, հետզհետէ կը բանայ Սամաթիոյ, Պալատու Միջագիւղի, Իւսկիւտարի և Գուրու-Չէշմէի ազգային վարժարանները, իսկ աղջկանց առաջին ազգային վարժարանի հիմնադիրը եղած է Բերայի Տէր Զագարիա քահանան՝ Փափազեան Ծա-

ՇՆՈՐՀՔ ՄԿՐՏԻՉ ԱՄԻՐԱ

նիկ Ամիրայի օժանդակութեամբ։ Այս վարժարանը Բերայի երկու թաղերուն մէջ Ս. Հռիփսիմեանց և Ս. Գայեանեանց անունով 1830-ին կը բացուի, ասոնցմէ քիչ ժամանակ առաջ դարձեալ Բերայի մէջ Պէզճեան Յարութիւն ամիրայի թելադրութեամբ ասեղնագործութեան վարժարան մը կը բացուի առաջնորդութեամբ ոսկերիչ տիրացու Սերովբէի, ուր աղքատ աղջիկները կար կարել սորվելու կ'երթային։ Այս նոր բացուած

ՃԱՆԻԿ ԱՄԻՐԱ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

վարժարաններուն իբր եկամուտ բաւական տուներ վագըֆ կը սահմանուէին դարձեալ Տէր Զաքարիայի ջանքով։

ԲԵՐԱՅԻ ԵՒ ՆԱՐԼԸ ԳԱՓՈՒԻ ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑՆԵՐԸ. — Մեր նախնիք իրենց ժամանակի պէտքերուն համեմատ երկու հիւանդանոց հաստատած էին մէկը Բերայի մէջ և միւսը Նարլը Գափուի մէջ, բայց երկուքն ալ իրենց անյարմարութիւնները ունէին, զատ զատ տեղեր գտնուելով, թէ՛ հսկողութիւնը և թէ՛ մատակարարու-

թիւնը դժուարացած էր. ասկէ զատ քաղաքին մէջ գտնուելով, թէ՛ հիւանդներուն և թէ՛ մօտը գտնուող ընտանիքներուն օդի ապականութիւն կը պատճառէին, Ամէն ատեն խենթերու ողորմելի աղաղակները և անառակներու զանակոծումի սարսափները անախորժ տպաւորութիւն կ'ընէին հիւանդանոցի քովի բնակիչներուն հանդարտ եւ ընտանեկան խաղաղ կեանքին։

ԱԶԳԱՅԻՆ Ս. ՓՐԿԻՉ ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑԸ. — Ժամանակին ամիրաները այդ անյարմարութիւնները նկատողութեան առնելով, և մանաւանդ Նարլը Գափուի յիմարանոցին խենթերէն մէկուն հայհոյութիւնը ժամերգութեան ժամանակ Պէզճեան Ամիրայի և ուրիշներուն ուշադրութիւնը գրաւելով, Ամիրան իսկոյն բոլոր սարսափները ժողվելով, որոշում կուտայ Եէտի Գուլէէն դուրս հովասուն և ընդարձակ մէկ վայրին մէջ հիւանդանոց մը շինել։ Այդ տեղը շինութեան յարմար դատուած է որովհետև քաղաքէն դուրս առանձին տեղ էր, օդն ալ բաղդատմամբ Պոլսոյ օդին, շատ աւելի առողջարար էր։ Հետեւաբար հիւանդանոցին հիմնաքարը կը դրուի 1832-ին։ Պէզճեան Ամիրա ինչպէս սկզբնապատճառն էր, ծախքին մեծագոյն մասն ալ ինք կը հոգար, Ամիրան արքունի փողերանոցին մէջ ունեցած իր դիրքին պատճառով, գաղտնի կը պահէր իր մեծաքանակ նուէրները. շատ անգամ Փիշմիշեան Միքայէլ Ամիրային միջոցաւ կը կատարէր իր ազգային ձեռնարկներէն շատերը։ Ժամանակին երեւելիներէն Ճանիկ Ամիրա, Յարութիւն Ամիրա Կէլկէլեան, Երամ Ամիրա, Միսաք Աղա նիւթական նպաստներով կը մասնակցին նոր հիւանդանոցին շինութեան։ Նոր հիւանդանոցը կը շինուի 4000 կանգունի վրայ 20,000 օսմանեան ոսկիով։ Հիմնադիր բարերարը տարիէ մը աւելի առատաձեռնու-

թեամբ և հոգածութեամբ հսկելէն ետքը, իր կեանքին սոյն փառաւոր գործին աւարտումին, չկրնար վայելել անոր հանդիսաւոր բացումը, որովհետև տարիի մը չափ հիւանդ պառկելէն վերջը կը վախճանի: Պէզճեանի փողերանոցի տնօրէնութեան յաջորդը Տիւզեան Յակոբ Չէլէպի Օտեան Պօղոս աղայի հետ ներկայանալով, անոր մահէն հազիւ քանի մը օր առաջ, նորաշէն հիւանդանոցին բանալին կը մատուցանեն, որ 1833-ին աւարտած էր և պաշտօնական բացումը տեղի ունեցաւ 1834-ին Ստեփաննոս Պատրիարքին նախագահութեամբ:

ԿԱՐԱՊԵՏ ՊԷՅ ՊԱԼԵԱՆ

Ս. Փրկչի Հիւանդանոցին ճարտարապետները կ'ըլլան Կարապետ Ամիրա Պալեան և Յովհաննէս Ամիրա Սէրվէրեան և շինութեան գործողութեան կը հսկէր Եաղըճը Պօղոս աղան, Նշանաւոր գործիչ և գրագէտ Գրիգոր Օտեանի հայրը: Այս երեք պատուական անձնաւորութիւնները ազգային ամէն հանրօգուտ շինութիւններու և ամէն մեծ ձեռնարկներու մէջ իրենց գործունէութիւնը կը ցուցնէին: Սէրվէրեան Յովհաննէս

Ամիրա իր անձնական ծախքով կը շինէ Գուզկունճուգի եկեղեցին և հայոց մէջ կը մտցնէ քարի և փայտի վրայ քանդակագործութեան Եւրոպական գեղարուեստը: Ամէն տարի Հիւանդանոցին և Ազգային Սահմանադրութեան տարեդարձը փառաւոր կը տօնուի Համբարձման տօնին օրը:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԷՅ ՏԱՏԵԱՆ. — Սուլթան Մէճիտ 1845-ին իր մտերմական բարեացակամութեամբ կը պատուէր իր երկու վառօդապետները Յովհաննէս և Պօղոս պէյերը, այցելելով Իզմիտի Զուխայի գործարանը, զոր կը վարէր խիստ արդիւնաւորութեամբ Յովհաննէս պէյը, խիստ գոհ կը մնայ և շնորհք ընելու համար կը հարցնէ իր հաւատարիմ պաշտօնատարին, խնդրէ՛ ինձմէ ինչ որ կ'ուզես. —Յովհաննէս պէյ վսեմ անձնուիրութեամբ մոռնալով ինքզինքը և իր ընտանիքը, կը խնդրէ Սուլթանէն որ վաճառերը տուրքէ ազատ մնան: Սուլթանը կ'ըսէ. —Ատիկա կը շնորհեմ Զէյթուն Պուրնուի գործարանին տարած ջանքերուդ համար. —իսկ այս գործարանին համար ի՞նչ կ'ուզես, խնդրէ՛ ինձմէ —Յովհաննէս պէյ այս անգամ ալ կը խնդրէ որ հաց ու միս շնորհուի Եէտի Գուլէի Ս. Փրկչի Ազգային Հիւան-

ՅՈՎՀ. ՊԷՅ ՏԱՏԵԱՆ

դանոցին։ Մարզասէր Սուլթանը այդ երկրորդ հարցումը ըրած էր, յուսալով թէ իր անձին և իր ընտանիքին համար բարիք մը խնդրէ, մանաւանդ որ Սուլթանը շատ լաւ գիտէր թէ շատ պէտք ունէր Յովհաննէս պէյ։ Վեհապետը Յովհաննէս պէյին առաջարկը կը կատարէ օրական 15 օխա միս և $37\frac{1}{2}$ օխա հաց յատկացնելով և զարմանալով կը գովէ Պէյին ազգասիրական զգացումը դէպ ի իր ազգին կարօտեալները։ Սուլթան Մահմուտի օրով Յովհաննէս պէյ Տօփա-Պաղչէի Թիւֆէնկխանէն շինած էր, և Սուլթանը հոն հրացաններուն արագ և գեղեցիկ շինուածքը տեսնելով, շատ գոհ մնալով, կը հարցնէ Յովհաննէս պէյին թէ, խնդրէ ինձմէ ինչ որ կ'ուզես — Պէյը պատմելով մանկաժողովի չարիքները, թէ ինչպէս այն ժամանակները երկիրին ամէն կողմերէն տղաքներ ժողվելով կը դնէին Իփլիքխանէ և հոն ինչպիսի դժնդակ պայմաններու մէջ կ'աշխատէին, խնդրած էր տղաք հաւաքելու սովորութիւնը ջնջել. Սուլթան Մահմուտ զարմանքով և զայրոյթով տեղեկանալով, իր ծանօթ արդարասիրութեամբ կը ջնջէ այդ վատ սովորութիւնը։ Պէզճեան Ամիրայէն ետքը Տատեան և Պալեանները Ս. Փրկչի Ազգային Հիւանդանոցին անմոռանալի բարերարներն են։

ԽԱՍԳԻՒՂԻ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ. — Մայր-Եկեղեցիի վարժարանը Պէզճեան Յարութիւն ամիրայի խնամքովը, սկսած էր անոր ժամանակէն ի վեր բարեկարգ և յառաջադէմ երթալ, այս վարժարանին դէմ մրցելու և գրեթէ զայն գերազանցելու համար 1836-ին Խասգիւղի Ներսէսեան վարժարանը Ճէզայիրլեան Մկրտիչ և Նէվրուզեան գերդաստանին ջանքովը կը սկսի ծաղկիլ, ուր հայերէն, գաղղիերէն, Թուրքերէն, իտալերէն և շատ մը կարեւոր ուսումներով Հայ-

կական ձայնագրութեան դաս կը տրուէր և բնագիտութեան գործնական փորձեր կ'ըլլային։ Գաւառացի 18-20 պանդուխտ տղաք վարժարան ընդունած էին և մասնաւոր տուն մը վարձելով, անոնց ուտելիք կը տրուէր։ Վարժարանին տեսուչն էր Հավուեան Նիկողոս ուսումնական և ուղղամիտ անձը, որ վարժարանին յառաջդիմութեան շատ հոգ կը տանէր և մասնաւոր խնամք ունէր որ ազգային վարժարանները զարգանան և հայ տղաքը օտար վարժարաններու չկարօտին, հետևաբար Ներսէսեան վարժարանին համբաւը ամեն տեղ կը տարածուի, Պոլսոյ բոլոր թաղերէն հոն կը վազէին ուսում առնելու։ Այս համբաւը կը կործանէ վարժարանը, որովհետև ամիրաներէն մէկ քանին Ճէզայիրլեան ամիրային նախանձելով, կը սկսին այլ և այլ տարաձայնութիւններով հալածել ամիրան։ Մանաւանդ Ամերիկացի Միսիոնարներու գործին չէր գար այս վարժարանին բարեկարգութիւնը և յառաջդիմութիւնը, որովհետև իրենց վարժարաններուն յաճախող հայ տղաքներ չպիտի ըլլային, հետևաբար այս Միսիոնարները կրօնական տարաձայնութիւն մը հանելով միտքերը կը պղտորեն և վարժարանը կը խանգարեն։

ՄԿՐՏԻՉ ԱՄԻՐԱ ՃԷԶԱՅԻՐԼԻ

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻՍԻՈՆԱՐՆԵՐ. — Բողոքական քարոզիչները (Միսիոնար) քանի մը տարի է ի վեր Ամե-

րիկայէն եկած էին Պոլսոյ մէջ իրենց վարդապետութիւնը հայոց մէջ տարածելու։ Այս նպատակով երկու գիշերօթիկ վարժարաններ կը հիմնեն մէկը Բերայի մէջ և միւսը Պէպէքի մէջ։ Քիչ յետոյ հասակաւորներու համար ալ կիրակնօրեայ դասախօսութիւններ կը սահմանեն, ու գրել-կարդալ սորվեցնելու պատրուակով իրենց կրօնական գաղափարները կը ներշնչէին ագէտ ժողովուրդին։ Քիչ քիչ կը սկսի աճիլ այս մարդասէր նորէկներու ազդեցութիւնը, որոնք Ս. Գիրքը ձրի կը բաժնէին, աղքատները կը կերակրէին, անգործ մարդոց պաշտօն, զբաղում կը մատակարարէին, և մինչեւ որ կը հասկցուի քարոզիչներու նպատակը որ ազգին մէջ երկպառակութիւն ձգել է, բողոքականութիւնը արդէն բոյն դրած էր Պոլսոյ մէջ և կամաց կամաց կը սկսի տարածուիլ գաւառներու մէջ ալ։

ՅԱԿՈԲՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔ. — Ամերիկացի Միսիոնարներու հետ մաքառելու համար Ամասիոյ և Մարզուանի առաջնորդ Պալատցի Յակոբոս Եպիսկոպոսը 1839 Մարտ 13-ին Պատրիարք կ'ընտրեն։ Յակոբոս Պատրիարք այս անջատումին առաջքը առնելու համար բուռն միջոցներու կը դիմէ, բողոքականութեան յարողները Փոքր - Ասիա աքսորել կուտայ, Լուտերի վարդապետութիւնը հրապարակաւ կը նզովէ, բայց Անգլիոյ դեսպանին միջամտութեամբը պատրիարքը յանդիմանութիւն կը լսէ Բ. Դուռնէն։

ՅԱԿՈԲՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

18

Ենիչերիներու դերը եւ անոնց ոչնչացումը. — Ռաշիտ Փաշան.— Խաթթը Շէրիֆը:

ԵՆԻՉԷՐԻՆԵՐՈՒ ԴԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ՈՉՆՉԱՑՈՒՄԸ. — Օսմանեան զինուորական ոյժը եղող Ենիչէրիներու ազդեցութիւնը շատ յառաջ գացած էր Սուլթան Մահմուտի ժամանակ, այնպէս որ Սուլթանները ու Վէզիրները անոնցմէ կը քաշուէին և կը վախնային։ Զինուորութիւնը անոնց համար ժառանգութիւն դարձած էր և անոնք պետութեան մէջ ահարկու ոյժ մը կազմած էին։ Ենիչէրիները գահընկէց կ'ընէին և կը մահացընէին այն սուլթանները, որոնք կը համարձակէին անոնց յանդգնութիւններուն չափ մը դնել։ Հետեւաբար Թուրքիոյ մէջ այդ ոյժին առջեւ բարենորոգումներ մտցընել անկարելի էր։ Սուլթան Մահմուտ տեսնելով այդ խոչընդոտը, իր բարենորոգումները իրականացնելու համար, կ'որոշէ վճռական քայլ մը առնել։

Սուլթանը կը վճռէ մէկ օրուան մէջ բնաջինջ ընել ըմբոստները, ուստի նախապէս կը պատրաստէ հաւատարիմ զօրքեր և թնդանօթներ, անձամբ Շէյխ-իւլ Իսլամի և մեծամեծներու հետ Սանճագը-Շէրիֆը կը բերէ, որով իր ձեռնարկին կրօնական կերպարանք մը կուտայ։ Այդ նախապատրաստական միջոցներէն ետքը զօրքը կ'ուղղէ դէպի Ենիչէրիներու զօրանոցները, մէկ կողմէն թնդանօթները կը կրակեն և միւս կողմէն հրդեհը, այնպէս որ անյաղթելի կարծուած Ենիչէրիներու գունդը երկու կրակի մէջ իյնալով, բնաջինջ կ'ըլլայ։ Կրակէն ազատողները սուրերուն բերանը կ'իյնային, փախստա-

կամներէն ալ շատերը ծովը կը նետէին։ Ահա այսպէս կը վերնայ բարենորոգումներու խոչընդոտը։

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐ. — Եէնիչէրիներու օճախը ոչնչացնելէն ետքը, Սուլթան Մահմուտ ամէնէն առաջ զինուորական բարենորոգումները կ'իրագործէ, կազմակերպելով Եւրոպականի նման զօրքեր։ Յետոյ թէ՛ Պոլսոյ և թէ՛ գաւառներու մէջ յառաջ եկած աւատականութիւնները կ'արգիլէ, որ տեսակ մը ազնուականութիւն էր որդւոց որդի ժառանգական։ Սուլթանը այս բարենորոգչական գործերուն մէջ մինակը չէր, կար փոքրիկ խմբակ մը, որ տոգորուած էր հայրենիքի վերածնութեան հարցով և անհրաժեշտ կը համարէր բարենորոգումը երկիրին փրկութեան համար։ Ասոնք երիտասարդ Թուրքերն էին, որոնք Եւրոպա՛յան և մանաւանդ Ֆրանսական գրականութեան և պատմութեան ազդեցութեամբ կրթուած, կ'ուզէին Թուրքիոյ նախկին ոյժը և ազդեցութիւնը վերատեղծել։

ՐԱՇԻՏ ՓԱՇԱ. — Այդ բարենորոգումներուն բանվիրան էր Րաշիտ Փաշան, որ երկու կարեւոր կեդրոններու մէջ, Փարիզի և Լոնտոնի մէջ դեսպանական կարեւոր պաշտօններ վարելով, մեծ ազդեցութիւն ունէր հայրենիքին քաղաքական գործերուն մէջ։ Այդ ազդեցութիւնը աւելի կ'ընդարձակուի, երբ Պոլիս վերադառնալով, կը ստանձնէ եպարքոսական պաշտօնը։ Րաշիտ փաշան Սուլթան Մահմուտի բարենորոգչական տրամադրութիւններէն քաջալերուած հոյակապ ծրագիր մը կը մշակէ ընդարձակ բարենորոգումներու համար։ Սակայն Սուլթանը սոյն բարենորոգումները չհրատարակած կը մեռնի 1839 Յունիս 19-ին, որուն կը յաջորդէ որդին Սուլթան Ապտ-իւլ-Մէճիտ երիտասարդ Թագաւորը։

ԽԱԹԹԸ-ՇԷՐԻՖ. — Սուլթան Մէճիտ գահը բարձ-

րանալուն, Րաշիտ փաշայի թելադրութեամբ կը շարունակէ հօրը թողած բարենորոգումներու գործը, հետեւաբար 1839 Նոյեմբեր 9-ին բարենորոգման այդ ծրագիրը Խաթթը-Շէրիֆով կը հրատարակէ Կիւլհանէի մէջ Եւրոպական ներկայացուցիչներու, բարձրաստիճան պաշտօնեաներու, Թուրք, Հայ, Յոյն, Հրեայ ժողովրդական պատգամաւորներու ներկայութեան։ Թնդանօթներու 101 հարուածով կը ծանուցուէր Երիտասարդ Թուրքիայի առաջին յաղթանակը։ Այս հրովարտակը ուրուագիծ մըն էր, որուն հիմին վրայ պէտք է պատրաստուէին նոր օրէնքներ։ Րաշիտ փաշան կը փութայ այդ օրէնքներն ալ պատրաստել, զոր թանզիմաթ անունով կը ներկայացնէ պետական և զինուորական խորհուրդներու քննութեան, յետոյ Սուլթանին իրատէյով կը հրատարակէ։ Թանզիմաթը Սուլթանին բոլոր հպատակներուն անխտիր պատիւի և ստացուածքի ապահովութիւն կու տար, տուրքերու հաւասար բաշխումը կ'ընդունէր, կը հաստատուէր Գաւառական ժողովներ կուսակալներու նախագահութեան տակ Մահմէտականներէ և Քրիստոնեաներէ խառն, և կառավարիչներու

ՐԱՇԻՏ ՓԱՇԱ

կ'արգիլէր առանց այդ ժողովներու դատելու և տուրք սահմանելու։ Նոյնպէս Քրիստոնեաները իրաւունք կըստանային քաղաքական պաշտօններու մտնելու։ Հայերը շուտով իրենց ընդունակութիւնը կը ցուցնեն այս նոր ասպարէզին մէջ և անոնցմէ ոմանք քիչ ժամանակի մէջ Պէյութեան և Փաշայութեան աստիճաններու կը բարձրանան։ Սակայն այդ թանզիմաթը դժգոհութիւն յառաջ կը բերէ շահախնդիր Մահմետական շրջանակներու մէջ և անոնց դրդմամբ ամբոխը չէր ուզեր լսել անգամ նոր օրէնքները, որոնք իսլամներու հաւասար քրիստոնեաներու իրաւունք պիտի տային, այս պատճառով ցաւալի յուզումներ առաջ կուգային գաւառներու մէջ տեղ տեղ։ Սուլթան Մէճիտ այդ յուզումները տեսնելով, 1845-ին կը հրատարակէ նոր Խաթթը Շէրիֆ մը, որով բացատրութիւններ կուտայ առաջին Խաթթը Շէրիֆի իմաստին վրայ։ Եւ կը հրաւիրէ ամէնքը և կը շեշտէ որ անիկա միայն բարիքներ յառաջ պիտի բերէ ամբողջ Թուրքիոյ ժողովուրդին համար, հետեւաբար այս բարիքներուն հասնելու համար պէտք է ժողովուրդին և պաշտօնեաներուն տգիտութիւնը վերցնել դպրոցներ բանալով։ Այդ բարենորոգումները ի հարկէ յառաջդիմութեան նշաններ էին, բայց ինչ օգուտ, քանի որ անոնք թուղթի վրայ կը

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԷՃԻՏ

մնային, այդ բարենորոգումներու գործադրութեան ոչ միայն ծերունի Թուրքերը և հին կարգերու կուսակիցներն էին խոչնդոտ, այլ Սուլթանը շրջապատող բարձր պաշտօնեաներէն շատերը։

19

Ամիրաները և էսնաֆը.— Իւսկիւտարի ճեմարանը. — Միակամ ընկերությունը.— Ժողովրդական իշխանավարությունը.— Երկու դասակարգերուն մերձեցումը. — Ընտրողական սկզբունք, Ազգային կանոնադրությունը, Հոգևոր և գերագոյն ժողովներ.— Գաղափարական երիտասարդություն:

ԱՄԻՐԱՆԵՐԸ ԵՒ ԷՍՆԱՖԸ. — ԺԹ. դարի առաջին կէսին Պոլսոյ ազգային վարչական և մասամբ ալ կրօնական գործերուն վրայ կ'իշխէին ամիրաները, որոնք սեղանաւորներ, մեծ վաճառականներ և պետական պաշտօնատարներ էին։ Անոնք ոչ միայն ժողովուրդին, այլ նոյնիսկ պատրիարքներուն ճակատագիրը կ'որոշէին։ Եւ ժողովուրդը ամիրաներուն հլու կամակատարը ըլլալով, միշտ կը խոնարհէր անոնց անձնական հեղինակութեան և տնտեսական ույժին առջեւ։ Բայց 1830 թուականներուն իրերը կը փոխուին, խլուրտումը կը ծագի մանաւանդ էսնաֆ դասակարգին մէջ։ Քանի մը գիտակից և ազատ ոգիի տէր անհատներ խուլ բողոքներ կը բարձրացնեն ամիրայական իշխանաւորութեան դէմ։ Այս դժգոհութիւնը յարմար առիթի կը սպասէր զօրաւոր կերպով պայթելու։

ԻՒՍԿԻՒՏԱՐԻ ՃԵՄԱՐԱՆԸ.— Եւ վերջապէս այս առիթը կը ներկայանայ։ 1838 Դեկտ. 3-ին Պոլսոյ մէջ

Պետական առաջին Լիսէի (Կալաթա-Սէրայ) բացումէն վեց օր ետքը, Հայերը կը բանան իրենց ազգային վարժարանը Իւսկիւտարի մէջ Ճեմարան անունով։ Իւսկիւտարի Ճեմարանը կը հիմնուի գլխաւորաբար ամիրաներու ջանքովը որոնք խոստացած էին որոշեալ գումար մը։ Սակայն եկամուտի գլխաւոր աղբիւրը Երուսաղէմի վանքն էր, որ այդ թաղին մէջ ունէր իր սեփական կալուածները։ Ճեմարանը քիչ ժամանակի մէջ մեծ համակրութիւն կը գտնէ ժողովուրդէն և առաջին լուրջ օրրանը կը դառնայ անոր յառաջդիմութեան։ Ամիրաները, զգալով այս նոր հոսանքին ամբողջ վտանգը, կը զղջան և կը հրաժարին իրենց խոստացած նպաստէն և կը համոզեն Երուսաղէմի Պատրիարքն ալ մերժել վանքին պայմանագրած որոշեալ գումարը, կը յորդորեն իրենց ծանօթները չղրկել այն տեղ իրենց զաւակները, մէկ խօսքով ամէն ջանք ի գործ կը դնեն, որ վարժարանը հասոյթի աղբիւրներէն զրկուելով, փակուի։ Այնատեն ժողովուրդը անհրաժեշտ պարտք կը զգայ իր սեփհական տկար միջոցներով պահպանել անոր գոյութիւնը։ Այս նպատակով կը կազմուի յանձնաժողով մը, որ կը ստանձնէ ոչ միայն Ճեմարանի պահպանութեան համար սահմանուած տուրքը, այլ և ընդհանրապէս ազգային տուրքի հաւաքումը։ Սակայն տուրքի գանձումը բնականաբար իրեն հետ պիտի բերէր ծախքին վրայ հսկելու իրաւունքը, որ կը նշանակէր ազգային գործերու կառավարութեան մէջ մասնակցութիւն։ Այսպէս ալ կ'ըլլայ։ Յանձնաժողովը կը ներկայացնէ այս պահանջքը։ Եւ որովհետև ամիրաներու հեղինակութիւնը դեռ մեծապէս զգալի էր, մանաւանդ իրենց շրջանակներուն մէջ, ուստի Յանձնաժողովը կը դժուարանայ գործերը վարել առանց անոնց գործակցութեան և կը հրաւիրէ անոնցմէ ալ վեց հոգի։ Սակայն

խրոխտ ամիրաները իրենց արժանապատուութեան հակառակ կը համարեն էսնաֆի հետ անդամակից ըլլալ, հետևաբար կը մերժեն։ Անոնց այդ մերժումին մէջ հաւանօրէն չարախնդրութիւն մը կար, որով ցոյց տալ կ'ուզէին թէ ժողովրդական տարրը անկարող էր ազգային գործերը կառավարել։ Յակոբոս Պատրիարքը այս բաներէն զզուած 1840 Սեպտեմբեր 15-ին կը հրաժարի և կ'ընտրուի Ստեփաննոս Եպիսկոպոս Աղաւնի, ամիրաներու կուսակից։

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԱՂԱՒՆԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

ՄԻԱԿԱՄ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ.— Էսնաֆը չվհատիր ամիրաներու քաշուելէն, ընդհակառակն այս վիճակը պատճառ կ'ըլլայ, որ առաջին անգամ Պոլսոյ մէջ կը հիմնուի ընկերութիւն մը Միակամ անունով, որուն նպատակն էր ընդհանրապէս ուսում տարածել և մասնաւորապէս Ճեմարանին նիւթական նպաստ հասցնել։ Յետոյ կը կազմուի տեսակ մը ազգային վարչութիւն 24 անդամներէ բաղկացած, բացառաբար ժողովուրդին մէջէն, որ իր ձեռքը կ'առնէ Պատրիարքարանի գործերուն ղեկավարութիւնը։ Ամիրաները նախապէս լուռ հանդիսատես էին, բայց յետոյ կը սկսին մեքենայութիւններ նիւթել և գաղտնի արգելքներ յարուցանել։ Դժբաղ-

դաբար կը յաջողին անոնք։ Կարելի չըլլար ճեմարանին նիւթականը հայթայթել, հետեւաբար վարժարանը կը փակուի 1841 Հոկտեմբեր 3-ին։ Այս անյաջողութիւնը նոր յուզում յառաջ կը բերէ Էսնաֆին մէջ, որ ամիրաներու դէմ նոյնիսկ Սուլթանին բողոք կը ներկայացնէ։ Բայց ամիրաներու ազդեցութիւնը շատ մեծ էր դեռ, կառավարութիւնը կը բանտարկէ բողոքողներու պարագլուխները։ Այս բանտարկութիւնը ալ աւելի կը յուզէ ժողովուրդը, որ այս անգամ իր բողոքի ձայնը կը բարձրացնէ նոյնիսկ կառավարութեան դէմ։ Գինեպան Իսկէնտէրի առաջնորդութեամբ ահագին ամբոխը 1841 Օգոստոս 24-ին խանութնին գոցելով, ցոյց մը կը կազմակերպեն Բ. Դրան առջեւ, և կը պահանջեն իրենց ընկերներու արձակումը, կառավարութիւնը ժողովուրդը հանդարտեցնելու համար կը հրամայէ արձակել բանտարկեալները, բայց 1841 Սեպտեմբեր 16-ին շարժումին պարագլուխները կ'աքսորէ։ Ստեփաննոս Պատրիարքը պաշտօնանկ կ'ըլլայ Սեպտեմբեր 19-ին և անոր կը յաջորդէ Աստուածատուր Եպիսկոպոսը։

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ. — Ամիրաները կը շարունակէին արհամարհել ժողովրդական շարժումը և դիմադրել անոր, երբ երկու դասակարգին մէջ հակառակութեան ոգին ծայրայեղութեան կը հասնի, այն ատեն միայն՝ թէ՛ կառավարութիւնը և թէ՛ Պատրիարքարանը կը համոզուին, որ ամիրայական իշխանաւորութիւնը անհնար ըլլալով այլեւս, անհրաժեշտ էր գոհացում տալ ժողովուրդին պահանջքին։ Կը սկսին միջամտութիւններ և խորհրդակցութիւններ, որոնց արդիւնքը այն կ'ըլլայ որ 1841 դեկտ. 12-ին կայսերական հրովարտակով կը հաստատուի 27 հոգիէ բաղկացած նոր

ազգային վարչութիւն մը, որուն անդամները բացառաբար ժողովուրդէն էին և պիտի վարէին ազգային գործերը Պատրիարքէն և ամիրաներէն բոլորովին անկախ։

ԵՐԿՈՒ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ ՄԵՐՁԵՑՈՒՄ.— Այսպէս հիմը կը դրուի ժողովրդական իշխանաւորութեան ոչ միայն Պոլսոյ Հայերուն, այլ և ամբողջ Թուրքիոյ Հայերուն մէջ։ Սակայն ձեռք բերուած յաջողութիւնը երկար չի տեւեր, ժողովականներու անփորձութիւնը մէկ կողմէն, նիւթական միջոցներու բացակայութիւնը միւս կողմէն կը դժուարացնեն վարչական մեքենային ընթացքը, գործերը կը սկսին կաղալ և 27-ի Վարչութիւնը տարին չլրացած կը հրաժարի 1842 սեպտ. 25-ին։ Ամբողջ վարչական մեքենան այսպէս փճացած էր, երկու հակառակորդ կողմերը փոխադարձաբար իրարու գործերը կը խանգարէին, որով գործ յառաջ չէր երթար, իսկ Պատրիարքները այս միջոցին կա՛մ կը հրաժարէին և կա՛մ գահընկէց կ'ըլլային ու կարճ ժամանակ պաշտօնավարելով, իրարու կը յաջորդէին։ Երբ յուզումը ու խռովութիւնը այսպէս անվերջ կը շարունակէր, Իզմիրի առաջնորդ Մատթէոս եպիսկ. իբր ժողովրդասէր եկեղեցական Պատրիարք կ'ընտրուի 1844 Յուլիս 1-ին։ Մատթէոս Պատրիարք երկու կողմէն քանի մը խոհեմ և բանիմաց անձերու աջակցութեամբ կը յաջողի Էսնաֆը և Ամիրաները հաշտեցնել։ Որովհետեւ երկու կողմն ալ այս երկարատեւ պայքարներէն համոզուած էին թէ առանց մէկը միւսին աջակցութեան անկարելի էր ազգային գործերը վարել։ Փոխադարձ զիջումով անոնք ձեռք ձեռքի տուած՝ կ'որոշեն համերաշխութեամբ գործել։ Ազգային ժողով մը կը կազմուի, որուն անդամներն էին 16 Ամիրա և 14 Էսնաֆ։ Եւ այսպէս երկարամեայ ոսոխները, հայ հարուստը և արհեստաւորը իրաւունքի հաւասարութեան

հիմքին վրայ, իշխանութիւնը կը բաժնեն իրենց մէջ։ Այս մերձեցումը առաջին դեր կը կատարէ Պոլսոյ Հայերու կեանքին մէջ։ Ամիրաները նոյն իսկ իրենց համար անըղգալի կերպով, և երկրին քաղաքական հանգամանքնե-

ՄԱՏԹԷՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

րուն ալ փոխուելովը, կը խառնուին ժողովուրդին հետ և կը կապուին անոր հետ, ամիրայութիւնը կը կորսնցնէ իր գոյութեան իրաւունքը, իբրև առանձին դասակարգ։ Այս գործող ամիրաներուն նոր սերունդը մօտաւոր ապա-

գայի մէջ մեծ դեր պիտի խաղար ժողովուրդի հասարակական կեանքին մէջ. բայց այլևս ոչ իբր ամիրա, այլ իբր ժողովուրդի անհատ մը, իբր անձնականապէս կրթուած, զօրեղ և արժանաւոր անձ։ Ժողովուրդը մեծապէս կը նպաստաւորուի այս ձուլումէն, փոխանակ ներքին պայքարի մէջ սպառելու իր նորահաս բարոյական և կրթական ոյժերը, անիկա հաւաքական ոյժով կը նուիրուի իր ընդհանրութեան կենսական հասարակական շահերուն։

Անշուշտ, այս արդիւնքը անմիջապէս ձեռք չբերուիր, բայց այդ մերձեցումը այլ ևս անխափան պիտի մնար, հոգ չէ թէ մասնակի դժգոհութիւններ կ'ըլլան։ Ասոր ապացոյցը շատ շուտով կ'երևայ։ Մատթէոս Պատրիարքը, որ միայն ամիրայական ազդեցութենէն կ'ակնածէր, երբ կը տեսնէ որ այդ ազդեցութիւնը տկարացած է. կը սկսի կարևորութիւն չտալ նոր ազգային ժողովներուն և միահեծան իշխանութեան ձգտումներով օրօրուիլ։ Կը գործէր ինքնագլուխ, այլ ևս պէտք չէր զգար խորհրդակցելու ամիրաներու կամ անոնց անդամակից ժողովականներու հետ։ Եւ երբ Ազգ. Ժողովը ո և է կարգադրութիւն մը ընէր, անիկա կը հակառակէր։ Օրինակի համար, երբ Ազգ. Ժողովը որոշէր արձակել կամ տեղափոխել այս կամ այն առաջնորդը, Մատթէոս պատրիարքը կ'ընդդիմանար այդ որոշումին, եթէ ինքը անձնականապէս տարբեր կարծիք ունէր այդ մասին։ Եւ անիկա առաջ կը մղէր այն պատճառաբանութիւնը, թէ աշխարհականները իրաւունք չունէին խառնուելու կրօնականներու և հոգևոր գործերու մէջ, որոնք կախում ունէին միմիայն իրենցմէ և թէ աշխարհական ժողովականները պարզապէս անոր խորհրդականներն էին միայն կրթական և տնտեսական գործերու մէջ։ Ամիրա

և արհեստաւոր միացած, Ազգային Ժողովի անունով կը մերժեն Պատրիարքի այս ինքնիշխան գաղափարները։

ԸՆՏՐՈՂԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔ, ԱԶԳ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ, ՀՈԳԵՒՈՐ ԵՒ ԳԵՐԱԳՈՅՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ. — Երկու նախկին ոսոխները միութեան ընդհանուր հիմ մը գտած, անարգել կը շարունակէին։ Անոնք և գլխաւորաբար ամիրաները ազգային գործերու կառավարութեան համար նոր ծրագիր կը մշակեն, որ հիմնուած էր ժողովուրդի ընտրողական սկզբունքի վրայ։ Այս ծրագրով թէ՛ հոգևոր և թէ՛ քաղաքական գործերը կը յանձնուէին ժողովուրդէն ընտրուած ներկայացուցչական մարմինի մը։ Կառավարութիւնը չի հակառակիր այդ ծրագրին և 1847 Մայիս 7-ին կը վաւերացնէ այս նոր ազգային կանոնադրութիւնը, որուն համեմատ պատրիարքարանի գործերուն գլուխը կ'անցնէր ընտրուած երկու ժողովներու ձեռքը։ Հոգևոր Ժողովը պիտի բաղկանար 14 եկեղեցականներէ և պիտի զբաղէր յատկապէս կրօնական գործերով, իսկ Գերագոյն Ժողովը քաղաքական գործերու վրայ պիտի հսկէր, որ բաղկացած էր 20 աշխարհականներէ Պոլսոյ ժողովուրդէն ընտրուած։ Ընտրութիւնները կանոնադրութեան համեմատ տեղի կ'ունենան և նոյն տարին Մայիս 20-ին առաջին նիստը կը կազմուի։ Մատթէոս Պատրիարք անկախ գործելուն համար ամիրաներուն դժգոհութիւնը կը հրաւիրէ իր վրայ, կամովին չհրաժարիր, բայց վերջապէս Բ. Դրան ստիպումին վրայ կը հրաժարի 1848 Հոկտեմբեր 1-ին։

ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆ. — Ժողովրդական ընտրողական սկզբունքի այս յաղթանակը միայն էսնաֆ դասակարգի գիտակցութեան արդիւնք չէր։ Այս միջոցին Պոլսոյ հայութեան մէջ արդէն սկսած

էին գործել խումբ մը գաղափարական երիտասարդներ, որոնք իրենց ուսումը և կրթութիւնը առած էին Պոլսոյ Իւսկիւտարի ճեմարանին մէջ, Կալաթա-Սէրայի պետական լիսէի մէջ, Մխիթարեաններու Բարիզի և Վենետիկի վարժարաններու մէջ։ Ատոնք էին, որ 1846 Ապրիլ 1-ին կը հիմնեն Պոլսոյ մէջ ծանօթ Համազգեաց ընկերութիւնը, որուն կ'անդամակցէին Լուսաւորչական և Կաթոլիկ Հայեր և որ կը հանդիսանար առաջին փորձը համազգային համերաշխ գործունէութեան առանց դաւանանքի խտրութեան։ Այս Եւրոպական մանաւանդ Ֆրանսական վարժարաններէն ընթացաւարտ երիտասարդութիւնը, որ ազդուած էր 1848-ի Ֆրանսական յեղափոխութեան ազատական գաղափարներով, անկից վերջը ինքզինքը կը նուիրէ ազգային դաստիարակութեան գործին։ Հոգևոր և Գերագոյն Ժողովներու հաւանութեամբ անոնք կը հիմնեն 1853 Հոկտեմբեր 21-ին առաջին Ուսումնական Խորհուրդը, որուն անդամները կ'ըլլան ապագային մէջ Ազգային Սահմանադրութեան խմբագրողները և հիմնադիրները։ Ասոնք էին որ կը ձեռնարկեն կազմել ընդհանուր դպրոցական կանոնադրութիւն մը, կը ծրագրեն դպրոցներ բանալ և միևնոյն ժամանակ եռանդով կը գործէին նորահաստատ հայ հրապարակագրական ասպարէզին մէջ։ Այսպէս կը շարունակեն մինչև 1856 Արևելեան պատերազմին վերջը։

20

Էջմիածնի նուիրակները. — Դարձեալ Յակոբոս Պատրիարք, — Բողոքականութեան հաստատումը Հայոց մէջ. — Մատթէոս Կաթողիկոսի ընտրութիւնը. — Գէորգ Պատրիարք:

ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՆՈՒԻՐԱԿՆԵՐ. — Մատթէոս Պատրիարքին առաջին գործերէն մէկն ալ կ'ըլլայ Թուրքահայոց յարաբերութիւնները վերահաստատել Ս. Էջմիածնի հետ: Հայոց կաթողիկոսները ի սկզբանէ սովորութիւն ըրած էին նուիրակներ և օրհնութեան կոնդակներ ղրկել բոլոր հայաբնակ երկիրները: Ասոնք ժամանակ մը կը սկսին աւելի յաճախ երթեւեկութիւն մը ընել Պոլիս, ուր իբր Կաթողիկոսի ներկայացուցիչներ կը վայելէին ժողովուրդին յարգանքը, երբեմն ալ Պատրիարքական աթոռը կը բարձրանային: Սակայն ներկայ դարու սկիզբը այդ յարաբերութիւնները կը կտրուին քաղաքական դէպքերու պատճառով: Դանիէլ Կաթողիկոսին երկու յաջորդները Եփրեմ և Յովհաննէս Կաթողիկոսները կ'ընտրուին առանց Թուրքահայոց մասնակցութեան: Իսկ 1828-ի Թուրքօ-Ռուսական պատերազմէն ետքը, Օսմանեան տէրութիւնը իր հպատակ հայերը Ռուսաստանի ազդեցութենէն ազատ պահելու համար նուիրակներու երթեւեկութիւնը կ'արգիլէ և մինչեւ անգամ կ'արգիլէ Էջմիածնի Կաթողիկոսին անունը յիշատակել եկեղեցիներու մէջ: Այսպէս կը մնայ մինչեւ Կարբեցի Յովհաննէս Կաթողիկոսին մահը: Երբ Թուրքահայոց հրաւէր կու գայ Նոր Կաթողիկոսին ընտրութեան մասնա՛կցելու, ասոնք ալ իրենց կողմէն պատգամաւոր կը ղրկեն Պետրոս վարդապետ անուն եկեղե-

ցական մը, որ իր ձայնը պատգամաւորներու մեծ մասին հետ կու տայ Ներսէս Աշտարակեցիին 1843-ին: Յաջորդ տարին Մատթէոս Պատրիարք Բ. Դրան հաճութիւնը առնելով, ժողովով կ'որոշէ որ ընդհանրական Կաթողիկոսի անունը դարձեալ յիշատակուի Թուրքիոյ բոլոր հայ եկեղեցիներուն մէջ, միայն կ'որոշուի որ նուիրակութիւնը խսպառ ջնջուի և Պոլսոյ Պատրիարքը Կաթողիկոսական փոխանորդ համարուի և անոր ձեռքովը հաւաքուին և ղրկուին Էջմիածնի նուէրները և Ս. Միւռոնը բաժնուի եկեղեցիներուն:

ՅԱԿՈԲՈՍԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆԸ. — Ամիրաներուն կամքին հակառակ Մատթէոսի տեղ ժողովուրդը Պատրիարք կ'ընտրէ նախորդ Պատրիարք Յակոբոսը, 1848 Նոյեմբեր 1-ին: Իր երկրորդ պատրիարքութեան շրջանին (1848-1858) մտաւոր և բարոյական մեծ շարժում մը կը սկսի Պոլսոյ մէջ: Վարժարաններուն թիւը կը շատնայ, լրագրութիւնը կը սկսի ծաղկիլ, այս յեղաշրջումը գաւառներու վրայ ազդելով, մտաւոր մեծ շարժում յառաջ կու գայ: Այդ միջոցին Իւսկիւտարի փակուած ճեմարանը կը տեղափոխուի Նէտի-Գուլէի Ս. Փրկչի Ազգ. Հիւանդանոցը, ուր արդէն որբ ու աղքատ տղաք կը դաստիարակուէին:

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻԼԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ. — Ամերիկայի քարոզիչները բաւական մեծ թիւով հայեր որսացած էին մայրենի եկեղեցիին ծոցէն, թէպէտ և Մատթէոս Պատրիարք եկեղեցիներու մէջ խօսած քարոզներով կ'աշխատէր համոզել, սակայն չյաջողելով, անջատուածները իր մօտը կը կանչէր և քաղցրութեամբ կը համոզէր որ հաստատ մնան իրենց մայրենի կրօնքին մէջ: Միեւնոյն ջանքերը կ'ընէ Յակոբոս Պատրիարք, շատեր ալ կը մնան բողոքականութեան մէջ: 1846 Յուն-

վար 12-ին Մատթէոս Պատրիարք շրջաբերական թուղթով կը բանադրէր բողոքականութեան հետեւողները և կը պատուիրէր բնաւ յարաբերութիւն չունենալ անջատուածներուն հետ։ Բանադրուածները Բ. Դուռնէն պաշտպանութիւն չգտնելով, բողոքական տէրութիւններու կը դիմէին։ Վերջապէս Անգլիոյ դեսպանը արքունի հրովարտակով կը յաջողի անջատել մեր Պատրիարքի իրաւասութենէն և այնուհետեւ առանձին համայնքութիւն մը կը կազմեն 1850-ին իրենց ազգապետի իշխանութեան տակ։

ՄԱՏԹԷՈՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ. — Յակոբոս Պատրիարք իր նախորդին օրինակին հետեւելով, լաւ յարաբերութիւններ կը մշակէ Ս. Էջմիածնի Ընդհանրական Հայրապետին հետ։ Երբ 1857 Փետրվարի մէջ Ներսէս Ե. կը վախճանի, Թուրքահայերը կը հրաւիրուին նոր կաթողիկոսին ընտրութեան մասնակցելու։ Ասոնք Ընդհանուր Ժողովին մէջ երեք ընտրելիներու ցանկ մը պատրաստելով, Թիֆլիզ պատգամաւորներ կը ղրկեն պատուիրելով որ, քուէարկութիւնը այդ ցանկին անուններուն վրայ ըլլայ։ Ընտրութիւնը նախորդ Մատթէոս Պատրիարքին վրայ կ՚իյնայ, որ 1858 Օգոստ. 15-ին Ռուսաց կայսեր հրովարտակով կը հաստատուի։ Մատթէոս կաթողիկոսին շնորհիւ Ռուսահայոց մէջ դպրոցական գործը մեծ զարգացում կ՚ունենայ։ Ուսումնարաններ կը բացուին և անոնց վարչութիւնը կը յանձնուին աշխարհականներու և պահպանման համար վանքերէ և եկեղեցիներէ եկամուտներ կը նշանակուին։

ԳԷՈՐԳ ՊԱՏՐԻԱՐՔ. — Յակոբոս Պատրիարք իր ծերութեան պատճառով կը հրաժարի և 1858 հոկտ. 7-ին Պատրիարք կ՚ընտրուի Պրուսայի առաջնորդ Գէորգ Եպիսկոպոս։ Արդէն տասը տարիէն աւելի էր որ Հոգեւոր

և Գերագոյն Ժողովները հաստատուած էին և այդ միջոցին անդամներն ալ քանիցս փոխուած բայց և այնպէս Ազգ. Վարչութեան եղանակին մէջ փոփոխութիւն չէր նշմարուեր, ամէն անգամ միեւնոյն անձերը կամ նոյն գաղափարի տէր մարդիկ կ՚ընտրուէին։ Ժողովները որոշ կանոնագրութիւն մը չունէին և թէեւ փորձեր եղած են ինչ ինչ կանոններ սահմանելու, բայց այդ փորձերը ապարդիւն կը մնային։

20

1856-ի Բարիզի դաշնագիրը եւ Թուրքիայի բարենորոգումները (թանզիմաթ). — Հայ Սահմանադրական յանձնաժողովը. — Պահպանողականների հակառակութիւնը. — Ազգային Սահմանադրութեան սկզբնաւորութիւնը. — Առաջին Ազգային Երեսփոխանական ժողովը, Առաջին Քաղաքական ժողովը. — Առաջին կենտրոն խնդիրը. — Սահմանադրութեան վերաքննութիւնը եւ կառավարութենէն հաստատումը։

1856-Ի ԲԱՐԻԶԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ ԵՒ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ. — Երբ Թուրքիան Ռուսիոյ դէմ մղած պատերազմին մէջ, երեք Եւրոպական պետութիւններու, Անգլիայի, Ֆրանսայի և Սարտինիայի զինուորական, իսկ Աւստրիայի բարոյական աջակցութեան շնորհիւ, պարտութենէն կ՚ազատի, Սուլթան Մէճիտ իր դաշնակիցներուն յորդորով կամ աւելի ճիշդը անոնց ճնշումին տակ, Բարիզի Քոնկրէի բացումին նախորդ օրը, 1855 փետր. 18 ին կը հրատարակէ Օսմանեան բարենորոգումներու երկրորդ հրովարտակը, որով բացի ընդհանուր երկրին համար շատ մը բարենորոգումներ խոստանալէն, անիկա առանձին արտօնու-

թիւններ կը շնորհէր իր Քրիստոնեայ հպատակներուն ։ Բարիզի դաշնագիրին (1856 մարտ 30), 9-րդ յօդուածը յիշելով այդ հրովարտակը, կը չեշտէր յատկապէս, որ անիկա պէտք է իբր հիմ ծառայէ Թուրք կառավարութեան և Սուլթանի քրիստոնեայ հպատակներուն փոխադարձ յարաբերութիւններուն, որովհետև Օսմանեան հպատակ Հայերու և միւս Քրիստոնեաներու համար այդ քանզիմաքը շատ մեծ կարևորութիւն ունեցած է իբր կռուան մը, որուն վրայ կրթնելով, Եւրոպական տէրութիւնները անընդհատ կը ճնշեն Թուրքիան ի նպաստ անոր Քրիստոնեայ բնակիչներուն, և առիկա եղած է պաշտօնական հիմնաքարը մեր Ազգային Սահմանադրութեան և առ հասարակ Պատրիարքարաններու առանձնաշնորհումներու ։

ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԸ · — Բարիզի դաշնագիրէն և Թանզիմաթի այս տրամադրութիւններէն ամէնէն շուտ Հայերը կ'օգտուին, որոնք արդէն մինչև այդ ժամանակ Սահմանադրական վարչութեան ճամբուն մէջ մտած էին իրենց ներքին, ազգային, հասարակական և կրօնական գործերուն կարգադրութեան համար ։ Սուլթան Մէճիտի առաջին հրովարտակէն (1854 օգոստ. 26) անմիջապէս ետքը, Գերագոյն Ժողովը առանձին մարմին մը կը կազմէ և առաջին անգամ Սահմանադրական յանձնաժողով անունը տալով անոր, կը յանձնարարէ պատրաստել նոր Ազգային Կանոնագրութիւն մը նոր կեանքի նոր հանգամանքներուն համեմատ փոխուած ։ Այս Յանձնաժողովը կը բաղկանար 9 եկեղեցական և 12 աշխարհական անդամներէ ։ Առաջին անգամ կազմուած Ուսումնական Խորհուրդին բոլոր անդամները կը մասնակցէին այդ յանձնաժողովին և անոր մէջ գործող առաջին հոգին էր, ինչպէս են Նիկո-

ՏՈՔԹ. ՍԷՐՎԻՉԷՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՊԱԼԵԱՆ

ՏՈՔԹ. Ն. ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱԹՈՆ

ԿԱՐԱՊԵՏ ԽԻԹԻՃԵԱՆ

ղոս Պալեան, Տօքթ. Նահապետ Ռուսինեան, Գրիգոր Օտեան, Տօքթ. Սերվիչէն (Սերովբէ Վիչէնեան) Գրիգոր Աղաթօն և Կարապետ Իւթիւճեան։ Յանձնաժողովը իր գործը կ'աւարտէ 1857 փետրվարին, ընդհանուր ժողով մը կը կազմուի, որուն հրաւիրուած էին մասնակցելու բացի Հոգեւոր և Գերագոյն ժողովներէն, բազմաթիւ եկեղեցական և աշխարհական երեւելիներ, նոր պատրաստուած կանոնագրութիւնը հաւանութիւն գտնելով, կը հաստատուի և կ'որոշուի գործադրել։

ՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՀԱԿԱՌԱԿՈՒԹԻՒՆԸ.— Կանոնագրութիւնը կազմուած էր լայն, ժողովրդական ոգուով և յառաջդիմական ձգտումներով։ Խումբ մը կար որուն համար այս կանոնագրութիւնը չափազանց անհաճոյ էր, և առիթ չուշանար իր դժգոհութիւնը յայտնելու։ Հաստատումէն հազիւ քանի մը ամիս անցած էր, երբ Ամիրաներու և Եկեղեցականներու խումբ մը յայտնի հակառակութիւն մը կը յարուցանէին նոր կանոնագրութեան դէմ։ Այս խումբին պարագլուխները իբր թէ կրօնքի և ազգային աւանդութիւններու հակառակ բաներ գտած էին անոր մէջ։ Անոնք իրենց հակառակութիւնը այնքան յառաջ կը տանէին, որ կը յաջողէին կառավարութեան ձեռքով խափանել տալ անոր գործադրութիւնը։

ԱԶԳ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՎԱՒԵՐԱՑՈՒԹԻՒՆԸ.— Սկսուած բարեփոխումի շարժումը, սահմանադրական շարժումը դիւրին չէր կասեցնել։ Տօքթ. Սէրվիչէնի ջանքով 1859-ին նոր յանձնաժողով մը կրկին ձեռք կ'առնէ խնդիրը։ Այս անգամ յանձնաժողովին մէջ գերակշիռ էր աշխարհական տարրը, երեւան կուգան դարձեալ անոնք, որոնք այնքան մեծ զարկ տուած էին սահմանադրական գաղափարներու տարածումին, այսինքն Պալեան, Գրիգոր Օտեան, Տօքթ. Ռուսինեան, Իւթիւճեան եւայլն։ Խմբա-

գրիչ նոր յանձնաժողովը Դեկտեմբերի սկիզբը իր կազմած և բարեփոխած նոր կանոնագրութիւնը կը ներկայացնէ ընդհանուր ժողովին, բայց այս անգամ ալ Գէորգ Պատրիարքը կ'ըլլայ անոր անողոք թշնամին, որ վերջինս պահպանողականներու խումբին հետ միանալով, արգելքներ կը յարուցանէր, չէր ուզեր վաւերացնել տալ և գաղտնի կ'աշխատէր խափանել նոր կանոնագրութիւնը։ Սահմանադրական խումբը Սէրվիչէնի առաջնորդութեամբ կը յուզուէր և կը բողոքէր Պատրիարքի և Սահմանադրութեան ուրիշ հակառակորդներու կամայականութեան և մեքենայութիւններու դէմ։ Այս նոր պայքարը հինի և նորի մէջ, բարեբաղդաբար, երկար չտեւեր։ Սահմանադրական խումբը նոյնպէս ունէր այս անգամ իր ազդեցիկ համախոհները, որոնց շնորհիւ շուտով խնդիրը կը լուծուի ի նպաստ անոր։ Եւ որովհետեւ անոնք կը համոզուէին թէ ներկայ Պատրիարքի օրով կարելի չէ յաջողիլ, ուստի կը տապալեն Գէորգ Պատրիարքը 1860 Ապրիլին անոր տեղ կը նստեցնեն Սարգիս Եպիսկոպոս Գույումճեանը, և ահա այդ ժամանակ վերջապէս ընդհանուր ժողովէն կը հաս-

ՍԱՐԳԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

տատուի և Պատրիարքէն կը վաւերացուի նոր կանոնագրութիւնը, զոր Տօքթօր Ռուսինեան կը մկրտէ Ազգային Սահմանադրութիւն փառաւոր անունով։ Անիկա կը սկսի գործադրուիլ 1860 Մայիս 24-ին։

ԱՌԱՋԻՆ ԱԶԳ. ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ. — Այս սահմանադրութեան հիմին վրայ առաջին անգամ Ազգային Ընդհանուր Ժողովը կը գումարուի Պոլսոյ մէջ 1860 Օգոստոս 25-ին։ Ժողովին կը մասնակցէին 120 ընտրուած երեսփոխաններ։ Այս առաջին նիստին օրակարգն էր, 1. — Ազգ. Սահմանադրութիւնը ստորագրել. 2. — Կազմել Ընդհ. ժողովին դիւանը. — 3. — Ընտրել Կրօնական և Քաղաքական ժողովները. — 4. — Համաստատութիւնը առնել առժամեայ Քաղաքական ժողովին։ Ընդհանուր ժողովին Ատենապետ կ'ընտրուի Սահմանադրութեան հիմնադիրներէն Տօքթ. Սէրվիչէն և Ատենադպիր Մկրտիչ Աղաթօն, որ յետոյ Քաղաքական ժողովի անդամ ընտրուելով, անոր տեղ կ'անցնի Կարապետ Իւթիւճեան, իսկ առաջին Քաղաքական ժողովի անդամներ կ'ընտրուին այն ժամանակի առաջնակարգ և կարող անձերը՝ զանազան դասակարգերէն։ Այս առաջին Սահմանադրական Քաղաքական ժողովին ատենապետ կ'ընտրուի Գրիգոր Մարգոսեան և ատենադպիր Մկրտիչ Աղաթօն։

ԱՌԱՋԻՆ ԿՆՃՌՈՑ ԽՆԴԻՐԸ. — Թէ՛ Ազգային Ընդհանուր ժողովին և թէ՛ ժողովուրդին մէջ ոգևորութիւնը մեծ էր, սակայն Սահմանադրութեան առաջին տարեշրջանը ցոյց կուտար, որ խոչընդոտներ կային։

Դեռ տարի մը անցած չէր, երբ Երուսաղէմի պատճառով հակառակութիւն կը ծագի Ազգային ժողովի և անոր նախագահ Սարգիս Պատրիարքին հետ։ Ազգային երեսփոխաններու մեծ մասը, իրենց գլուխը ունենալով

Ատենապետ Սէրվիչէնը, որ անձամբ Երուսաղէմ գացած և այնտեղ տիրող անկարգութիւնները տեսած էր, կը պահանջէր որ Երուսաղէմի Պատրիարքն ալ, Սահմանադրութեան համաձայն Ազգային Երեսփոխաններէն ընտրուի և ոչ թէ Երուսաղէմի միաբանութենէն, ինչպէս կ'ուզէին Պատրիարքը և իր կուսակիցները։ Վէճը շատ բուռն կերպարանք մը կ'առնէ։ Սարգիս Պատրիարքը կը մերժէ այս մասին Ազգային ժողովի 1861 Յուլիս 12-ի որոշումները և անոր դէմ միմիայն եկեղեցականներէ բաղկացած համագումար ժողով կը գումարէ և կը սկսի խառնակութիւններ հանել ժողովուրդին մէջ։ Անիկա մինչև իսկ կը մտածէ պետական հարուած մը տալ սահմանադրութեան, բայց չյաջողիր։ Յաղթութիւնը կը մնայ սահմանադրականներուն կողմը, որոնք գահընկէց կ'ընեն Պատրիարքը։ Այն ատեն կը միջամտէ կառավարութիւնը, կը դադրեցնէ Ազգային ժողովի նիստերը և կ'որոշէ վերաքննել սահմանադրութիւնը, որ մինչև այն ատեն կը գործադրուէր առանց կառավարութեան հաստատութեան։ Այս վէճը լուսաւորեալի և խաւարեալի կռիւն էր։

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵՆԷՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻԼԸ. — 1862 Փետրվար 14-ին Բ. Դուռը Պատրիարքական տեղապահին գրած պաշտօնագիրով կը պահանջէ որ Ազգային Ընդհանուր ժողովը իր մէջէն ընտրէ եօթը հոգիէ բաղկացած յանձնաժողով մը, որ կառավարութեան կողմէն նշանակուած յանձնաժողովին հետ, որուն անդամները դարձեալ հայ էին, և բարձրաստիճան Թուրք պաշտօնատարի մը ներկայութեամբ, վերաքննէ Ազգային Սահմանադրութիւնը։ Ազգային ժողովը կը կատարէ պահանջուած ընտրութիւնը, և այդ երկու ժողովները անյապաղ գումարուելով, համեմատաբար քիչ ժամանակի

մէջ մինչեւ 1862 Ապրիլ ամիսը, կը վերջացնեն իրենց գործը եւ կը ներկայացնեն իրենց կազմած ծրագիրը։ Այս անգամ ալ կառավարութիւնը երկար ժամանակ կը յետաձգէ գործը եւ չէր ուզեր հաստատել, հարկ կ'ըլլայ ազդեցիկ հայերու միջամտութիւնը եւ վերջապէս 1863 Մարտ 17-ին Բ. Դուռը Պատրիարքարան կը ղրկէ Սուլթանէն հաստատուած Ազգային վերաքննուած Սահմանադրութիւնը, որ կը սկսի գործադրուիլ իբրեւ պետական օրէնք։ Այս վերաքննուած Սահմանադրութիւնը Մարտ 20-ին Ազգային Ընդհանուր Ժողովը կ'ընդունի եւ միաձայն կ'որոշէ, որ ազգին կողմէն շնորհակալութեան ուղերձ մը գրուի եւ ղրկուի Բ. Դուռը, որ անմիջապէս կը կատարէ եւ յետոյ կ'ընտրէ 10 հոգիէ բաղկացած Սահմանադրական Գործադիր Ժողով մը, որուն հրահանգ կուտայ ընտրական գործողութիւններու համար պէտք եղածը գործադրել։ Այս որոշումէն ետքը Ազգ. Ընդհ. Ժողովը կը ցրուի։ Անիկա 12 նիստ ունեցած էր։ Անկէ ետքը վերաքննուած Սահմանադրութիւնը գործադրութեան կը դրուի, որ քանի մը փոփոխութիւններով գործադրութեան մէջ է մինչեւ այսօր։

21

Զէյթուն. — Սուլթան Մուրատ Դ.ի Հրովարտակը. — 1862-ի մեծ պատերազմը. — Նապոլէոն Գ.ի միջամտութիւնը. — Զէյթունի ինքնավարութիւնը. — Կառավարական հերքիկներ:

ԶԷՅԹՈՒՆ. — Ռուբինեանց Թագաւորութեան կործանումէն յետոյ դեռ Կիլիկիոյ անառիկ լեռներու մէջ ափ մը Հայեր թշնամիին կուրծք տալով պահպանած էին

իրենց ազգութիւնը, կը պատմուի թէ, յիշեալ Թագաւորութեան սերունդէն Զարմանուհի մը Կապանի եւ Զէյթունի տիրելով, 65 տարի չափ կառավարած է։ Հիմա Զէյթուն տասը գիւղերէ բաղկացած դաշնակցութիւն մըն է, այս գիւղերէն 6-ը Հայ եւ 4-ը Թիւրքմէն, բայց Հայոց հպատակ։ Բնակիչներուն 20-25 հազարը Հայ եւ 5000-ը Թիւրքմէն։ Զէյթուն չորս Ժառանգական Իշխաններով կը կառավարուի եւ 5-6000 պատերազմիկ կրնայ հանել։

ԶԷՅԹՈՒՆՑԻՆԵՐ

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱՏ Դ.Ի ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ. — Զարմանուհիին սերունդէն Հեթում անուն քահանայ մը Պոլիս երթալով, Սուլթան Մուրատ Դ.էն (1623-1640) հետեւեալ հրովարտակը կ'առնէ, որ Զէյթունցիները ազատ կը հռչակէ ու եւ է հպատակութենէ։

«Զէյթուն գաւառակը խոռոչ ըլլալով, բնակիչները ընդարձակ հողեր չունենալնուն, իրենց ապրելը հայթայթելու համար շատ դժուարութիւններ կը կրեն, այնպէս որ ցորեն գարի եւ ուրիշ աւելի ընդեղէններ դուրսերէն բերելու հարկադրուած են, ուստի յիշեալ գաւառակը, որ կայսերական կառավարութեան մասը կազմող Մարաշի կառավարու-

թեան ենթարկուած է, որպէս առանձնաշնորհեալ երկիր, զերծ կը կացուցանեմ գլխահարկի տուրքէն, զոր պարտաւոր էին վճարել Կայս. Գանձուն: Միեւնոյն տարուէ տարի 15000 ղրուշ որոշեալ քանակութեամբ տուրք մը պէտք է վճարեն Այա-Սոֆիա մզկիթին հոգաբարձուին, որպէս զի կանթեղներու համար ձէթ առնելով, լուսաւորուի մզկիթը, 15000 ղրուշ ալ իրենց եկեղեցիներու կանթեղներուն համար վճարեն, որ անոնք ալ լուսաւորուին: Թէ՛ Այա-Սոֆիա մզկիթին եւ թէ՛ իրենց եկեղեցիներուն վագըֆ համարուի այս գումարը, անկէ աւելին պահանջելու համար իմ յաջորդներս ոչ ալ համարձակին կայսերական շնորհներուս արժանացող Զէյթուն գաւառին վրայ ծանրանալու: Անկէ զատ այն գաւառին մէջ տուրք պաշտօնեայ չպիտի գտնուի, նոյն իսկ ճամբորդութեամբ այստեղ հանդիպող տուրք պաշտօնեան քաղաքէն ներս չմտնելով, պէտք է դուրս տեղ մը պառկի, այնպէս որ բնաւ մէկ կողմէ վնաս չհասնի այն քաղաքին եւ ինքնավարական դրութեան, զոր շնորհած եմ անոնց ինքզինքնին կառավարելու առանց արտաքին միջամտութեան:

Այսպէս պէտք է գիտնան ու կայսերական կնիքիս վստահին:

Կ. Պոլիս, 29 Շէվվալ 1036 ՄՈՒՐԱՏ

Այս հրովարտակին տրամադրութեան համեմատ նշանակուած 15000 ղրուշը, որ յետոյ մինչեւ 20000-ի կը բարձրանայ տարուէ տարի հաւատարիմ մարդու ձեռքով ուղղակի Պոլիս կը ղրկուէր Այա-Սոֆիայի հոգաբարձուին:

1862-Ի ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ. — Զէյթունի կռիւներուն պատճառը միշտ տուրքը եղած է, զոր Զէյթունցիք բնաւ չեն ուզեր կառավարութեան տուրք վճարել ո և է անունով: 1862 Յունիսին Զէյթունի դաշնակցական Ալաբաշ հայ գիւղի և Ցէթման թուրք գիւղի բնակիչ-

ներուն մէջ տեղի ունեցած դէպքէն օգտուելով, Մարաշի Ազիզ փաշան 12000 զօրքով յանկարծ կը կոխէ Զէյթունը, կը քանդէ Ալաբաշ գիւղը և հարիւրաւոր հա-

ՆԱԶԱՐԷԹ ՍՈՒՐԷՆԵԱՆ

ԱՍԱՏՈՒՐ ԵԷՆԻ-ՏՈՒՆԵԱՆ

յեր կը ջարդէ: Ազատուող հայերը Զէյթուն կը փախչին, իսկ փաշան 4000 քիւրտերով կը կողոպտէ և կը կործանէ Զէյթունի մօտակայ Ս. Փրկիչ վանքը, որուն փլատակներուն տակ կը մնան ամենեց վանականներուն դիակները 1862 Յուլիս 28-ին: Այս անգթութիւններէն ետքը Օգոստոս 2-ին կ'երթայ, կը պաշարէ Զէյթունը: Զէյթունցիք քահանայ մը և 13 հայ ծերունիներ պատգամաւոր կը ղրկեն փաշային մօտ, բայց անիկա ոչ մէկ պայման չընդունիր, որովհետեւ հետզհետէ զօրք ստանալով, իր բանակը կը զօրացնէր, և փաշան կը պնդէր 500000 ղրուշ տուրքի վճարումին վրայ: Զէյթունցիք յանձն կ'առնեն 25000 ղրուշ դրամ 103000 ղրուշի ալ ապրանք: Փաշան առաջին անգամ ներողութեամբ կ'ըն-

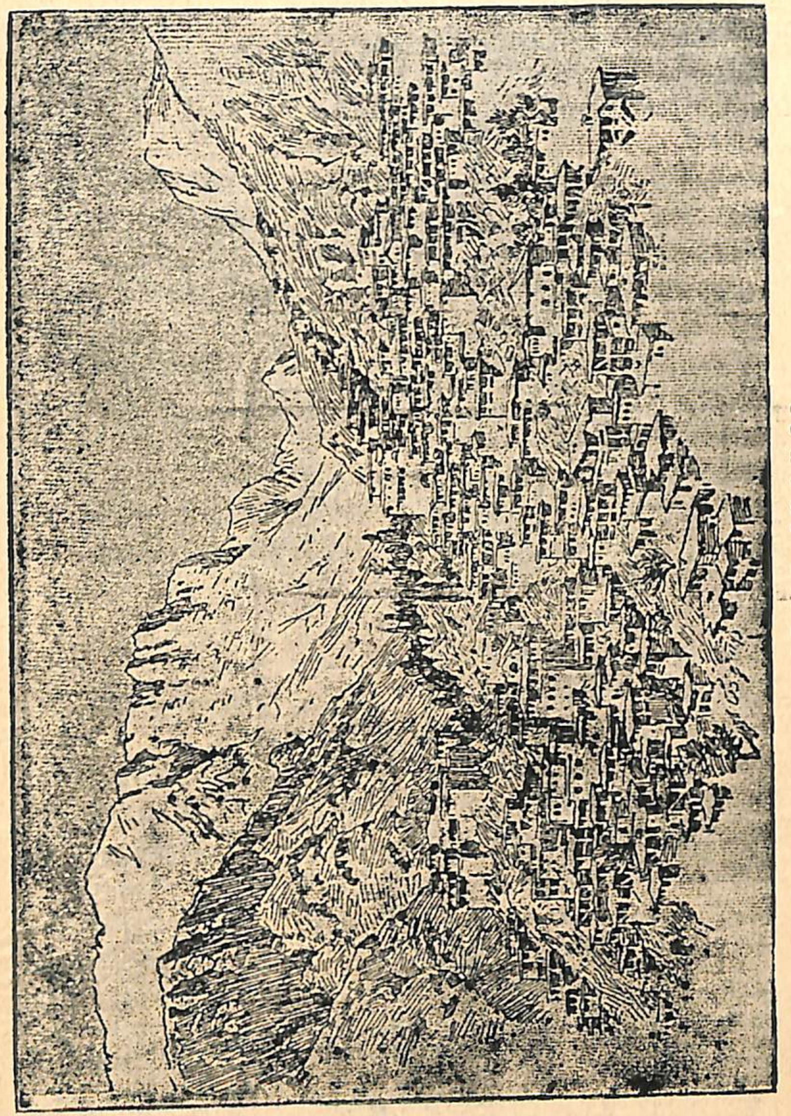

ԶԷՅԹՈՒՆ ՔԱՂԱՔԸ

դունի, բայց Սեպտ. 2-ին կը յարձակի Զէյթունի վրայ մեծ ոյժով։ Զէյթունցիներ թէև սակաւաթիւ, բայց ազատութեան սիրով վառուած չորս իշխաններով դուրս կուգան կռուելու, քաջութեան հրաշք կը գործեն, Թուրքերը չկրնալով դիմանալ հարուածներուն, ետ կը քաշուին հարուստ աւար և ռազմամթերք ձգելով Զէյթունցիներուն ձեռքը. Թուրք զորքերուն մէկ մասը Աստուածածնայ վանքին մօտ սոսկալի կը ջարդուին հայ քաջերէն։ Զէյթունցի քաջերէն 150 հոգի, իսկ Թուրքերէն կ'իյնան 6000 հոգի, որոնց դիակներով լեռ ու ձոր կը ծածկուին։ Ազիզ փաշան վախէն չկրնալով ձիուն վրայ կենալ, շալկած կը փախցնեն։ Բանակն ալ խառնիխուռն կէս գիշերին Մարաշ կը հասնի։ Ազիզ փաշան կ'ուզէ Մարաշի հայերէն վրէժ լուծել, բայց Անգլիական դեսպանը հայերը կը պաշտպանէ և թոյլ չտար։ Ազիզ փաշան խաբէութեամբ իշխաններէն երկուքը կը բանտարկէ,

ՂԱԶԱՐՈՍ ԽՈՐՎԱՅԵԱՆ

ՆԱԲՈԼԷՈՆ Գ.Ի ՄԻՋԱՄՏՈՒԹԻՒՆԸ. — Դժգոհ Զէյթունցիները երկու աշխարհական և մէկ եկեղեցական պատգամաւոր կը ղրկեն Բարիզ Հալէպի հիւպատոսին խորհրդով, որոնք Շահնազարեան Կարապետ վարդապետի հետ Նաբոլէոնին ներկայանալով, անոր պաշտպանութիւնը կը խնդրեն։ Կայսրը Պոլսոյ դեսպանին հրահանգ կուտայ միջամտել Զէյթունցիներուն համար։

Ազիզ փաշան պաշտօնանկ ըլլալով, քննիչ յանձնաժողով մը կը ղրկուի, որուն վրայ կ'աւելնան նաեւ երկու հայ անդամներ ալ: Ասոնք հայերը անմեղ կը յայտարարեն իբր ինքզինքնին պաշտպանող եւ ոչ թէ ապստամբ. հետեւաբար բանտարկեալները կ'արձակուին եւ խաղաղութիւնը կը վերահաստատուի երկրին մէջ:

ԿԱՐԱՊԵՏ ՎՐԴ. ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ. — Սուլթան Մէճիտ հրովարտակով Զէյթունին վարչութիւնը, դատական գործերը եւ ոստիկանութիւնը բացառաբար տեղացիներուն կը յանձնէ, տասանորդը եւ ուրիշ տուրքերը տեղական իշխանութեան ձեռքով հաւաքել եւ Մարաշի կառավարիչին յանձնել: Սակայն հակառակ այս հրովարտակին Սուլթանը 1865-ին Թուրք գայմագամ մը կը նշանակէ Զէյթունի մէջ.

ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ԷՆԹՐԻԿՆԵՐ. — Ռուսօ-Թըրքական պատերազմէն ետքը Հալէպի եւ Մարաշի փաշաները Հաճընի առաջնորդին միջոցաւ կը համոզեն Զէյթունցիները գալ եւ իրենց գայմագամը տանիլ, երբ անոնք կուգան, անմիջապէս ձերբակալուելով կը բանտարկուին, ասոնց մէջ էր նաեւ Ֆրնուզի վանահայր

Նիկողայոս եպիսկոպոսը: Այս ժամանակ Զէյթունցի քաջ հերոսապետ Պապիկ իշխան լեռները կը գտնուէր: Օրին մէկը իրեններով մէկտեղ լեռնէն կ'իջնէ, կառավարական պաշտօնատունը կը պաշարէ եւ գայմագամը իր 22 պաշտօնեաներով գերի վարելով կը բանտարկէ եւ գայմագամին ալ Մարաշ գրել կուտայ որ, երբ հայ բանտարկեալները արձակեն ինքն ալ Թուրքերը կ'արձակէ: Այնպէս ալ ըրին:

ՆԻԿՈՂՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Այս ջրանը կրկին չպատահելու համար կառավարութիւնը 250 Չէրքէզ կը ղրկէ Զէյթուն որ պաշտօնեաները պաշտպանեն: Պապիկ իշխան կառավարութենէն կը խնդրէ որ ետ դառնան. երբ անիկա մտիկ չըներ, օր մը կրկին կը պաշարեն զօրանոցը եւ հրացանի կը բռնէ բոլորն ալ: Ամէնքը կը մեռնին, բացի հինգէն զոր Մարաշ կը ղրկէ եղելութիւնը պատմելու:

22

Նոր Ազգ. Վարչութիւն. — Դարձեալ Երուսաղէմի խնդիրը. — Ազգային տուրքը. — Գործերու անձկացուցիչ վիճակը։

ՆՈՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ. — Ընդհանուր Ժողովին առաջին նիստը 1863 Սեպտ. 20-ին կը գումարուի կառավարութենէ հաստատուած նոր սահմանադրութեան հիմին վրայ, կը մասնակցէին 80 երեսփոխան բոլորն ալ Պոլսէն ընտրուած։ Մայր-Դիւանին ատենապետ կ'ընտրուի Սէրվիչէն և ատենադպիր՝ Գրիգոր Օտեան, երկուքն ալ Սահմանադրութեան հիմնադիրներ և միեւնոյն ժամանակ ամենաեռանդուն գործիչներ։ Յաջորդ նիստերուն Ընդհանուր Ժողովը կ'ընտրէ Կրօնական և Քաղաքական Ժողովները։ Կրօնական Ժողովին ատենապետն էր Ներսէս եպիսկ. Վարժապետեան, իսկ Քաղաքականինը Ստեփան Ասլանեան։ Այնուհետեւ Ընդհ. Ժողովը հոկտ. 12-ի նիստին մէջ պատրիարքի ընտրութեան կը ձեռնարկէ, որովհետեւ ամբողջ երկու տարի տեղապահը կը կառավարէր։ Սահմանադրութեան համաձայն պատրիարքի ընտրութիւնը այսպէս կը կատարուի։ Տեղապահը Կրօնական Ժողովին կը ներկայացնէ Թուրքիոյ մէջ գտնուող հայ եպիսկոպոսներու ընդհանուր մէկ ցանկը։ Կրօնական Ժողովն ալ իր կողմէն եկեղեցական համագումար ժողով կը կազմէ, ուր կը պատրաստուի գաղտնի քուէարկութեամբ պատրիարքացուներու ցուցակը, որմէ Քաղաք. Ժողովը կ'ընտրէ հինգ եպիսկոպոս իբրեւ յարմարագոյն թեկնածու և բոլոր ցուցակները կը ներկայացուին Ընդհանուր Ժողովին որ իրաւունք ունի Քաղաքական Ժողովի ներկայացուցած ցուցա-

կէն դուրս մնացած եպիսկոպոսներուն ալ քուէ տալ, բայց եկեղեցական համագումարի ցուցակէն դուրս ոչ ոք չկրնար ընտրել։ Այս ձեւով ընտրութիւնը կատարուելով, պատրիարք կ'ընտրուի Իզմիրի առաջնորդ Պօղոս Արքեպս. Թագթագեան։

ԴԱՐՁԵԱԼ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՎԱՆՔԸ. — Ինչպէս յայտնի էր, Երուսաղէմի խնդիրին պատճառով էր որ 1860-ի Սահմանադրութիւնը փոփոխութեան կ'ենթարկուի։ Երուսաղէմի վանքին վիճակուած է միշտ՝ այս կամ այն ձեւով կռուածաղիկի դեր կատարել Պոլսոյ ազգային իշխանութեան և հայ հասարակութեան մէջ։ Վերջին 50 տարուան ընթացքին մէջ շատ քիչ Ընդհ. Ժողով եղած է, որ քանի քանի անգամ զբաղած չըլլայ այս խնդիրով։ 1863-ի Սահմանադրութիւնը խմբագրողները յատկապէս Երուսաղէմի համար՝ Պատրիարք Սրբոյ Երուսաղեմի գլուխին մէջ 7 նոր յօդուածներով (17-23) որոշ օրէնքներ սահմանած էին ճշդելով և չեշտելով Ազգային Վարչութեան հեղինակութիւնը Երուսաղէմի պատրիարքական իշխանութեան վրայ։ Այս նոր կանոնագրութեան վրայ հիմնուած՝ Ընդհ. Ժողովը կ'աշխատի լուծում տալ Երուսաղէմի վանքին անկարգութիւններուն։ Երկար վիճաբանութիւններէ ետքը, հազիւ 1865-ին կը վերջանայ Երուսաղէմի վանքին կանոնագիրը։ 1864-ին Երուսաղէմի համար նոր պատրիարքի (Եսայի) ընտրութիւնը կատարուած էր։ Ազգ. Վարչութիւնը նորընտիր Պատրիարքը Պոլիս կը հրաւիրէ և մեծ ջանքերէն ետքը անիկա կը համոզուի ուխտ ընել հնազանդելու այս նոր կանոնագիրին, որ քննուած էր անոր ներկայութեամբ և Երուսաղէմի խնդիրը ասով կը փակուի ժամանակի մը համար։

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՈՒՐՔԸ. — Ընդհանուր Ժողովի այս

առաջին նստաշրջանին (1863-1866) մէջ կը ներկայանայ ազգային տուրքի խնդիրը։ Ըստ Սահմանադրութեան ամէն հայ պարտաւոր էր իր կարողութեան համեմատ տարեկան որոշ տուրք մը տալ Պատրիարքարանի ծախքերուն համար։ Տուրքին տարեկան ընդհանուր գումարը երկամեայ շրջանին համար պէտք է որոշէր Քաղաքական Ժողովը և ներկայացնէր Ընդհ. Ժողովի հաստատութեան։ Այս տուրքը նախ 1861-էն չորս կարգի բաժնուած էր իւրաքանչիւրին կարողութեան համեմատ, Ամէնէն բարձրը 120-էն աւելի, իսկ ամէնէն վարը 20 ղրուշ։ Եւ ընդհանուր պահանջուած գումարն էր 400 հազար ղրուշ։ Բայց 1863-ի Սահմանադրութենէն ետքը տուրքի բաշխումի այս եղանակը կը փոխուի։ Նոր Քաղաքական Ժողովը յանձնաժողով մը կ'ընտրէ և անոր կը յանձնէ բաշխումի ուրիշ ձեւ մը մշակել։ Յանձնաժողովը վերջին երեսփոխանական ընտրութիւններու արդիւնքը քննելով. կը տեսնէ թէ Պոլսոյ մէջ միայն 3000 հայ գտնուած է տարին 75 ղրուշ ազգային տուրք տալու կարող, որոնք ըստ Սահմանադրութեան (65) մասնակցած էին իբրեւ ընտրող և ընտրելի երեսփոխանութեան։ Յանձնաժողովը կ'առաջարկէր ազգային տուրքը փոխանակ 4 կարգի, այլ 10 կարգի բաժնել աւելի դիւրացնելու համար անոր բաշխումը և հաւաքումը։ Այս ծրագիրով ամէնէն բարձր Ժ. կարգը պիտի վճարէր 500 ղրուշ, իսկ ամէնէն վարը Ա. կարգը 5 ղրուշ։ Տարեկան կը պահանջուէր դարձեալ 400000 ղրուշ։ Այս ծրագիրը Քաղաքական Ժողովը կը ներկայացնէ Ընդհանուր Ժողովին, որ կը վաւերացնէ առանց մանրամասնօրէն քննելու։

ԳՈՐԾԵՐՈՒ ԱՆԳՈՀԱՑՈՒՑԻՉ ՎԻՃԱԿԸ. —Ժողովուրդին մէջ տրտունջներ կային գործերու դանդաղ

և անկարգ ընթացքին դէմ և շատերը կը գանգատէին բարձրաձայն և պատճառը կը վերագրէին Սահմանադրութեան, որ իր բարդ կազմակերպութեան և խիստ ձեւականութեան համար, ամէն մէկ գործ կը ձգձգուէր երկարօրէն։ Այս գանգատներու մէջ որոշ ճշմարտութիւն մը կար, բայց միեւնոյն ժամանակ փոքր դեր չէր խաղար ուրիշ կարեւոր հանգամանքներ ալ։ Ընդհանուր Ժողովը Ազգային Վարչութեան անդամները ընտրած ժամանակ, որոշ տեսակէտով մը չէր առաջնորդուէր ընտրելիներու նկատմամբ, կ'ընտրուէին շատ անգամ այնպիսի անձեր, որոնք ուղղութեամբ և համոզումով ոչ միայն համերաշխ չէին, այլ իրարու օտար և գաղափարներով ալ հակառակ։ Այդ պարագան յայտնապէս կը ջլատէր Քաղաքական Ժողովի գործունէութիւնը, որուն վրայ կը ծանրանար հասարակական գործերու ղեկավարութիւնը հետեւաբար և պատասխանատուութիւնը։ Քաղաքական Ժողովի անդամները, փոխանակ համերաշխ գործակցութեան, անհաճոյ ընդհարումներ կ'ունենային կա՛մ պատրիարքի, կա՛մ Ընդհ. Ժողովի հետ և կա՛մ իրարու մէջ, և շատերը իրենց օրինական երկամեայ պաշտօնավարութեան շրջանը չլրացուցած, կը ձգէին, կը հեռանային, որով Ընդհ. Ժողովը կը զբաղէր կա՛մ հրաժարածներէն խնդրելով, որ ետ առնեն իրենց հրաժարականը և կա՛մ նոր ընտրութիւններ կը կատարէր լրացնելու համար Քաղաքական Ժողովի պակասած անդամները, սակայն Ընդհանուր Ժողովը երկար վիճաբանութիւններէ վերջը չկրնար դարման մը տանիլ այդ վիճակին։

23

Կաթողիկոսական երեք հարց Ազգային ժողովին առջեւ. — Պոլոժէնիէն եւ Ազգային Սահմանադրութիւնը. — Կաթողիկոսական յանձնաժողով եւ իր տեղեկագիրը. — Կաթողիկոսական ընտրութիւն. — Սիսի եւ Աղթամարի Աթոռները թափուր:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԵՐԵՔ ՀԱՐՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻՆ ՄԷՋ.—Սիսի կաթողիկոս Կիրակոս Աջապահեանի մահէն ետքը, Նիկողոս անունով եպիսկոպոս մը առանց ազգին հաւանութեանը և որոշումին սպասելու, արժանաւորութիւն չունենալով, գիշեր ատեն, ինքզինքը կաթողիկոս օծել տուեր է, Կիրակոս Գ. անունով։ Իսկ Աղթամարի Խաչատուր կաթողիկոսը, դեռ Պետրոս կաթողիկոս Պիւլպիւլեանի կենդանութեան ժամանակ ինքզինքը կաթողիկոս օծել տուած է։ Աս բաւական չէր Պետրոս կաթողիկոսը բնական մահով չէր վախճանած, անիկա սպաննուած էր քիւրտերու ձեռքով և Խաչատուր կաթողիկոսը բացարձակ կերպով կը մեղադրուէր իբրեւ այդ սպաննութեան մեղսակից։ Ազգային Ժողովը այս հանգամանքները նկատողութեան առնելով, կ'որոշէ երկու կաթողիկոսներն ալ ապօրինի համարել և անոնց տեղ նորեր ընտրել։ Այս գործերը կը զբաղեցնէին ոչ միայն Ազգային Վարչութիւնը, այլ նաեւ Թուրք կառավարութիւնը, Բայց դեռ ասոնց լուծում չտրուած, Էջմիածնի մէջ Մատթէոս Ա. կաթողիկոսը վախճանելով, Սինոդը Պոլսոյ Ազգային Վարչութեան կ'առաջարկէր Պոլոժէնիէյի հիմին վրայ Թուրքիայի թեմերը պէտք է յատուկ պատգամաւորներ ղրկեն Էջմիածին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութեան մասնակցելու համար։

ՊՈԼՈԺԷՆԻԷՆ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ. — Էջմիածինէն եկած հրաւէրները մեծ դժուարութիւն կը յարուցանէին, որովհետեւ Ռուսական օրէնքով (Պոլոժէնիէ) կը պահանջուէր որ ամէն մէկ թեմ իր մէկ հոգեւոր և մէկ աշխարհական պատգամաւորներու միջոցով մասնակցի ընտրութեան, իսկ Թուրքիոյ Հայոց Ազգային Օրէնքով Ազգային Ընդհանուր Ժողովն էր միայն, որ պիտի մասնակցէր կաթողիկոսի ընտրութեան բովանդակ Թուրքիոյ հայերուն կողմէն (§ 60)։ Ինչպէս պէտք էր հաշտեցնել այս երկու իրարու հակառակ դրութիւնները։ Երկար վիճաբանութիւններ տեղի կ'ունենային Ազգային Ժողովին մէջ և լրագրութեան մէջ։ Ներսէս վարժապետեան ոգեւորուած ճառեր կը խօսէր Պոլոժէնիէի դէմ և կը յուզէր ընդհանուր կաթողիկոսութեան խնդիրը։ Իսկ Խորէն եպիսկոպոս Նար Պէյ, որ միշտ ընդդիմախօսը եղած էր Վարժապետեանին, կ'առաջարկէր նախ կաթողիկոսը ընտրել և ապա անոր միջոցով պէտք եղած Պոլոժէնիէի վերաքննութիւնը Ռուսիոյ կայսրէն խնդրել։

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԸ ԵՒ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ. — Խորէն Եպիսկոպոս Նար Պէյի առաջարկութիւնը աւելի գործնական էր և մօտ ապագայի մէջ իրագործելի էր, սակայն երեսփոխաններու մեծ մասը Ներսէս Եպիսկոպոսին կողմը կը բռնէր և չէին ուզեր որ առայժմ Պոլոժէնիէի պահանջած եղանակով կաթողիկոսական ընտրութիւնը կատարուի։ Ազգային Ընդհանուր Ժողովը կ'որոշէ խնդիրը քննել իր ամբողջութեամբ, հետեւաբար կը կազմէ Խորհրդարանական Յանձնաժողով մը, որ նախ պիտի նկարագրէ կաթողիկոսութեան վիճակը և ապա իր ծրագիրը պիտի պատրաստէ։ Աղթամարի և Սիսի աթոռնե-

րու Էջմիածնի աթոռին հետ յարաբերութեան խնդիրն ալ կը յանձնէ նոյն Յանձնաժողովին քննութեան։ Յանձնաժողովին անդամ կ'ընտրուին չորս եկեղեցական որոնցմէ մէկն էր Ներսէս Եպիսկոպոս և չորս աշխարհական։ Խորէն Եպիսկոպոս Նար Պէյ չընտրուիր իբր հակառակ կարծիքի տէր։

Յանձնաժողովը հինգ ամիս վերջը 1866 Մայիս 27-ին ընդարձակ տեղեկագիր մը կը բերէ Ընդհանուր ժողովին, որուն մէջ մանրամասնաբար վերլուծելով Պոլոժէնիէի կանոնները և համեմատելով ազգային աւանդութիւններու և սովորութիւններու հետ կ'եզրակացնէ թէ. — «Կաթողիկոսական ընտրութեան մասին ընդհանուր և որոշ օրէնք մը չկայ, որուն համեմատ կ'արենան վարուիլ զանազան երկիրներու մէջ գտնուած ազգայինք» ուստի կ'առաջարկէ որ Թուրքիոյ հայերը հետեւեալ եղանակով մասնակցին։ Կ. Պոլսոյ եկեղեցականները իրենց համագումարին մէջ կազմեն արժանաւոր ընտրելիներու ցուցակ մը, որ կը ներկայացուի Ազգային Ընդհանուր Ժողովին և սա ալ «ցուցակին մէջէն եւ միայն անոր մէջէն» գաղտնի քուէարկութեամբ երեք ընտրելի կ'որոշէ։ Եւ որովհետեւ Թուրքիոյ մէջ Սիսի և Աղթամարի կաթողիկոսական թեմերն ալ մէջը հաշուելով, 65 առաջնորդութիւն կայ, ուստի «Ընդհանուր ժողովոյ կողմէն ընտրուած երեք ընտրելիներուն ամէն մէկը 130 քուէի արժէք կ'ունենայ»։ Այնուհետեւ Ազգային ժողովը երկու պատգամաւոր պէտք է ընտրէ, մէկը եկեղեցական, միւսը աշխարհական, որոնք կ'երթան Էջմիածին և այնտեղ կատարուելիք քուէարկութեան ժամանակ, «իւրաքանչիւր պատգամաւոր իրեն յանձնուած 65 ձայնի արժէքով քուէնին կուտան միայն այն բարձրաստիճան եկեղեցականին, որ Տաճ-

կաստանի Ընդհանուր ժողովին մէջ քուէից բացարձակ առաւելութիւնը ստացած է»։

Այս եզրակացութիւնները կ'ընդունուին Ազգային Ընդհանուր Ժողովէն, որ երեք կաթողիկոսներու ալ ընտրութեան նախապատրաստութիւնները ըստ տեղեկագրի կատարելու պաշտօնը կը յանձնէ միեւնոյն յանձնաժողովին։

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ. — Այս որոշումին համաձայն Ազգային Ընդհանուր ժողովը կը կատարէ Էջմիածնի համար կաթողիկոսական ընտրելիներու գաղտնի քուէարկութիւնը, ուր ամէնէն շատ քուէ կը ստանայ Կ. Պոլսոյ նախկին Պատրիարք Գէորգ Արքեպիսկոպոս Քէրէստէճեան, որ յետոյ կ'ընտրուի կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Գէորգ Դ. անունով։ Ազգային Ընդհանուր ժողովին եկեղեցական պատգամաւորն էր 65 ձայնի արժէք ունեցող քուէով, նոյն ինքն յանձնաժողովի Նախագահ Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեան։

ՆԵՐՍԷՍ ԵՊԻՍԿ. ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ

ՍԻՍԻ ԵՒ ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԱԹՈՌՆԵՐԸ ԹԱՓՈՒՐ. — Շատ աւելի դժուարութեամբ պիտի վերջանային Սիսի

և Աղթամարի կաթողիկոսական խնդիրները, երբ Ազգային Վարչութիւնը, իր կատարած քննութիւններով կը պարզէ, որ այս երկու կաթողիկոսներն ալ թէ անձնականապէս անարժան են և թէ ապօրինի կերպով ձեռք բերած են կաթողիկոսական իշխանութիւնը, անմիջապէս վիճակային եկեղեցական ժողով մը գումարելով, կ'որոշէ անվաւեր ճանչնալ անոնց պաշտօնավարութիւնը և իր կողմէն նոր ընտրելիներ կ'առաջարկէ թէ՛ մէկ և թէ՛ միւս աթոռին համար։ Աղթամարի համար ընտրելի նշանակուած էր Մկրտիչ վարդապետ Խրիմեան, իսկ Սիսի համար Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեան։ Ընդհանուր ժողովը իր 1866 Յուլիս 27 նիստին մէջ կ'ընդունի Եկեղեցական Ժողովի յիշեալ որոշումը ինքնակոչ երկու կաթողիկոսներու մասին և կ'որոշէ Սիսի և Աղթամարի Աթոռները թափուր հրատարակել։ Այս վճռին վրայ Սիսէն Նիկողոսը և Աղթամարէն ուրիշներ Կ. Պոլիս գալով, կը բողոքէին Եկեղեցական համագումարի վճռին դէմ, մանաւանդ որ նոյնիսկ Պատրիարքը ապօրէն համարելով այդ վճիռը, չէր գործադրած, չնայելով որ Ազգ. Ընդհ. Ժողովը հաստատած էր արդէն։ Խնդիրը նորէն կը ծեծուի Ազգ. Ժողովին մէջ, որ ուրիշ ելք չունենար, բայց եթէ նոր յանձնաժողով մը կ'ընտրուի 4 եկեղեցական և 4 աշխարհական անդամներէ կազմուած, որուն հրահանգ կը տրուի որոշել Ա. — Աղթամարի և Սիսի Կաթողիկոսներուն ընտրութեան եղանակը, և Բ. — Երեք Կաթողիկոսական աթոռներու թէ՛ իրարու հետ և թէ՛ Կ. Պոլսոյ Կեդր. Վարչութեան հետ ունենալիք յարաբերութիւններուն սահմանները։ Զափազանց կարևոր խնդիրներն էին այս երկուքն ալ թէ՛ ազգային հեղինակութեան անվթար պահպանումին տեսակէտէն, և թէ՛ յիշեալ երկու Թեմերու եկեղեցական գործերու բարւոքումին համար։

Սակայն յանձնաժողովին անդամներէն մէկ քանին կը հրաժարին, միւսները գործ չեն տեսներ և ատով կը վերջանայ խնդիրը։ Իսկ նոյն միջոցին թէ՛ Սիսի և թէ՛ Աղթամարի մէջ խառնակութիւնները կը շարունակուին Կաթողիկոսական աթոռներու շուրջը։

24

Պօղոս Պատրիարքին հրաժարականը. — Ազգային ժողովին մէջ մեծամասնութեան հարցը. — Սահմանադրութեան դադարումը. — Սահմանադրութեան վերանորոգութիւնը. — Պատրիարքի ընտրութիւն. — Սիսի եպիսկոպոսները. — Խրիմեանին Պատրիարք ընտրուիլը:

ՊՕՂՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻՆ ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆԸ. — Այս միջոցին ազգային գործերը ցաւալի՜ և անկերպարան վիճակ մը ունէին, Վարչական Ժողովները լուծուած էին, Թաղական Խորհուրդներու մէջ գժտութիւն կը տիրէր, գաւառներէն անդադար հարստահարութեան գանգատներ կու գային։ Հեղինակութեան տէր երեսփոխաններ այլ և այլ առաջարկութիւններ կ'ընէին։ Ստեփան Ասլանեան կ'առաջարկէր վարչութիւնը համամիտ անդամներէ կազմել, իսկ Գրիգոր Աղաթոնը կ'առաջարկէր Սահմանադրութիւնը վերաքննել և ազգային գործերը կառավարել վճարուած պաշտօնեաներով։ Այն միջոցին ամէնէն ազդեցիկ երեսփոխանը Սէրվիչէնն էր, բոլոր երեսփոխանները փափաք կը յայտնեն որ Սէրվիչէնը յանձն առնէ իր ատենապետութեան տակ Քաղաքական Ժողով

մը կազմել իր ուզած անձերէ։ Բայց աս ալ չյաջողիր։ Քաղաքական Ժողով մը կը կազմուի տարբեր ուղղութիւն ունեցող անձերէ, որով Սէրվիչէնը կը հրաժարի և ինքն ալ իր կողմէն ոյժ կուտայ Սահմանադրութեան վերաքննութեան պահանջքին, սակայն Ընդհանուր Ժողովը կը մերժէ պատճառ բերելով, թէ դեռ իր հաստատութենէն հինգ տարի անցած չէ (§ 99)։ Իրերու այս վիճակին մէջ Կրօնական և Քաղաքական Ժողովներու մէջ վէճ մը կը ծագի մանրիչ քահանայի մը գործին պատճառով, և երբ Պօղոս Պատրիարք յայտնի կերպով Կրօնական Ժողովին կողմը կը բռնէ Քաղաքական Ժողովին դէմ, այս պատճառով Ժողովուրդին և երեսփոխաններու մէջ գժտութիւն մը յառաջ կուգայ, Պատրիարքն ալ իր հրաժարականը կը ներկայացնէ Բ. Դրան, յայտնելով թէ ինքը այս տեսակ սահմանադրութեամբ ոչ ազգ կրնայ կառավարել, ոչ ալ պատրիարքութիւն ընել։

ՏՈՔԹ. ՍԷՐՎԻՉԷՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻՆ ՄԷՋ ՄԵԾԱՄԱՍՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ. — Արտաքին գործերու նախարար Ալի Փաշա, որմէ կախում ունէին այն ատեն քրիստոնեայ Պատրիարքութիւնները, հարկ կը համարէ հրաժարականի պատճառները քննելով, տեղեկանալ Ազգային Սահմանադրական գործերու վիճակին, կը տեսնէ թէ որոշ օրինազանցութիւն կայ Ազգային Ժողովի որոշումներուն մէջ։ Ըստ օրինի Ընդհ. Ժողովի անդամներուն թիւը 140 ըլլալով, կանոնաւոր նիստ կազմելու համար պէտք էր գոնէ կէսէն մէկ աւելի այսինքն 71 երեսփոխանի ներկայութիւնը, սակայն վերջին ժամանակները 50 և նոյն իսկ աւելի պակաս թուով անդամներու ներկայութեամբ նիստեր տեղի ունեցած և որոշումներ տրուած էին։ Նոյն իսկ այնպիսի կարևոր վճիռ, ինչպէս էր Էջմիածնի Կաթողիկոսի ընտրութեան մասնակցելու համար 130 ձայնի իրաւունքով պատգամաւոր ընտրելը, Ազգային Ժողովը միայն 57 երեսփոխանի ներկայութեանը որոշած էր։ Օրինական թիւը գտնել անկարելի ըլլալով, Ընդհանուր Ժողովը որոշած է աւելի նուազ թուով նիստ կազմել, այսինքն 51 հոգիով, այն հիմին վրայ թէ, գաւառական 40 երեսփոխանները դեռ ընտրուած չըլլալով, Պոլսոյ 100 երեսփոխաններուն կէսէն մէկ աւելի բաւական էր նիստը օրինաւոր ըլլալու համար։ Նախարարը այս բաներուն տեղեկանալով դիտողութիւն կ'ընէ թէ 71 անդամէն պակաս թուով նիստ կազմելը և որոշում տալը ապօրինի է։

ԱԼԻ ՓԱՇԱ

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԴԱԴԱՐՈՒՄԸ. — Կառավարութիւնը աւելի կտրուկ միջոցի դիմելով, անմիջապէս կը դադրեցնէ Սահմանադրութիւնը, պահանջելով, որ անիկա վերաքննուի, կը լուծէ Քաղաքական և Կրօնական Ժողովները, կ'արգիլէ Ընդհանուր Ժողով գումա-

րել և նոր ընտրութիւն կատարել, միայն իրաւունք կու տայ Ընդհանուր Ժողովին առկախ մնացած կաթողիկոսական խնդիրներով զբաղիլ: Պատրիարքին հրաժարականը չընդունիր, կառավարութիւնը ինքը Սէրվիչէնի ատենապետութեան տակ կը նշանակէ Քաղաքական և Կրօնական Ժողովներու անդամները:

ԱԶԳ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Սահմանադրութեան վերաքննութեան համար կառավարութիւնը իր կողմէն 11 հոգիէ բաղկացած Յանձնաժողով մը կը կազմէ, որուն կ'անդամակցէին Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեան, Սէրվիչէն, Տատեան, Ադամեան եւայլն, բոլորն ալ Սահմանադրութեան վերաքննութեան կուսակիցներ: Ամբողջ երկու տարի կը տեւէ այս վիճակը մինչեւ որ Սէրվիչէն և Գրիգոր Օտեան 1868 Մարտին կը յաջողին իրաւունք ստանալ Սահմանադրութիւնը գործադրել ըստ առաջնոյն մինչեւ որ վերաքննութիւնը աւարտի և հաստատուի: Կառավարութիւնը դարձեալ Ընդհանուր Ժողովին կը յանձնէ յիշեալ Յանձնաժողովին կազմած Սահմանադրութեան նոր ծրագիրը քննել. որուն համար ալ, կառավարութեան հրահանգին համեմատ, Ընդհանուր Ժողովը 1868 Ապրիլ 12-ի նիստին մէջ 7 հոգիէ բաղկացած Մասնաժողով մը կ'ընտրէ: Ժողովուրդին դժգոհութիւնը Պատրիարքին դէմ կը շարունակէր և հետզհետէ կը սաստկանար, ուստի Պատրիարքը կը հրաժարի իր պաշտօնէն և պատրիարքական տեղապահ կ'ընտրուի Արիստակէս Եպիսկոպոս,

ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ. — Արիստակէս Եպիսկոպոս վեց ամիս ետքը կը հրաժարի, Բ. դուռը կը հրամայէ արտաքոյ կարգի Ընդհանուր Ժողով գումարել պատրիարքի ընտրութեան համար: Այդ ժամանակ Խրիմեան մեծ անուն հանած էր և ժողովուրդին մէջ եռանդով

կ'արծարծուէր անոր թեկնածութիւնը, բայց երեսփոխաններու մեծամասնութիւնը իր քուէն կու տայ Իգնատիոս Եպիսկոպոս Գագմաճեանի և Խրիմեանը առած էր քուէներուն $^{1}/_{3}$-ը: Գագմաճեան իր ընտրութենէն հազիւ 12 օր անցած, կը վախճանի և պէտք կ'ըլլայ նոր ընտրութիւն կատարել:

ՍԻՍԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԸ. — Այս անգամ շատերուն աչքը Ներսէս եպիսկ. Վարժապետեանին վրայ էր, զոր Պոլսոյ եկեղեցական համագումար ժողովը ընտրելիներու ցանկէն դուրս ձգած էր, որովհետեւ Պոլսոյ պատրիարքական գահը կը բարձրանային այն եպիսկոպոսները, որոնք Էջմիածնի մէջ ձեռնադրուած էին, իսկ Վարժապետեանը ձեռնադրուած էր Սիսի Կաթողիկոսէն: Ազգ. Ժողովը, որ անկեղծօրէն կ'ուզէր իր եռանդուն և պերճախօս անդամը պատրիարք տեսնել, ծանուցագիր կ'ուղղէ եկեղեցական համագումարին, որ Ներսէսին ալ անունը աւելցուի ցանկին մէջ: Բայց եկեղեցականները անյողդողդ կը մնան իրենց նախկին որոշումին վրայ: Վարժապետեան իր անունին շուրջը կատարուած այս էնթրիկները և հակառակութիւնը տեսնելով, մամուլի միջոցով կը յայտարարէ, թէ ինքը Սահմանադրութեան պահանջած 35 տարեկան հասակը չունենալով, չուզեր ընդունիլ պատրիարքական պաշտօնը:

ԽՐԻՄԵԱՆԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԸՆՏՐՈՒԻԼԸ. — Այդ ատենները տիրապետող դասակարգն էր հայ պաշտօնատար-էֆէնտիներ, որոնք ամէն ջանք ի գործ կը դնէին որպէս զի Ժողովը կառավարութեան անհաճոյ քայլ մը չառնէ. երկար ատեն կը զբաղեցնէին Ժողովը պատրիարքական, կաթողիկոսական և առաջնորդական խնդիրներով: Գաւառի ազգայինները իրենց անյատակ ցաւերով կը դիմէին Պոլիս դարման գտնելու: Գաւառին ժողո-

վուրդը կը տանջուէր, մանաւանդ այն պատճառով որ չափազանց տգէտ ըլլալով, չունէր իր իրաւունքները պաշտպանող մը: Եթէ Ընդհ. Ժողովին մէջ հարցապնդում ըլլայ գաւառներու վիճակին վրայ, էֆէնտիները քանի մը անորոշ բառերով կը փակէին հարցը: Սակայն մամուլը արձագանք կ'ըլլար գաւառի հարստահարութիւններուն, որոնք խորապէս կ'ազդէին ժողովուրդին զգացումներուն: Հետեւաբար պէտք էր պատրիարք մը, որ ժողովուրդին հետ ապրած և ժողովուրդին հետ տանջուած ըլլալով, այդ շարժումին հոգին դառնար:

Ընդհանուր Ժողովը կը գումարուի 1869 Օգոստոս 28-ին: Օտեան կը բարձրացնէ իր ձայնը. «Ա՛լ ժամ է լռեցնել կիրքերը և պատրիարքի ընտրութեամբ զբաղիլ: Ազգը կ'ուզէ որ պարզ, անխարդախ և գրագէտ եպիսկոպոս մը պատրիարք ըլլայ — ակնարկելով Ներսէսի — Ես կ'առաջարկեմ ուրիշ մէկը, որ արդէն շատերուն սիրտին համաձայն է, ազգին սիրելին, ճշմարիտ հայու զա-

ւակ և եկեղեցիին փառքը ԽՐԻՄԵԱՆը»: Հազիւ թէ իր խօսքը վերջացուցած էր, ամբողջ Ժողովը, ներկայ ժողովուրդին հետ միասին կ'աղաղակեն «Կեցցէ՛ Խրիմեան»: Ազգ. Ժողովը անմիջապէս քուէարկութեան դիմելով, ձայներու ստուար մեծամասնութեամբ պատրիարք կ'ընտրէ Մկրտիչ եպիսկ. Խրիմեանը, որ տարի մը առաջ Գէորգ Կաթողիկոսէն եպիսկոպոս ձեռնադրուելով, նոր դարձած էր Մուշ: Նորընտիր Պատրիարքը 1869 Նոյեմ. 12-ին Ազգ. Ժողովին ներկայանալով, իր երդումին ուխտը կը կատարէ:

25

Խրիմեանի պատրիարքութեան առաջին գործերը եւ գաւառական հարստահարութիւններ. — Յանձնաժողովի տեղեկագիրը. — Տեղեկագիրը Ընդհ. Ժողովին մէջ. — Տեղեկագիրին արդիւնքը:

ԽՐԻՄԵԱՆԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՐԾԸ ԵՒ ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏԱՀԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — Խրիմեանի պատրիարքութեան առաջին գործը կ'ըլլայ լուրջ ուշադրութիւն դարձնել Պոլսէն դուրս, Հայաստանի գաւառներու վիճակին վրայ: Նոր Պատրիարքը խորապէս կը զգար, թէ անհրաժեշտ էր անմիջական դարման տալ թշուառ ժողովուրդէն հասած բազմաթիւ գանգատներուն իր կրած հարստահարութիւններուն պատճառով: Խրիմեանի ընտրութիւնն ալ արդէն գլխաւորաբար այդ նպատակով կատարուած էր: Խրիմեան 1870 Նոյեմ. 27-ի Ընդհ. Ժողովի նիստին մէջ կ'ըսէր,

թէ «Պէտք է խոստովանիլ որ ես հանճարեղ չէի, քաղաքագէտ չէի, ի՞նչ էր պատճառ, որ ազգը ընտրեց զիս։ չգտնելով ուրիշ պատճառներ, զորս Երեսփ. Ընդհ. Ժողովը կրնար ունենալ. սա միայն գտայ, որ ի վաղուց անտի Թշուառներու հետ ապրեր էի, սիրտս կարեկից էր անոնց, ուրեմն Ազգը զայս կը պահանջէր յինէն։ Խոնարհելով Ազգի ընտրութեան առաջ, եկայ ստանձնեցի այս ծանր լուծը։ Մայր Եկեղեցիի բեմին վրայէն ժողովրդեան խուռն բազմութեան խոստացայ, որ պատրիարքութեանս մէջ ազգին թշուառութիւնը պիտի ներկայացնեմ բարեխնամ տէրութեան և դարման խնդրեմ»։

ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ. — Ժողովրդական հանրագրութիւնները ոյժ կուտային Խրիմեանի այս յայտարարութիւններուն, որոնց հիման վրայ Ընդհ. Ժողովը յանձնաժողով մը կը կազմէ գաւառացի ազգայիններուն կրած հարստահարութիւններուն պատճառները քննելու և դարմանը խորհելու համար։ Այս յանձնաժողովը կազմուած էր Ներսէսի նախագահութեամբ, չորս եկեղեցական եւ հինգ աշխարհական անդամներէ, և 1870 Դեկտեմբեր 14-ին գործի կը սկսի և տասը ամիս աշխատելէն ետքը 1871 Հոկտեմբեր 8-ին կը բերէ իր տեղեկագիրը, որ կարեւոր և ընդարձակ յիշատակարան մըն է գաւառացի հայ ժողովուրդին վիճակին վրայ։ Տեղեկագիրին առաջին մասին մէջ յառաջ բերուած են 1. Արքունի տուրքերուն հաւաքումին մէջ ի գործ դրուած անկանոնութիւնները, 2. Կառավարութեան պաշտօնեաներուն կատարած զեղծումները, 3. Դատարաններու մէջ Քրիստոնեաներուն վկայութեան չընդունուիլը և 4. մանաւոր անհատական հարստահարութիւններու բազմաթիւ դէպքեր։ Յանձնաժողովը բաւականացած չէր յիշատակելով հարստահարութիւններու շարքը, պատճառները և դիմումներու հետե-

ւանքը, իբրեւ տեղեկագիրի Բ. մաս անիկա շարք մը խելացի միջոցներ կ'առաջարկէ երկիրին բարուոքումին համար։ Հայկական խնդիրին նախադուռը կ'ըլլայ այս տեղեկագիրը։

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻՆ ՄԷՋ. — Ընդհանուր ժողովը երկար վիճաբանութենէ ետքը սկզբունքով կ'ընդունի տեղեկագիրը, բայց ոմանք անյարմար կը գտնեն ճիշդ այս ձեւով ներկայացնելը կառավարութեան, ուստի կ'որոշեն յանձնել Քաղաքական Ժողովին, որ անիկա մշակէ յատկապէս Բ. դրան մատուցանելու համար ուրիշ տեղեկագիր մը։ Քաղաքական Ժողովը չորս ամիսէն կը բերէ իր տեղեկագիրը, որ համեմատաբար աւելի մեղմ գրուած և բարենորոգումներու միջոցներուն մէջ ալ զգալի փոփոխութիւններ մըտցուցած էր։ Ազգային Ընդհանուր Ժողովը իր 1872 Փետրուար 18-ի նիստին մէջ կ'ընդունի այս տեղեկագիրը և Ազգային Վարչութիւնը կը ներկայացնէ Եպարքոսին։

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԻՆ ԱՐԴԻՒՆՔԸ. — Կառավարութիւնը իր կողմէն Յանձնաժողով մը կը կազմէ կէսը Թուրք և կէսը Հայ անդամներէ բաղկացած, այս վերջինները Պատրիարքը ինքը կ'ընտրէ։ Յանձնաժողովը խղճամտութեամբ աշխատելով, բազմաթիւ զեղծումներ երեւան կը հանէ և կը հաստատէ Պատրիարքարանի ներկայացուցած տեղեկագիրին մէջ յիշուած բազմաթիւ փաստերը։ Կը մնար ուրեմն, որ կառավարութիւնը պատժէ յանցաւորները և կատարէ Հայոց պահանջած արդարութիւնը, իսկ ապագային համար ալ ձեռք առնէ տեղեկագիրին առաջարկած միջոցները...։ Համարէ թէ այդպէս ալ կը խոստանայ կառավարութիւնը, այն է ղրկել գաւառները մէկ ուրիշ լիազօր Յանձնաժողով ճիշդ այս նպատակով։ Բայց խոստանալը Թուրք կառավարութեան

համար կատարել չնշանակէր։ Խոստումը կը մնայ խոստում և ամէն բան կը մնայ հին կարգով մինչեւ որ 1876-ին հարկ կ'ըլլայ նոր դիմումով մը յիշեցնել կառավարութեան՝ իր հանդիսաւորապէս տուած և երբէք չգործադրուած խոստումները։

26

Երեսփոխանական ընտրութիւններ. — Սահմանադրութեան վերաքննութեան խնդիրը. — Խրիմեանի հայեացքները. — Մատթէոս վարդապետ Իզմիրլեան. — Սահմանադրութիւնը Գաւառներու մէջ. — Հակառակութիւն Խրիմեանի եւ Ազգ. Վարչութեան մէջ. — Խրիմեանի հրաժարականը եւ Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեանի ընտրութիւնը։

ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— Վերջապէս 1870-ին կարելի եղած էր Ազգ. Ընդհ. Ժողովին անդամներուն ընտրութիւնը կատարել, այն ալ դարձեալ միմիայն Պոլսոյ մէջ և նոր տարեշրջանը 1871 Օգոստոս 21-ին կը բացուի 71 Երեսփոխանի ներկայութեամբ, որ Սահմանադրութեան պահանջած մեծամասնութիւնն է։ Գրիգոր Օտեան ատենապետ կ'ընտրուի։

ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ.— Երբ 1868-ին կառավարութեան կողմէ նշանակուած յանձնաժողովը կը պատրաստէ սահմանադրութեան նոր ծրագիր մը։ Ազգային Ժողովը յատուկ մասնաժողովի մը կը յանձնէ անոր քննութիւնը։ Մասնաժողովը քննելով, կը գտնէ որ յիշեալ ծրագիրը բոլորովին անգործադրելի էր, ուստի տարբեր ծրագիր մըն ալ ինքը կը յօրինէ և կը ներկայացնէ Ընդհ. Ժողովին։ Այս կերպով 1870-ին իրարմէ

տարբեր երեք օրինակ ծրագիր կար։ Նախ այն, որ 1863-ին հաստատուած էր և դեռ կը մնայ իբրեւ միակ օրինաւորը մինչեւ վերաքննութիւն, երկրորդ՝ Բ. Դրան յանձնաժողովին կազմածը և երրորդ Ընդհ. Ժողովէն ընտրուած Մասնաժողովին ներկայացուցած օրինակը։ Երկրորդ ծրագրին համաձայն՝ Երեսփոխաններուն թիւը 140-էն պէտք էր իջնել 70-ի։ Իսկ երրորդ ծրագրով Ընդհ. Ժողովը պիտի բաղկանար 100 անդամներէ, որոնց 20-ը եկեղեցական համագումար ժողովի կողմէն ընտրուած և 80-ը աշխարհական, կէսը Կ. Պոլսէն և կէսը գաւառներէն, իսկ Քաղաքական և Կրօնական Ժողովները պիտի ունենային միայն 12-ական անդամ։

ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ

1870 Օգոստոս 27-ին կը սկսուի այս ծրագիրներուն քննութեանը։ Թէ ինչպէս յառաջ կ'երթար վերաքննութեան գործը, գաղափար մը ունենալու համար, Սահմանադրութեան 36-րդ յօդուածին փոփոխութեան համար երեսփոխանները կը վիճին ամբողջ 5 նիստ։ Երեսփոխաններէն մէկ մասը տեսնելով այս դանդաղութիւնը, կ'առաջարկեն որ վերաքննութիւնն ալ յանձնուի ուրիշ վերաքննիչ յանձնաժողովի մը։

ԽՐԻՄԵԱՆԻ ՀԱՅԵԱՑՔՆԵՐԸ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ. — Վերջապէս Խրիմեանը տեսնելով այս դանդաղութիւնը չհամբերեր և Ազգային Ժողովին մէջ կը յայտնէ թէ «Մեր Ազգային Սահմանադրութիւնը խմբագրուեր է մայրաքաղաքիս մէջ և այն անձանց հեղինակութեամբ, որոնք աւելի Եւրոպան կը ճանչնան քան Հայաստանի աշխարհացոյցը, և այսպէս մեր Սահմանադրութիւնը Եւրոպայի գաղափարներուն վրայ ձուլուեր է աւելի քան թէ Հայաստանի: Օրէնսդիրը պարտաւոր էր քննել այն ժողովուրդին վիճակը, պիտոյքը ու բարքը, որուն օրէնք սահմանելու կոչուած էր և այդ ժողովուրդը միայն Վոսփորի մէջ չէր բնակեր, այլ այս անձուկ շրջանակէն անդին՝ Հայաստանի հեռաւոր գաւառներուն մէջ, և երբ տակաւին այս կերպով խմբագրուած Սահմանադրութիւն մը մայրաքաղաքիս մէջ անգամ գործադրուած ատեն դժուարութիւններ կը ծագին, մտածելու է թէ գաւառներու մէջ ինչ հիմ կը բռնէ և ինչ արդիւնք կ'ունենայ»: Եւ մեծապէս իրաւունք ունէր Խրիմեան Հայրիկը: Սահմանադրութիւնը հաստատուելէն ի վեր տասը տարի անցած էր. բայց անոր ամբողջ սահմանադրական գործունէութիւնը սահմանափակուած էր Պոլսոյ նեղ շրջանին մէջ, հազիւ 1870 Հոկտեմբերին երկու երեսփոխան ընտրուած էին գաւառներէն, սակայն այդ չէր նշանակեր թէ Պոլսոյ ու գաւառներու մէջ յարաբերութիւնները ընդհատուած էին, ընդհակառակն ամէն օր գաւառներէն Պատրիարքին կը դիմէին և կը հաղորդէին իրենց պէտքերը և գանգատները:

ՄԱՏԹԷՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ. — Սահմանադրութեան հիմնական օրէնքներու այս խախտուն շրջանին մէջ Ազգ. Վարչութիւնը կազմող երկու ժո-

ղովներն ալ անկանոն և անյարատեւ կեանք ունեցած են: Կրօնական Ժողովը, որ 1869 Դեկտեմբերին ընտրուած էր կը բաղկանար միայն 6 հոգիէ, որոնց մէջ էր Ներսէս Վարժապետեանը և հազիւ տարի ու կէս անկարգ կերպով պաշտօնավարելէն ետքը, կը ցրուի և կը դադրեցնէ իր անկանոն նիստերը: Ազգ. Ընդհանուր Ժողովը նկատողութեան առնելով Ազգ. Վարչութեան այս երերուն և անկանոն վիճակը, վերջապէս 1872-ին առանց Սահմանադրութեան վերաքննութեան սպասելու, կ'ընտրէ նոր Կրօնական Ժողով 14 անդամէ բաղկացած որուն մէջ կը մտնէ առաջին անգամ Մատթէոս վարդապետ Իզմիրլեան, որ ժողովին ատենադպիրը կ'ըլլայ և Ատենապետն էր Ռոտոսթոցի Թադէոս Եպիսկոպոսը: Իսկ Քաղաքական Ժողովը կ'ընտրուի նոյնպէս 14 անդամէ փոխանակ 20-ի, որուն ատենապետն էր Սենեքերիմ Մանուկեան, Ատենադպիր Ազգային Ընդհանուր Ժողովի ընդդիմադիր կուսակցութեան [illegible]չակաւոր պետը Ստեփան Փափազեան: Երկու ժողովներն ալ վարչական մեծ տագնապներ անցուցած են, բայց պէտք է ըսել, որ միշտ համերաշխութեամբ գործած են իրարու

ՄԱՏԹԷՈՍ ՎՐԴ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

հետ և իրենց բոլոր ջանքերը ի գործ դրած են ազգին առանձնաշնորհումները պաշտպանելու համար Օսմ. կառավարութեան քով :

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԳԱՒԱՌՆԵՐՈՒ ՄԷՋ. — Սահմանադրութեան գործադրութիւնը մեծամեծ դըժուարութիւններու կը հանդիպէր գաւառներու մէջ, որովհետեւ ժողովուրդը յետին տգիտութեան մէջ ըլլալով, չէր կրնար անոր տրամադրութիւնները դիւրաւ ըմբռնել, մանաւանդ Սահմանադրութեան գծած կանոնները ընդհանուր կացութեան հակառակ ըլլալով. առաջին դժուարութիւնը յարուցանողները առաջնորդներն էին, որոնք մինչեւ այն ատեն, իրենց իշխանութիւնը միապետութեամբ վարելու վարժուած, շատ

ՍՏԵՓԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

կը դժկամակէին Կեդրոնէն եկած հրահանգներուն հետեւելու : Խրիմեան իրեն համար նպատակ դրած էր Պատրիարքութեան ժամանակ յառաջ տանիլ գաւառներուն բարւոքումը և Սահմանադրութեան տարածումը : Անոր անընդհատ ստիպումներուն շնորհիւ Ազգ. Վարչութիւնը վերջապէս 1872 Սեպտեմբերին կը կազմէ յատուկ Սահ-

մանադրական հրահանգ գաւառաց համար, ուր տեղ բացատրուած էր թէ ի՞նչպէս կը կազմուին Գաւառական Ընդհ. Ժողովները, Գաւառական Վարչութեան Կրօնական ու Քաղաքական Ժողովները, ի՞նչ է անոնց պաշտօնը, ի՞նչպէս կ'ընտրուի առաջնորդը, ի՞նչ է անոր պաշտօնը, պարտականութիւնը ելն. : Այս հրահանգները կազմելէն և զրկելէն ետքը, Ազգ. Վարչութիւնը Կ. Պոլսէն կրկին և կրկին շրջաբերականներ կը ղրկէ, որ անոնց հիման վրայ գաւառներն ալ Սահմանադրական կազմակերպութիւն ունենան, բայց դարձեալ գործը շատ դանդաղ առաջ կ'երթար : Մէկ քանի գաւառներ միայն ընդունած և գործադրած էին այդ հրահանգները, մինչդեռ մեծ մասը բոլորովին անհոգ չէր ձեռնարկած պահանջուած սահմանադրական ընտրութիւններուն :

ՀԱԿԱՌԱԿՈՒԹԻՒՆ ԽՐԻՄԵԱՆԻ ԵՒ ԱԶԳ. ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ. — Խրիմեան յաճախ կը գանգատէր թէ տիրող Սահմանադրութիւնը իր գործելու ազատութիւնը կը կաշկանդէր, երբեմն առանձին, առանց Վարչական Ժողովին խորհուրդ հարցնելու, անօրինութիւններ կ'ընէր, որոնք այն ատենի սահմանադրական տրամադրութիւններու կը բաղխէին, ասկէ կը ծագէր սկըզբունքի անհամաձայնութիւններ Վարչական Ժողովներու և Պատրիարքին միջեւ : Հայրիկը կ'ըսէր. «Սահմանադրութեան ոգին կը յարգեմ, բայց տառը՝ ոչ», իսկ ժողովները կը պատասխանէին. «Իրաւ է թէ Սահմանադրութիւնը իր թերութիւնները ունի, բայց վարչական մեքենան չխանգարելու համար պէտք է առայժմ կէտ առ կէտ գործադրել տիրող օրէնքը, մինչեւ որ բարեփոխուելով աւելի կատարելագործուի : Անհամաձայնութիւնը լոկ սկզբունքի անհամաձայնութիւն ըլլալով, երկու կողմերն ալ զիրար կը յարգէին և իրարու

բարեկամ էին։ Արդէն երկու կողմէն ընդհարումը սուր հանգամանք առած ըլլալով, Վանայ Պօղոս վարդապետի խնդիրը կուգայ լրացնել։

Պատրիարքական հրամանով Վանայ առաջնորդ Պօղոս վարդապետ պաշտօնանկ կ'ըլլայ և Պայազիտ կ'աքսորուի առանց քննութեան և դատաստանի ու առանց գիտութեան Քաղաքական և Կրօնական Ժողովներու։ Յիշեալ վարդապետը Ազգ. Վարչութեան կը դիմէ խնդրելով, որ դատաստան ըլլայ և իր յանցանքը հաստատուելէն ետքը իր պատիժը կրէ։ Ազգ. Վարչութիւնը բանաւոր կը նկատէ սոյն խնդիրը, իսկ Հայրիկ՝ այնքան անկեղծօրէն համոզուած է Պօղոս վարդապետի յանցապարտութեան և դարձեալ այնքան մօտէն կը ճանչնայ զանիկա, որ չուզեր հանդուրժել անոր քննութեան ենթարկուելուն, մինչեւ իսկ այսպիսի վարմունք մը, իր հեղինակութիւնը և յայտարարութիւնը կասկածի ենթարկել կը նկատէ և իր անձին նախատինք կը համարէ, այսպէս անկեղծ համոզումը, որ թերեւս ամբողջ ճշմարտութիւնը իր մէջ ունի, մէկ կողմէն և տեսական արդարասիրութիւնը, որ սկզբունքի մը կը ձգտի, միւս կողմէն կը սկսին խուլ պայքար մը մղել իրարու դէմ։ Վարչութեան Ժողովներու մէջ, տարօրինակ զուգադիպութեամբ մը, գլխաւորաբար Կրօնականին և Քաղաքականին ատենադպիրներն որ սկզբունքի պայքար կը մղեն Հայրիկին դէմ։ Երկուքն ալ խորապէս համոզուած են Պօղոս վարդապետին յանցապարտութեան, երկուքն ալ կ'ատեն զանիկա, միւս կողմանէ երկուքին ալ պաշտելին էր Հայրիկին անձը, բայց սիրտերնին խոցուած կը կռուին համոզումի և պարտականութեան համար, և կ'աշխատին խեղդել տարբեր ձայն մը, բարեկամութեան ձայնը, զոր ունին այնքան անձնուէր հովիւի մը, ժողովուրդին ճշմարիտ Հայրիկին նկատմամբ։

ԽՐԻՄԵԱՆԻ ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆԸ ԵՒ ՆԵՐՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ. — Բարոյական այս պայքարը կը յուզէ Հայրիկը, վերջապէս 1873 Օգոստոս 31-ի Երեսփ. Ժողովին իր հրաժեշտի ողջոյնը կուտայ նշանաւոր ճառով մը, որ ամբողջ խառնուրդ մըն էր գորովի, պարտականութեան և Հայաստանի հարըստահարութեան բողոք մը, սակայն ոչ թէ վարչական ժողովներու դէմ, այլ Սահմանադրութեան տրամադրութիւններուն դէմ։ Այս ճառէն ետքը Հայրիկ ժողովատեղիէն կը մեկնի խորին սրտայուզութեան մէջ ձգելով երեսփոխանութիւնը և ունկնդիր ժողովուրդը։ Միեւնոյն նիստին հրաժարական կուտայ Քաղաքական Ժողովը, իսկ Կրօնական Ժողովը կը շարունակէ իր պաշտօնը։ Երեսփոխանական Ժողովը խնդիրը Նարպէյ Խորէն եպիսկոպոսի նախագահութեամբ յանձնախումբի մը կը յանձնէ, եւ անոր անաչառ տեղեկագիրը լսելէն ետքը, կ'որոշէ թէ՛ Քաղաքական Ժողովի և թէ՛ Խրիմեանի հրաժարականները չընդունիլ։ Քաղաքական Ժողովը կը պնդէ, իսկ Հայրիկը միայն այն պայմանով ետ կ'առնէ իր հրաժարականը, եթէ Սահմանադրութեան՝ Պատրիարքի իրաւասութեան վերաբերեալ մասը կարելի եղածին չափ շուտ փոփոխուի։ Բայց խնդիրը ատով չի լուծուիր, որովհետեւ Խրիմեան միեւնոյն ժամանակ իր հրաժարականը Բ. Դուռ ալ ղրկած ըլլալով, կառավարութիւնը արդէն ընդունած էր թէ՛ անոր և թէ՛ Քաղաքական Ժողովին հրաժարականները և կը պատուիրէր նախ նոր Քաղաք. Ժողով և յետոյ Պատրիարքական Տեղապահ ընտրել։ Արտաքին գործերու նախարարը միեւնոյն ժամանակ բերանացի կը յայտարարէր, որ եթէ անմիջապէս ընտրութիւն չկատարուի, ինքը պիտի նշանակէ թէ՛ Քաղաքական Ժողովը և թէ՛ Տեղապահը։

Նախարարին այս բերանացի խիստ յայտարարութիւնը շատ որոշ էր։ Խրիմեան մեծ ժողովրդականութիւն գտած էր, որովհետեւ անիկա եղած էր առաջին Պատրիարքը, որ գաւառներու մասին ամենամեծ հոգածութիւն ցոյց տուած էր, անիկա կը յուզէր հարստահարութիւններու խնդիրը և անընդհատ թէ՛ գրաւոր և թէ՛ բերանացի բողոքներ կ'ուղղէր կառավարութեան գաւառներու մէջ Հայ ժողովուրդին կրած բռնութիւններուն մասին։ Խրիմեանի Պատրիարքութեան օրով էր, որ Ազգային Ընդհանուր Ժողովը առաջին անգամ կը զբաղի Ազգային քաղաքական խնդիրներով։ Անոր ժամանակն էր, որ կը պատրաստուի և Բ. Դուռը կը ներկայացուի հարստահարութիւններու տեղեկագիրը։ Թէ՛ լրագրութիւնը և թէ՛ ժողովուրդը ճնշում կը բանեցնեն Երեսփոխաններու վրայ, որ Բ. Դրան պահանջած Տեղապահի ընտրութիւնը չկատարեն, որպէս զի Խրիմեան շարունակէ իր Պատրիարքական պաշտօնը։ Ժողովուրդը լեցուած էր Ազգ. Ժողովի սրահը և տհաճին աղմուկ կը հանէր, նոյն իսկ կը սպառնար մեծ դէպքեր հանել. այս ճնշումի տակ կը հրաժարին Ազգային Ժողովին Ա. և Բ. Ատենապետները։ Մազ մնացած էր, որ կառավարութիւնը դարձեալ դադրեցնէ Սահմանադրութիւնը։ Վերջապէս կարելի կ'ըլլայ համոզել Հայրիկի կուսակիցները, գլխաւորաբար գաւառացիները, հանդարտ մնալ։ Ազգ. Ընդհ. Ժողովը նոր Քաղաքական Ժողով կ'ընտրէ, որ Կրօնականին հետ միացած, Խառն Ժողով կը կազմէ և Սահմանադրութեան համաձայն Պատրիարքական Տեղապահ կ'ընտրէ Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեանը 1873 Հոկտեմբեր 2-ին։

27

Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեանի պատրիարքութիւնը. — Ռուսինեանի ներքին կանոնագիրը.— Ազգային տուրք. — Ներսէս Պատրիարք եւ հաւասարութիւններու խնդիրը. — Քրիստոնեաներու շարժումը եւ Թուրքիոյ քաղաքական կացութիւնը։

ՆԵՐՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆԸ. — Վարժապետեան յանձն առած էր տեղապահի պաշտօնը միայն քանիմէկ օրուան համար, որպէս զի իսկոյն պատրիարքի ընտրութիւնը կատարուի, և երբ այս նպատակի համար 1874 Մարտ 22-ին Ազգ. Ժողովը կը գումարուի, անիկա անմիջապէս իր հրաժարականը կու տայ։ Ներսէս մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէր Կ. Պոլսոյ մէջ այնպէս, ինչպէս Խրիմեան գաւառներուն մէջ։ Այն ատեն հարստահարութիւններու խնդիրը հանրութեան աչքն ու միտքը գրաւած ըլլալով, Ներսէս յարմարագոյն պատրիարքն էր Խրիմեանին սկսածը շարունակելու համար։ Այս պատճառով ալ պատրիարքական ընտրութեան ժամանակ Ազգ. Ժողովին ներկայ վաթսունըչորս երեսփոխաններէն վաթսունին քուէովը պատրիարք կ'ընտրը-

ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՏՐ. ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ

ուի ։ Ներսէս պատրիարքը նոյն տարին Մայիսի 8-ին իր ուխտը կը կատարէ ։

ՌՈՒՍԻՆԵԱՆԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՆՈՆԱԳԻՐԸ. — Ներսէս Պատրիարք իր իշխանութեան առաջին տարին իսկ կ'աշխատի կարգ ու կանոն մտցնել Ազգ. Ժողովի աշխատութիւններուն մէջ, հետեւաբար անկէ Տօքթ. Ռուսինեանի կը յանձնէ ներքին կանոնագիր կազմել Ազգ. Ժողովին համար, ուրովհետեւ այսպիսի կանոնագրութեան մը պէտքը վաղուց զգացուած էր ։ Ազգ. Ժողովը իր 1874 Հոկտ. 4-ի նիստին մէջ կը հաստատէ Ռուսինեանի կազմած ծրագիրը, որ կը կոչուի Կանոնագրութիւն Ազգ. Ժողովին ։ Այս կանոնագիրը մեծ մասամբ ձեւուած էր ֆրանսական խորհրդարանի ներքին կանոնագրին վրայ, տեղ տեղ յարմարցնելով հայկական միջավայրին ։ Ներսէս Պատրիարք կը ստիպէր անյապաղ ընդունիլ, որպէս զի անոր քննութիւնն ալ երկար տարիներ չտեւէ ։ Ազգ. Ժողովը չուտով ընդունելով հանդերձ, պարտականութիւն սահմանած էր անոր մէջ տեսնուած թերութիւնները հետզհետէ սրբագրել ։

ՏՕՔԹ. Ն. ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՈՒՐՔ. — Ազգ. Ժողովին այս շրջանի զբաղումներուն մէջ յիշատակութեան արժանի է պիւտճէի խնդիրը զոր կը քննէ և կը հաստատէ ։ Այս առթիւ կը կազմէ Ազգ. տուրքի համար նոր կանոնա-

գրութիւն մը, որուն համեմատ ամէն չափահաս հայ պարտաւոր էր տուրք վճարել ազգ. սնտուկին ։ Այս տուրքը բաժնուած էր ութը աստիճանի հարկատուին նիւթական միջոցներուն համեմատ, ամէնէն բարձրը 500, իսկ ամէնէն վարը 25 ղրուշ էր տարեկան ։ Ներսէս Պատրիարք՝ պիւտճէի հաստատութենէն ետքը, հոգ կը տանի նաև Պատրիարքարանի սնտուկին անձուկ վիճակին, որ այն միջոցին ճնշուած էր պարտքի տակ, կը դիմէ հայ հարուստներուն, որոնք յանձն կ'առնեն իրենց անձնականէն վճարել Պատրիարքարանին պարտքը ։

ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԵՒ ՀԱՐՍՏԱՀԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԽՆԴԻՐԸ. — Ներսէս պատրիարք իր քաղաքականութեամբ հետեւած էր Խրիմեանին, որ արծարծեց և ստիպողական պահանջք դրաւ գաւառներու մէջ հայ ժողովուրդին վիճակը բարեկարգել ։ Վերջին անգամ մատուցուած թագրիրներէն և տեղեկագիրներէն ետքը, հարստահարութիւնները ոչ միայն դադրած չէին, այլ սովորական բան մը դարձած էին, իսկ Ներսէս Պատրիարքին կրկին կրկին դիմումները կը բաղխէին Բ. Դրան պաշտօնեաներու և մանաւանդ գաւառական թուրք պաշտօնէութեան խուլին անտարբերութեան ։ Ներսէս և իր խորհրդականները կը զգային թէ, պէտք էր որ նոր և աւելի ազդու միջոցի դիմել կառավարութեան ուշադրութիւնը հրաւիրելու համար գաւառացի հայերու այս տխուր կացութեան վրայ ։ Այն միջոցին Ներսէս Պատրիարքին կը գործակցէին Ազգ. Վարչութեան երկու ժողովներուն ատենապետները՝ Խորէն Արքեպ. Նարպէյ և Սիմոն պէյ Մագսուտ ։ Սակայն մեծ անորոշութիւն և անհամաձայնութիւն կը տիրէր ձեռք առնուելիք միջոցներու մասին ։

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՆԵՐՈՒ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՒ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ. — *Այն ատեն Թուրքիոյ քաղաքական հանգամանքները սկսած էին արագօրէն փոխուիլ ։ Պոսնա-Հէրսէք գաւառներու քրիստոնեայ բնակիչները Թուրքական վարչութեան դէմ զինուած ընդդիմութիւն կ՚ընէին, և այդ պատճառով Թուրքերու կողմէ եղած ջարդերու հետեւանքով, Եւրոպան պաշտօնապէս միջամտելով, կը պահանջէր ընդհանուր բարենորոգումներ Եւրոպական Թուրքիոյ քրիստոնեաներու ի նպաստ։ Թուրքիոյ յառաջադէմ տարրը, որ յայտնի էր իբրեւ յառաջդիմական երիտասարդ Թուրք կուսակցութիւն, ներքնապէս կը խմորուէր և կը բորբոքուէր այս արտաքին միջամտութեան, վախնալով որ եւրոպական դիւանագիտութեան ուժեղ ճնշումին տակ պահանջուած բարենորոգումները պիտի ծառայէին հպատակ քրիստոնեաներու օգտին և ապագային մէջ անոնց անջատումին. հետեւաբար ամէն ճիգ կը թափէին որ այս պահանջուած բարենորոգումները տարածուէին ընդհանուր Թուրքիոյ վրայ առանց ցեղի և կրօնի*

ԽՈՐԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿ. ՆԱՐՊԷՅ

խտրութեան ։ Այս փոխադարձ ճնշումները և բողոքները հետզհետէ աւելի լուրջ հանգամանք առնելով, ներքին գրգռումները շատ աւելի ընդարձակ համեմատութիւններ կ՚առնէին։ Այսպիսի հանգամանքներու մէջ հայ ազգային վարչութիւնը ստիպողաբար պէտք էր վճռել ծանրակշիռ հարց մը, որ մեր գոյութեան խնդիրն էր։ Ներկայ քաղաքական ասպարէզին վրայ կը գտնուէին երեք ազդակներ, 1. Թուրք կառավարութիւնը, 2. Թուրք բարենորոգչական կուսակցութիւնը և 3. Միջամտող եւրոպական տէրութիւնները։ Պատրիարք և Ազգ. Վարչութիւն իրենց յոյսը պէ՞տք էին դնել արդեօք Թուրք կառավարութեան, թէ Թուրք բարենորոգչական կուսակցութեան և կամ միւս քրիստոնեայ հպատակներու շարժումին միանալով, դիմէին ի նպաստ անոնց միջամտող եւրոպական պետութիւններուն։ Ահա Ներսէս Պատրիարք և իր խորհրդականները ինչ ընթացք որ բռնած էին ներկայ քաղաքական խնդիրներու մէջ, որուն կ՚ըսենք Հայկական Խնդիր, և այս խնդիրին արինոտ էջերը հետզհետէ յետագայ գլուխներու մէջ պիտի պարզուին։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

I ՌՈՒՍԱՀԱՅԵՐ

28

Ռուսահայերուն Զարին դիմումը. — Սան Ստեֆանոյի եւ Պէրլինի դաշնագիրները. — Ռուսահայերու ոգեւորութիւնը. — Հալածանք Ռուսահայերու շարժումին դէմ. — Հայ յեղափոխական ընկերութիւններ. — Խստութիւններ Կովկասի մէջ. — Դպրոցներու խնդիրը:

ՌՈՒՍԱՀԱՅԵՐՈՒՆ ԶԱՐԻՆ ԴԻՄՈՒՄԸ. — Երբ 1876-ին պուլկարական սարսափներուն կը յաջորդէ Եւրոպայի բողոքը, այն ատեն Աղէքսանդր Բ. սպառնալիքներ կը կարդար Ապտիւլ-Համիտին, որ դեռ արժանացած չէր «Մեծ-Մարդասպան»ի պատմական տիտղոսին: Կովկասեան Հայերու մէջ կը ծագի մէկ նոր յոյսի ճառագայթ, շարժումը կը սկսի Թիֆլիսի մէջ: 1876 Դեկտեմբերին Թիֆլիսի հայ մտաւորականութիւնը կ'որոշէ Հայ ազգին անունով ուղերձ մը մատուցանել Աղէքսանդր Բ.ի խնդրելով, որ օգնութեան հասնի տառապող Թուրքահայ եղբայր-ժողովուրդին, Գրիգոր Արծ-

ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏ-ԻՒԼ-ՀԱՄԻՏ

րունին գործին հոգին էր: Թիֆլիսի հայ հասարակութեան զանազան շրջանակներէն ինը հոգիէ բաղկացած պատգամաւորութիւն մը ուղերձը կը ներկայացնէ Կովկասի կառավարչապետ մեծ-իշխան Միխայել Նիքոլաեւիչին, և որպէս զի գործին պաշտօնական գոյն մը տրուի, պատգամաւորութիւնը կը հրաւիրէ Հայկական դատին ջերմ համակրող Թիֆլիսի քաղաքագլուխը. Դիմիտրի Կիպիանի ազգով վրացի: Մեծ իշխանը սիրով կ'ընդունի պատգամաւորութիւնը, Հայկական դատին իր համակրութիւնը կը յայտնէ, ուղերձը կ'առնէ և անմիջապէս Բեթրսպուրկ իր Թագաւոր եղբօրը կը ղրկէ:

« Ձեր Կայսերական Բարձրութիւն,

« Մենք Թիֆլիս քաղաքի հայ բնակիչներս, Ռուս կառավարութեան հովանիին տակ բնակելով եւ վաղուց վայելելով թանկագին պետութեան հովանաւորութեան տակ հանգստութեան եւ խաղաղութեան բոլոր բարիք-

ները, դրդուած քրիստոնէական մարդասիրութեան զգացումէն, չենք կրնար անտարբեր մնալ դէպ ի այն աներեւակայելի տանջանքները, զորոնք կը կրեն Ասիական Թուրքիայի սահմանները բնակող մեր ցեղակիցները եւ համադաւանները, ուր ոչ անհատը, ոչ սեփականութիւնը, ոչ կրօնքը, ոչ քրիստոնեաներուն կեանքը եւ ոչ անոնց ընտանիքի, կիներուն եւ աղջիկներուն պատիւը բանով մը ապահովուած չէ:

«Գիտնալով թէ որքան մեր սիրելի Թագաւորը եւ ամբողջ Ռուսաստանը անսահման կը համակրին Թուրքահպատակ քրիստոնեաներու վիճակին, մենք թէ՛ արիւնակից եւ թէ՛ կրօնակից մեր եղբայրներու վիճակին բարւոքումին ամբողջ յոյսը կը դնենք Ռուսաստանի հզօր հեղինակութեան ոյժին վրայ եւ կ'ապաւինինք մի միայն ինքնակալ Կայսեր:

«Քրիստոնէական մարդասիրութեան, խոր ցաւակցութեան զգացումները դէպի մեր եղբայրները՝ կը դրդէ մեզ դիմել Ձեր Կայսերական բարձրութեան Օգոստափառ միջնորդութեանը՝ եւ ամենահաւատարմաբար խնդրել Ձեր բարձրութենէն ներկայացնել Թագաւոր-Կայսեր ոտքերուն մօտ մեր ամենահպատակ խնդիրը, պաշտպանել Իր հզօր ձեռքով, ինչպէս Թիւրքիայի միւս Քրիստոնեաները նոյնպէս, Մահմետականութենէն միշտ ճնշուած Հայոց ազգը, այն միջոցներով, զոր նախախնամութիւնը յանձնած է Նորին մեծութեանը եւ որ Նա աւելի յարմար կը համարէ»:

Իբրեւ հաւանութիւն և համակրանքի արտայայտութիւն, Աղեքսանդր Բ. հեռագրով շնորհակալութիւն կը յայտնէ Թիֆլիզի հայ ազգաբնակութեան:

ՍԱՆ-ՍԹԷՖԱՆՈՅԻ ԵՒ ՊԷՐԼԻՆԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐՆԵՐԸ. — *Պատերազմը կը սկսի և ռուսական զինուորները*

հայ զօրավարներու Լորիս Մելիքօֆի, Տէր-Ղուկասօֆի և Լազարէֆի հրամանատարութեամբ կը մտնեն Թուրքահայաստան: Ամբողջ Հայաստանը կը բռնկի եղբայրական համակրութեամբ դէպ ի քրիստոնեայ ազատարարները: Հալածական ժողովուրդը ինքզինքը կ'երազէր փրկութեան նախադռնին մէջ, իսկ Կովկասի Հայերը ոգեւորուած եղբայրակիցներուն մօտալուտ ազատութեամբ, *անցեալի վէրքերը մոռցած, կ'օրհնէին այն օրը, երբ պատմութիւնը զիրենք կապեց Ռուսաստանի հետ...:*

ՏԷՐ - ՂՈՒԿԱՍՕՖ

Երբ 1878 Փետրվար 19-ին ռուսական զօրքերուն թափած արիւնին շնորհիւ, կը ստորագրուի Սան-Սթէֆանոյի դաշնագրին 16-րդ յօդուածը, շատերը կը կարծէին թէ ինքնավար Հայաստանի խնդիրը արդէն հիմնադրուած է: Այս յօդուածը կ'ըսէ.

«Որովհետեւ ռուսական զօրքերը Հայաստանի մէջ գրաւած երկիրներէն ետ քաշուելէն ետքը, յիշեալ տեղերուն մէջ կրնան կռիւներ եւ խառնակութիւններ տեղի ունենալ, որոնք երկու պետութիւններուն լաւ յարաբերութիւնները կրնան խանգարել, Բ. Դուռը յանձն կ'առնէ անյապաղ իրագործել այն բարւոքումները եւ բարենորոգումները, որ տեղական պէտքերը կը պահանջեն հայոց բնակած նահանգներուն մէջ եւ երաշխաւորել անոնց ապահովութիւնը Քիւրտերու եւ Չէրքէզներու դէմ:»

Հայութիւնը ոգեւորուած էր, նոյն իսկ շատ մը յոռետեսներ կը մտածէին թէ, այս յօդուածը անբովանդակ խոստում մը չէ, այլ յուսատու գործ մը, որովհետեւ անոր ետեւ կանգնած է ռուսական զօրքեր, գործադրող ոյժը: Սակայն Ներսէս Վարժապետեան ռուսական քաղաքականութեան կասկածոտ ըլլալով հանդերձ, անձամբ շնորհակալութիւն կը յայտնէ Աղեքսանդր Բ.ի ներկայացուցիչին այդ յօդուածին համար:

Բայց ահա գերմանական մայրաքաղաքին մէջ Պերլինի վեհաժողովը կը գումարուի, ճիշդ այն օրերուն, երբ ամէն բան ենթակայ էր Պիսմարքեան նենգ քաղաքականութեան, անգլիական ծրագիրը կ'ընդունուի, որ որոշ և անորոշ էր, — եւ մղել ռուս միապետութիւնը Կ. Պոլսոյ շրջականներէն և որքան կարելի է սեղմել անոր ազդեցութեան շրջանակը: Անգլիական դիւանագիտութեան երկու ազդեցիկ ներկայացուցիչները, լորտ Պիգոնսֆիլտ և լորտ Սալզպիւրի կ'ոչնչացնեն Սան-Սթէֆանոյի դաշնագիրը, հակառակ Աղեքսանդր Բ.ի բողոքներուն, կը կործանեն Մեծ-Պուլկարիայի ծրագիրը, և կը ստիպեն դուրս հանել Հայաստանէն ռուսական զօրքերը և յառաջ կը բերեն Պերլինի 61-րդ յօդուածը, որ խմբագրուած է այսպէս.

«Բ. Դուռը յանձն կ'առնէ անյապաղ գործադրել այն բարեփոխումները եւ բարենորոգումները, որ կը պահանջեն տեղական պէտքերը Հայոց բնակած նահանգներու մէջ եւ երաշխաւորել անոնց ապահովութիւնը Չերքեզներու եւ Քիւրտերու դէմ: Բ. Դուռը այս նպատակին համար ձեռք առած միջոցները պարբերաբար պիտի ծանուցանէ պետութիւններուն, որոնք պիտի հսկեն անոնց գործադրութեան վրայ»:

Այս դժբաղդ յօդուածը, որ հիմնուած էր Թուրքական կառավարութեան կազմակերպական բարեհաջողութեան վրայ, առանց իրական ապահովութեան, առաջ կը բերէ հայ ազգի բոլոր շրջանակներու մէջ խոր թշնամութիւն դէպի անգլիական կառավարութիւն: Իբրեւ հեղինակ այդ յօդուածի, աւելի բուռն դարձնել դէպի Ռուսաստան այն բարեկամական զգացումները, որոնք պատերազմի և Սան-Սթէֆանոյի 16-րդ յօդուածի պատճառով երեւան եկած էին Հայերու մէջ:

ՌՈՒՍԱՀԱՅԵՐՈՒ ՈԳԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. — Այդ տրամադրութիւնը կը տեւէ պատերազմէն ետքն ալ, քանի մը տարի շարունակ: Լոնտոնի մէջ չի կար ի նպաստ հայերու շարժում: Թայմզի ափերուն վրայ այլեւս մէկը չէր յիշեր Հայաստանը, իսկ Կովկասի մէջ մանաւանդ Թիֆլիզի մէջ դեռ բուռն կերպով կը շարունակուէր այն պրոպականտը, որ պատերազմի օրերէն արդէն կը մղուէր ի նպաստ Թուրքահայերու, Կովկասի հայոց մամուլը, թէեւ ենթակայ ռուսական գրաքննութեան, Ապտիւլ Համիտի բռնութիւններուն դէմ բարձրագոչ կը բողոքէր: Ամէն կողմ ազատ հանգանակութիւններ կը կատարուէին Թուրքահայ սովեալներու, պանդուխտներու և ազգ. ընկերութիւններու ի նպաստ: Արարատեան նահանգէն կամաւորներ, պրոպականտիստներ սահմանը կ'անցնէին և դէպի ստրկութեան ձորերը կը տանէին մարտական հրաւէրներ, Րաֆֆի իր հմայիչ վէպերուն մէջ

ՐԱՖՖԻ

այդ շարժումին ծրագիրը կուտար, Արծրունին կրակոտ յօդուածներով հայկական ինքնավարութեան այնքան յուզիչ գաղափարը կը ժողովրդականացնէր, իսկ Ռափայէլ Պատկանեանը ռազմիկի սրտին մէջ պատերազմի կրակը կը բորբոքէր...: Նոյն իսկ Թուրքահայ գրողները, Ծերենց իր վէպերով և Փորթուգալեան իր յօդուածներով Կովկաս կ՚ապաստանէին ընդհանուր բորբոքումը յառաջ տանելու համար: Ռուսահայի և Թուրքահայի մերձեցման շրջանն էր: Եւ այդ մերձեցումի մէջ կը պատրաստուէր ազգային գաղափարը ու ծրագիրը...:

ՏՈՔԹ. Յ. ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ
(Ծերենց)

Ռուս կառավարութիւնը սակայն շատ լաւ գիտէր: Լաւ գիտէր, որովհետև ռուս հիւպատոսները այն ատենները Թուրքահայաստանի մէջ Հայ տարրին ամենաջերմ պաշտպաններն էին, շատ դէպքերուն նոյնիսկ դրդողներ: Շատ վտանգաւոր և կասկածելի նամակները և հրատարակութիւնները նոյն հիւպատոսներու միջոցով, ինչպէս նաև դրամ ու ամէն տեսակ օգնութիւն Թուրքիա կը ղրկուէր:

ՀԱԼԱԾԱՆՔ ՌՈՒՍԱՀԱՅԵՐՈՒ ՇԱՐԺՈՒՄԻՆ ԴԷՄ. — Բորբոքումի այդ շրջանը աւա՜ղ, երկար չի տեւեր, 80ական թուականներու կէսին կը սկսի քաղաքական գործադուլը — կը տիրէ լռութիւն Կովկասի մէջ, լռութիւն Կ. Պոլսոյ մէջ, լռութիւն Եւրոպայի մէջ, որովհետև 1881 Մարտ 1-ին Աղեքսանդր Բ. ազատասէր կայսրը եղեռնական մահով կը սպաննուի: Այդ մահը Հայերուն մեծ հարուած կուտայ: Ռուսական արքունիքը փոխուելով, երևան կուգան այնպիսի մարդիկ, որոնք միմիայն Ռուս ազգին գոյութիւնը կ՚ընդունին և միւս հպատակ ազգերը կը ճնշէին, մինչև իսկ նոյն տարին Կովկասէն կը հեռացնեն ազատամիտ Միխայէլ Նիքոլայէվիչը, զոր տեղացիներ կը սիրէին իբրև խաղաղասէր և մարդասէր իշխան, որուն օրով Հայերը նոր կեանք առած, զարկ կուտային մամուլի և ազգային գրականութեան: Գէորգ Դ.ի մահէն ետքը կաթողիկոսական ընտրութիւնը չհաստատուիր, կայսրը առարկելով թէ առաջին ընտրելի Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեանին հրաժարականը Ս. Էջմիածինի պատգամաւորներու ժողովը նկատողութեան առած չէ:

Այն ատենները Կովկասի կառավարիչ կը նշանակուի Տօնտուքոֆ իշխանը, որ կառավարութեան յետադէմ քաղաքագէտներէն մէկն էր: Իշխանը 1884 Փետր. 16-ին հրովարտակ մը հանելով, կը փակէ բոլոր հայ ծխական վարժարանները, որոնք կը կառավարուէին 1874 Յունիս 19-ի ծրագիրով: Կաթողիկոսը դեռ ընտրուած չէր, հայերը չէին կրնար ընդդիմութիւն մը ընել, միայն Էջմիածինը խուլ բողոք մը կը բարձրացնէ իր Արարատ պաշտօնական ամսագիրին միջոցով: Կաթողիկոսին երկրորդ ընտրութիւնը կատարուելով, ընտրելի կը նշանակուի Իզմիրի առաջնորդ Մելքիսեդեկ եպիսկո-

պոս, իսկ քանոնսա՝ Նախիջեւանի և Պեսարաբիոյ առաջնորդ Մակար եպիսկոպոս, Մելքիսեդեկ եպիսկոպոսի կաթողիկոսութիւնը չհաստատուիր Մակար եպիսկոպոս կաթողիկոս կը հռչակուի, որովհետեւ Մելքիսեդեկ եպիսկոպոս 1860-ին Ռուսաստանէն հեռանալով, հպատակութիւնը փոխած էր։ Թէպէտեւ ռուսահայերը Մակար Կաթողիկոսը կը մեղադրեն շատ բանի մէջ, սակայն պէտք է խոստովանիլ որ անիկա շատ խղճամիտ և ուղղամիտ մէկը ըլլալով, ո՛չ կրօնական և ո՛չ ալ քաղաքական վնաս կը կրէ Ազգը անոր կաթողիկոսութեան ժամանակ։ Ռուս կառավարութիւնը 1886-ին կը վերաբանայ դպրոցները ողորմելի և միջակ ծրագիրով։

ՄԱԿԱՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — Այդ ընդհանուր լռութիւնը թէպէտեւ երբեմն երբեմն կը խանգարուէր հեծկլտացող ժողովուրդին ուժգին ճիչով կամ դեսպանական ո և է զեկուցագիրով, բայց անիկա կ'ըլլար շատ կարճատեւ։ Բայց ահա 90-ական թուականները յուզիչ լուրերով կու գայ։ 1890 Յունիս 8-ին «Ձայնը հնչեց Էրզրումի լեռներէն» և Կարինի ծանօթ ընդհարումը նորէն Կովկասեան հայերուն ուշադրութիւնը իրեն կը դարձնէ, մանաւանդ որ անկէ շատ քիչ առաջ Վանի մօտ երկու հայ բրոբականտիստներու, Գոլոշեանի և Ագրիպպասեանի սպաննութիւնը Թուրք զինուորներու ձեռքով։ Այդ դէպքին կը յաջորդէ Գում-Գաբուի 1890 Յլս. 15-ի առաջին ցոյցը Հնչակեան կուսակցութեան ղեկավարութեամբ։ Եւ այդ բոլորէն ետքը տեղի կ'ունենան դիւանագիտական քանի մը հարցապնդումներ և Եւրոպական մամուլին մէջ երեւցած քանի մը փոքրիկ աղմուկ Կովկասեան հայերու առջեւ կը դնեն Հայկական խնդիրը, թշուառ եղբայրներու ազատութեան խնդիրը։ Դարձեալ շարժում և յուզմունք, դարձեալ երիտասարդ ոյժերու նոր հոսանք մը դէպի Թուրքա-Հայաստան և այս անգամ աւելի ուժգին. աւելի կազմակերպուած ձեւով։ Շարժումը կ'ընդհանրանայ. մինչեւ անգամ կը տարածուի գիւղերը։ Այդ պատճառով երեւան կու գան կռուող խումբեր։ 1890-ին ամառն էր, երբ կը հիմնուի յեղափոխական նոր կազմակերպութիւն մը Դաշնակցութիւնը, որ նպատակ ունէր մէկ կողմէն թեւ ու թիկունք ըլլալ դէպի երկիր դիմող ոյժերուն, միւս կողմէն միացնել, դաշնակցել գոյութիւն ունեցող յեղափոխական մարմինները։ Երիտասարդ Հայաստանը կազմուած Թիֆլիզի մէջ, Արմենական խումբը կեդրոնացած Վասպուրականի մէջ և Հնչակեան կուսակցութիւնը հիմնադրուած արտասահմանի մէջ։ Գործին կը յարին հայ ազգին նշանաւոր ներկայացուցիչները, ինչպէս նաեւ երիտասարդութեան լաւագոյն ոյժերը։ Նոյն այդ ժամանակն էր, որ Կարսի մօտ, Թուրքա-Հայաստանի սահմաններու վրայ, հանդէս կու գայ ապստամբական խումբ մը, երիտասարդ Կուկունեանի ղեկավարութեամբ։ Ոգեւորութիւնը այնքան մեծ էր, որ շատերը կը փութան միանալ այդ խումբին, որ որոշած

էր նրա խուժել Հայաստան և բարձրացնել ապստամբութեան դրօշը։

ԽՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ. — Սակայն ոգեւորութիւնը կը ջլատուի շուտով։ Կառավարութիւնը, որ լաւ գիտէր անցած դարձածը և բոլորին հաշտ աչքով կը նայէր, յանկարծ կը փոխէ իր տեսակէտը։ Բեթերսպուրկէն ղրկուած հրամանին համեմատ, ոստիկանութիւնը գլուխը վեր կը տնկէ մոլորած աչքերով։ Քանի մը անձեր, որոնք հայկական շարժումին գլխաւոր ղեկավարները կը համարուէին, հրահանգ կը ստանան ձեռք քաշել այդ գործէն, եթէ չէին ուզեր ամենածանր պատասխանատուութեան ենթարկուիլ։ Խիստ կարգադրութիւններ կ'ըլլան դէպի Հայաստան փոխադրուող մարդոց և զէնքերու դէմ, տեղի կ'ունենան քանի մը խուզարկութիւններ և ձերբակալութիւններ։ Այս ամէնուն հետ մէկտեղ Կուկունեանի խումբը, որ սահմանագլուխին վրայ ընդհարումէ մը ետքը ձերբակալուած և բանտարկուած էր, կ'ենթարկուի անսովոր խստութիւններու, վերջերս ալ տաժանակիր աշխատութիւններու. ուրիշներու օրինակ ըլլալու համար...։

Այս խստութիւնները կ'ըլլային որոշ վերապահութեամբ։ Եւ այդ պատճառով կառավարութեան բոլոր կարգադրութիւնները հայկական շարժումին դէմ, կ'աշխատէին գաղտնի պահել, հասարակութենէն ծածկուած, վարագուրուած։

Թիֆլիզ բնակող հանրածանօթ հայ մը 1891-ին կը կանչուի Թիֆլիզի նահանգապետէն, որ կը յայտնէ անոր թէ՝ կառավարութիւնը հիմա հաշտ աչքով չի կրնար նայիլ հայկական շարժումին և այդ պատճառով պէտք է հեռու մնալ ո և է բրոբականտէն։ Հայ գործիչը կը պատասխանէ, «Կովկասեան հայերը պատերազմէն ետքը

մինչեւ հիմա ալ այն համոզումը ունին, որ կառավարութիւնը հակառակ չէ Թուրքահայերուն շարժումին, և այդ պատճառով ամէն մէ՛կը դէպի այն կը ձգտի իր կարողութեան համեմատ օգնելու տանջուող եղբայրներուն։ Սակայն եթէ փոխած է իր հայեցակէտը, իմ կարծիքով, լաւ կ'ըլլար պաշտօնապէս այդ պարագան յայտարարել, որպէս զի թէ՛ հայերը զգոյշ ըլլան և թէ՛ ծանր թիւրիմացութիւններուն առաջքը առնուի»։ Նահանգապետը հաւանելով այդ առաջարկին, կ'ըսէ, որ ինքը չկրնար ո և է պատասխան մը տալ, կը զեկուցանէ կառավարչապետին և անոր կարծիքը կ'առնէ։ Քանի մը օր ետքը նահանգապետը կը յայտնէ հայուն, թէ — «Ես յայտնեցի ձեր առաջարկը կառավարչապետին, նորին վսեմութիւնը կ'ըսէ, թէ պաշտօնական յայտարարութիւն չկրնար ըլլալ, այն պարզ պատճառով, որ կառավարութեան քաղաքականութիւնը դէպի հայկական խնդիրը կրնայ նորէն փոխուիլ, հիմա այդ քաղաքականութիւնը հաշտ աչքով չնայիր հայոց շարժումին, բայց քանի մը տարի ետքը անիկա նորէն կրնայ փոխուիլ»։

ԴՊՐՈՑՆԵՐՈՒ ԽՆԴԻՐԸ. — Խրիմեան Հայրիկ 1893-ին կաթողիկոս հաստատուելով, 1894-ին նորէն դպրոցներու խնդիրը երեւան կ'ելլէ։ 1896-ին Բեթերսպուրկէն քննիչներ կուգան Կովկաս, էջմիածինէն կ'աքսորեն Նահապետ և Վահան վարդապետները իբր յեղափոխականներ, Նահապետ վարդապետ կը վախճանի աքսորավայրին մէջ։ Քննութենէն երեւան կ'ելլէ, որ հայերը ո և է յեղափոխական միտում չունէին։ Բայց Կովկասի կառավարչապետ Կոլիցինին, որ Թիֆլիզ մտած օրը ինքզինքը բարեկամ կը յայտարարէր բոլոր ազգայնականութիւններուն, կը պնդէ իր պահանջքին վրայ և 1897-ին նորէն կը փակուին Հայոց ծխական

վարժարանները: 1898 Մարտ 2-ին հրահանգ կը տրուի դպրոցական կալուածներու գրաւումին համար, իսկ 1898-ին կը խափանուին Հայոց ընկերութիւններն ու գրադարանները և 1900-ին գործելէ կը դադրի Հայոց Հրատարակչական ընկերութիւնը: Ամէն ինչ որ կը ծառայէր ազգային լուսաւորութեան համար Կալիցինին չէր խնայեր, որով տարիներու ընթացքին մէջ ձեռք բերուած բոլոր զարգացումի միջոցները կ'ուզէր

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

վայրկենական ոչնչացնել: Կալիցինին՝ ասոնցմով չբաւականանալով, գաղտնի հաղորդակցութեան կը մտնէ Պետերսպուրկի կեդրոնական իշխանութեան հետ. Հայերը ամբաստանելով իբր յեղափոխական տարր Կովկասի մէջ, մինչեւ որ անոնք Կովկասէն չելլեն, այդ մասը չպիտի խաղաղի, ուստի իբր դարման կ'առաջարկէ Հայերը գաղթել տալ Սիպերիա և հոն բնակեցնել: Բայց Ներքին Գործերու Նախարարութիւնը չհաւանիր Կալիցինի իշ-

խանին ծրագրին, սակայն Հայերը Կալիցինին ծառայութիւնը յիշելով, իբր երախտագիտական արտայայտութիւն քանի մը գնդակ կը փակցնեն, բայց մէկը միայն կը հանդիպի տեղին:

Բ.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՅԱՒԵՐ ԵՒ ԿՍԿԻԾՆԵՐ

29

Խրիմեան Հայրիկ Պետերսպուրկ կ'երթայ. — Քաղաքական դաւ. — Հալածանք հայութեան դէմ. — Քաղաքական կեղծիքներ ու հակադրութիւններ:

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ ՊԵՏԷՐՍՊՈՒՐԿ Կ'ԵՐԹԱՅ. — 1894-ի աշունն էր: Սասունի լեռներէն կը հնչէ քաջարի լեռնականներու յուսահատ կոչը, կը թնդացնէ Հայութեան սիրտը: Բոլորին աչքը կը դառնայ դէպի Տալուորիկ, մինչեւ իսկ Եւրոպա կը յուզուի: Պոլսոյ դեսպանական շրջանակներու մէջ կրկին երեւան կուգայ Հայկական Հարցը. Անգլիոյ և Ֆրանսայի պատուիրակներուն հետ Պետերսպուրկի պատուիրակ Պրժէվալսկի ճամբայ կ'ելնայ դէպի Սասունի անմատչելի լեռները, քննելու Հայկական առաջին սարսափները և լսելու լեռնականներուն գանգատները: Ամբողջ Եւրոպան Հայկական խնդիրով զբաղած էր:

Կովկասեան Հայերը, որոնք առաջին օրէն նուիրական պարտականութիւն կը համարէին Հայկական խնդիրը, միթէ կրնային լուռ մնալ, անոնք մանաւանդ որ ձեռնարկները բաւական չհամարելով, գործին պաշտօնական

համգամանք մը տալու համար չատ մը քաղաքներէ բազմաթիւ ստորագրութիւններով, դիմումներ կ'ըլլան Էջմիածնի Սրբազան Կաթողիկոս Խրիմեանին և պատգամաւորներ ներկայանալով, կ'առաջարկեն Բեթերսպուրկ երթալ և Կովկասեան հայերուն կողմէ Թագաւոր-Կայսեր աջակցութիւնը խնդրել Թուրքահայերու վիճակին վրայ: Սրբազան Կաթողիկոսը հակառակ ձմեռուան ցուրտին և ալեւոր տարիքին, կ'ուղեւորի դէպի Բեթերսպուրկ և Զարին ներկայանալով, խօսած ճառին մէջ սա խօսքերը կ'արտասանէ. «Հայերու միակ պաշտպանը Ռուսաց Կայսրն է, անկէ միայն Հայերը օգնութիւն կը սպասեն»: Հեռագիրը ամէն կողմ կը տարածէ Հայոց Եկեղեցիին Պետին այդ խօսքերը, որոնք ըսուած էին այնքան վճռական, այնքան չեչտուած կերպով, որ մինչեւ իսկ Պոլսոյ դիւանագիտական չրջանակներու մէջ աղմուկ կը հանեն: Պոլսոյ Անգլիական դեսպանը Սըր Ֆիլիբ Քըրրի Հայկական խնդիրին ջերմ կուսակից, անմիջապէս կը դիմէ Պատրիարք Մատթէոս Սրբազանին և իր զարմանքը կը յայտնէ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խօսքերուն համար, որոնք արտասանուած էին այն ժամանակ երբ բոլոր մեծ տէրութիւններու հովանիին տակ Հայկական խնդիրը միջազգային քննութեան նիւթ դարձած էր:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԱՒ. — Պոլսոյ մէջ կը մշակուէր բարենորոգումներու ծրագիրը: Մայիսեան ծրագիրը խմբագրուած պատրաստ էր, եւրոպական մեծ տէրութիւնները համաձայն էին ամէն կէտերուն. կը մնար մէկ բան և ամենակարեւորը գործադրել ծրագիրը և ճիչդ այդ առեն պէտք էր եւրոպական մեծ տէրութիւններուն կատարել համերաշխութիւնը, ջախջախելու համար Կարմիր Սուլթանը, — տեղի կ'ունենայ քաղա-

քական դաւ—Ռուսական դեսպան Նելիտոֆ, իր կառավարութենէն հրահանգուած, երկդիմի դիրք կը բռնէ և իր պաշտօնակիցներէն կը բաժնուի, և ետ կը կենայ պաշտպանելէ ստիպողական միջոցներու գործադրութեան առաջարկը, երբ Թուրքիան չընդունիր Հայկական նահանգներու մէջ բարենորոգումները: Ատիկա Հայկական խնդիրին ողբերգութեան նախանշանն էր: Գերմանական դեսպանը հաւատարիմ իր կառավարութեան նենգ քաղաքականութեան «իւղ կը լեցնէր կրակին վրայ» պառակտումը կը սաստկանայ: Անգլիայէն դիմում կ'ըլլայ Ռուսական արտաքին գործերու նախարար Լօպանոֆին համոզելու դիտումով, բայց Զարին Նախարարը պարզապէս կ'ըսէր. «Ռուսական կառավարութիւնը բացարձակապէս հակառակ է Սուլթանին վրայ ստիպողական միջոցներու գործադրութեան»:

Այդ օրէն ամէն բան կը փոխուի: Կը մոռցուին Հայկական ծառայութիւնները Ռուսաստանին մատուցուած, կը մոռցուին Ռուս Վեհապետներուն պաշտօնական խոստումները և համակրանքը, կը մոռցուի ամբողջ պատմութիւնը:

ՀԱԼԱԾԱՆՔ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ. — Ռուս կառավարութեան նշանաբանը կ'ըլլայ — Չը կայ Հայկական խնդիր — Եւ հաւատարիմ ատոր, արեւելեան քրիստոնեաներու պաշտպանը, Զարը բացարձակ պաշտօնական հալածանք կը հանէ ոչ միայն Հայկական խնդիրի, այլ և առհասարակ հայութեան դէմ: Կ'արգիլուի գրել, խօսիլ: Ոստիկանական հսկողութիւնը կը սկսի Կովկասէն Թուրքա-Հայաստան և Թուրքա-Հայաստանէն Կովկաս անցնողներուն վրայ: Կը սկսին խուզարկութիւններ, ձերբակալութիւններ և բանտարկութիւններ, իսկ աքսորը սովորական կ'ըլլայ: Ամէն բան կասկածի և հսկո-

ղութեան տակ կ'իյնայ, հայերուն կ'արգիլեն նոյն իսկ դրամ, հաց, ապաստան տալ Թուրքիոյ գաղթականներուն։ Մարդասիրական օգնութեան գործը կ'ըլլայ քաղաքական յանցանք։ Հայ մամուլին և բարեգործական ընկերութիւններուն կ'արգիլուի հրաւէրներ կարդալ և դրամ հանգանակել ի նպաստ անտուն գաղթականներուն և հալումաշ փախստականներուն։ Կ'արգիլուէին երկրորդ անգամ տպագրել Րաֆֆիի Կայծերը, Խենդը, և Սամուէլը, որոնք Թիֆլիզի մէջ տպագրուելով, տառ մը անգամ չկար Ռուսաստանի դէմ։ Թուրքահայաստանի մէջ գործուող ոճիրներու մասին ոչ մէկ ակնարկութիւն։ Եւրոպայէն եկող հրատարակութիւններու դէմ ամենախիստ միջոցներ ձեռք կ'առնուէին։ Դրօշակ կարդալը քաղաքական յանցանք կը նկատուէր։ Ոչ միայն յեղափոխական լրագիրները ինչպէս Հնչակ, այլ նոյնիսկ չափաւոր Արմենիա և լ'Արմենի արգիլուած էին, թէև Ռուսական կառավարութեան դէմ բան մը չէին գրեր։ Նոյնը բոլոր հրատարակութիւններու համար, բաւական է, որ Հայերէն էին։ Նոյնպէս Թատրոնի վիճակն ալ շատ նախանձելի չէր, շատ մը կտորներ գլխաւորաբար հայ ազգային կեանքէ առնուած, կ'արգիլուէին. այն պատճառով որ կարելի է հայրենասիրական զգացումներ ներշնչել հանդիսականներուն։ Տեղական իշխանութիւնները բաւական չէին, և ահա Թուրք կառավարութեան պահանջին վրայ Պոլսոյ դեսպանը, Նելիտօֆը Արտաքին Գործերու նախարարութեան միջոցով կ'առաջարկէ Կովկասեան կառավարչապետին պէտք եղած միջոցները ձեռք առնել, որպէսզի Թիֆլիզի հայոց մամուլը դադրի Թուրքիոյ դէմ յարձակումներ ընելէ, և առ հասարակ Կովկասի հայերը ետ կենան Թուրքահայերը գրգռելէ, քանի որ ատիկա կը վնասէ երկու դրացի պետութիւն-

ներու բարեկամական յարաբերութիւններուն։ Կովկասի հայատեաց իշխանութեան ալ այդ էր պակաս։ Խստութիւնները կը տասնապատկուէին և այդ բոլորին իբր հետեւանք, ամբողջ Ռուսաստան ականատես կ'ըլլայ, թէ ինչպէս 1895 թուականէն ի վեր ահագին հալածանքը քանի կ'երթար, կ'աճէր, կը զարգանար և քաղաքական պատուհասի կերպարանք կ'առնէր։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՍԿԱԾՆԵՐ ՈՒ ՀԱԿԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — Մինչ այդ ժամանակ ամբողջ Եւրոպա գրգռուած էր։ Բողոք խորհրդարաններու մէջ, հրապարակային դասախօսութիւններ։ Հայկական կոտորածները անվերջ դասախօսութիւններու և գրելու նիւթ էին։ Լոնտոնի մէջ հայասէր միթինկներ իրարու կը յաջորդէին, իսկ Բեթերսպուրկի մէջ գերեզմանական լռութիւն։ Փախստական Սասունցիները, հազարաւոր մղոններ անցնելով, Լոնտոն կը հասնէին և ջերմ ընդունելութիւն կը գտնէին բոլոր շրջանակներու մէջ, ինչպէս նաև Հուարդընի դղեակին մէջ, ուր Գ. Կլատստըն յուսատու խօսքերով և բողոքի մռնչիւններով կ'ընդունէր արիւնաքամ ժողովուրդի բեկորները, մինչդեռ Բեդերսպուրկի մէջ փախստական խեղճուկ հայը անկիւն մը չէր գտներ նոյն իսկ գիշերային ապաստանարաններու մէջ։ Բարիզի մէջ կոչերը իրարու կը յաջորդէին, գիրքեր կը հրատարակուէին, դրամներ կը հաւաքուէին ի նպաստ որբ և անօթի հայերուն, իսկ Թիֆլիզի մէջ արգիլուած էր յիշատակութիւնն անգամ ընել։ Զուիցերիոյ մէջ կոմիտէներ կը կազմուէին հայուն օգնելու, Տանիմարգայի մէջ ինքը Թագուհին հանգանակութեան գլուխը անցած էր, հեռաւոր Ամերիկայի մէջ, մինչև անգամ Գերմանիայի մէջ միսիոնարական ընկերութիւններ կը կազմուէին ամբողջ ժողովուրդի մը խեղճ մնացորդներուն օգնելու

համար, իսկ Ռուսաստանի մէջ, այն երկիրին մէջ, որ 1878-ին Սան-Սթէֆանոյի դաշնագիրը կը ստեղծէ, որուն սահմաններուն վրայ հայկական արիւնը յաճախ խառնուած էր ռուս զինուորներու արիւնին, փախստական հայը գլուխ դնելու տեղ չէր կրնար գտնել, և ոչ ալ իրաւունք ունէր ողբալու այն արիւնահեղ դժբաղդութիւնը, որուն նմանը պատմական տարեգրութիւնները չեն յիշեր:

Հայը կրնա՞յ մոռնալ ատիկա: Կան վէրքեր որոնք չեն մոռցուիր: Էրզրումի կոտորածներու ժամանակ, այն քաղաքին մէջ, ուր 1828-ին էջմիածնի Կաթողիկոսի կոնդակը հայերուն հրաւէր կը կարդար Ռուսներուն աջակից և ուղեկից ըլլալ, ուր 1856-ին, 1877-ին ինչպէս 1896-ին հայ ժողովուրդը իր կեանքը և պատիւը կը զոհէր ռուսասիրութեան համար, այդ նոյն քաղաքին մէջ, ռուսական հիւպատոսարանը անլուր անխղճութեամբ կը գոցէր դուռները բռնաւորին սուրէն խուսափող կիներու և մանուկներու առջեւ և իր ականջները կը գոցէր յուսահատութեան աղաղակներուն դէմ: Եւ ատիկա այն թաղին մէջ, ուր մահմետական Պարսկաստանի հիւպատոսը, արտասուքը աչքերուն, իբրեւ մարդ, ապաստան կու տար եաթաղանէն վրիպած քրիստոնեայ զոհերուն: Երբ մայիսեան ծրագիրը, թէև ընդունուած եւրոպական պետութիւններէ, կը հանդիպէր Աբտ-իւլ-Համիտի ձգձգումներուն, հայկական նահանգներու մէջ դժգոհութեան մրմունջներ յառաջ կու գային: Պեթերսպուրկի կառավարութեան արտաքին գործերու նախարար Լոպանոֆ Աբտ-իւլ-Համիտի լիազօրութիւն կու տար լռեցնելու այդ մռմունջը ինչ միջոցով ալ ըլլայ: Անուղղակի քաջալերութիւն էր ատիկա, դիփլոմաթիքական հաւանութիւն Կարմիր Սուլթանին ծրագիրներուն: Եւ Ըլտըզի դեւը քաջալերուած այդ լիազօրու-

թենէն, կ'արձակէր իր դժոխային հրամանը: Արիւնը կը հոսէր գետի նման: Եւ երբ շատ չանցած Լոպանոֆ Նիքոլա կայսեր հետ, Վիէննայէն կը վերադառնար, կայսերական թափօրին մէջ յանկարծամահ կ'ըլլայ, Կ. Պոլսոյ ֆրանսական դեսպան Պ. Գամպոն, տեղեակ անոր ստորին և վատ արարքներուն, արդարացի ցասումով կ'աղաղակէ. — «Լոպանոֆ խեղդուեցաւ հայոց արիւնին մէջ»:

Այս ամենուն հետ մէկտեղ Զարը երբեք չդադրիր Արեւելեան քրիստոնեաներու պաշտպան ըլլալէ, սակայն հայը պէտք է խորապէս համոզուի որ բարենորոգումի համեստ ծրագիր մը զուրկ քաղաքական բնոյթէ, բայց ապահովող մեր կեանքը, գոյքը և գոյութիւնը. կը դառնար վտանգաւոր Ռուսաստանի համար և պատճառ անոր հալածանքին:

Հայութիւնը՝ առանց ընդհանուր ձգտումներու, Հայաստանը՝ առանց հայութեան, — Ատիկա է ահա հիմնական Ռուսաստանի պետական ծրագիրը Փոքր Ասիոյ մէջ, անոր քաղաքական դաւանանքը Կովկասեան սահմաններու վրայ. — Նոյնքան կորստաբեր հայութեան համար, որքան և ամօթաբեր ռուս անունին...:

Դ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԷՊՔԵՐ ԵՒ ՓԱՍՏԵՐ

30

Թուրքահայ գաղթականներ. — Եկեղեցական կալուածներ. — Թուրքօ-Ռուսական կոտորածներ. — Կաթողիկոսին բողոքը. — Դպրոցներու եւ եկեղեցական կալուածներու վերադարձը. — Կեդրոնական ժողով. — Կաթողիկոսի վախճանումը:

ԹՈՒՐՔԱՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐ. — Այս ամէնուն հետ մէկտեղ Թուրքահայերուն վիճակն ալ կը վատթարանայ, որովհետեւ 1901-ին Կովկասեան կառավարութիւնը կ'առաջարկէ գաղթականներուն կամ Ռուսաստանէն հեռանալ եւ կամ Ռուսահպատակ գրուիլ: Անտանելի էր վիճակը, որովհետեւ Ռուսահպատակ ըլլալով, կը կորսնցնէին բոլոր այն բաները, զորոնք հայրենիքին մէջ ձգած էին, միւս կողմէն Թուրքիա մտնել անկարելի էր, որովհետեւ իրենց աչքին առջեւ պատկերացած էր մահուան սարսափը, եւ երկրորդ արդէն Թուրքիան չուզեր ընդունիլ գաղթած Հայերը: 1902 Օգոստոս 5-ին Թիֆլիզի Ոստիկանապետը տասը օր պայմանաժամ կուտայ երկիրէն հեռանալու: Օգոստ. 11-ին Թիֆլիզէն դուրս կ'ելլեն խումբ խումբ գաղթականներ եւ ճամբայ կ'ելնան դէպի հայրենիք: Գաղթականները կը հաւաքուին սահմանագլուխը գտնուող Պաչի գիւղ, Արմուտլու, Ջիւրիւկ, Ջիլախլի եւ Գարաբունար գիւղերը, ուր անոնց հետ տեղւոյն գաղթականներն ալ միանալով,

մօտ 2600 հոգի, ճամբայ կ'ելնան դէպի սահմանագլուխ, բայց թէ՛ Օսմ. եւ թէ՛ Ռուսական սահմանապահ զինուորները արգելք կը հանեն: Գաղթականները կը դիմեն Պարսից սահմանագլուխը, ուր հրացանի կը բռնուի յառաջընթաց խումբը, իսկ մնացածները կառավարութեան միջոցով ետ կը բերուին: Ամէն կողմէն բողոքներ կը բարձրանան: Գաղթողները Սեպտեմբեր 10-ին կը դիմեն Թիֆլիզի հիւպատոսին միջոցով Ֆրանսական կառավարութեան Արտաքին Գործերու Նախարարին, որ Սուլթանին միջնորդէ ընդունիլ Հայ գաղթականները, բայց ի զուր: Գաղթականներուն մէկ մասը գաղտնի Պարսկաստան կ'անցնին, մէկ մասը Ռուսահպատակ կը գըրուին, իսկ մէկ մասն ալ կը ղրկեն Ռուսիոյ խորերը:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐ. — Այս բանէն կը հետեւի ուրիշ խնդիր մը, որ է եկեղեցական կալուածներու գրաւման խնդիրը, զոր ներկայացուցած էր Կալիցինին եւ նախարարներու մեծամասնութիւնը հակառակ էր, բայց 1903 Յնս. 12-ին կը հրատարակուի բարձրագոյն հրովարտակ մը. որով կառավարութիւնը մտադրած է Ա. աւելցնել Հայոց եկեղեցիին եկամուտները եւ անոր բարգաւաճմանը նպաստել. Բ. ապահովել չքաւոր հոգեւորականներուն ապագան. Գ. ազատել եկեղեցիին կալուածները ապօրինի մատակարարութենէն: Եւ այս ամէնը ի գլուխ հանելու համար եկեղեցական կալուածները յարքունիք գրաւել: Ասոր հետեւանքը շատ դէշ էր, Յուլիս 29-ին երբ Մկրտիչ Կաթողիկոսը Ալեքսանդրոպոլէն Էջմիածին կ'երթար, եկեղեցիին զանգակները կը սկսին ղօղանջել եւ առաջնորդարանի մօտերը կը խմբուին 3000-ի չափ հայեր, որոնք Կաթողիկոսէն կը պահանջէին բողոքել եւ անոր հետ մէկտեղ ժողովուրդը մինչեւ կայարան կ'երթայ ցոյցեր ընելով կառավարու–

թեան անարդար ընթացքին համար։ Օգոստոս 16-ին Երեւանէն ահագին բազմութիւն Պարգեւան Սուքիաս Եպիսկոպոսին հետ Էջմիածին գալով կը բողոքեն Կաթողիկոսին։ Այսպէս ցոյցերը կը կրկնուին Գանձակի և Բագուի մէջ աւելի արիւնալի․ Օգոստոս 3-ին Տփղիսի մէջ մեծ ցոյց կ'ըլլայ, նոյնպէս շատ տեղերու մէջ գըրաւման առեն ժողովուրդը մեծ ընդդիմութիւններ կ'ընէ, որուն հետեւանքը կ'ըլլան աքսոր և բանտարկութիւն. որոնց մէջ էին Պարգեւան Սուքիաս Եպ. Նոր Դարի խմբագիր Պ. Ս. Սպանդարեան, բժիշկ Բ. Նաւասարդեան, շատ մը երիտասարդներ և օրիորդներ։ Կալուածներու գրաւման դէմ կը բողոքէ նաեւ Պոլսոյ Պատրիարքը Թուրքահայերու կողմէն։

ԹՈՒՐՔՕ-ՌՈՒՍԱՀԱՅ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐ. — 1905 Յունուար ամսուան մէջ շատ մը գործադուլներ կը պատահին, որոնք քաղաքական պատճառներ ունենալով, հաւասարապէս բոլոր ազգերը կը մասնակցէին, աւելի պարզ խօսելով այդ գործադուլները հետեւանք էին Ռուս յեղափոխական շարժումին։ Այդպիսի գործադուլ մը պիտի պատահէր նաեւ Բագուի մէջ Փետր. 18-էն մինչեւ 20, որ կազմակերպուած էր բոլոր քաղաքական կուսակցութիւններէ։ Սակայն ասոր առաջքը առնելու համար Բագուի նահանգապետը շատ կ'աշխատի, բայց Փետր. 6-ի պատահած դէպքը բոլորովին տարբեր հանգամանք կու տայ գործին։ Հայու մը և Թուրքի մը միջեւ Փետր. 6-ին ընդհարում մը կ'ըլլայ, և Թուրքը քանի մը անգամ Հայոց Եկեղեցիին մօտ կը փորձէ Հայը սպաննել բայց ինքը կը սպաննուի։ Թուրքերը սպաննուածին դիակը կ'առնեն և քաղաքին փողոցներուն մէջ կը պտըտցնեն իրենց համացեղերը գրգռելով վրէժ լուծելու։ Այս գրգռիչներուն կը նպաստէ ոստիկանութեան անտար-

բերութիւնը, որով շատ չանցած զէնքերուն շառաչիւնները կը լսուին, Թուրքերը զինուած կ'լեցնեն փողոցները և ուր որ Հայու պատահէին գնդակահար կ'ընէին։ Փետր. 7-ին Բագու քաղաքը պատերազմի դաշտի կը փոխուի, շրջակայ գիւղերու Թուրքերը վերջին սիստէմի զէնքերով զինուած քաղաք կը խուժեն, չը տեսնուած կոտորած մը կը սկսի, որուն կը հետեւին հրդեհներ, որոնք քանի մը ժամուան մէջ կը լափեն միլիոններ. և շէնքերու մէջ շատեր կ'այրին և մոխիր կը դառնան։ Զօրքը և ոստիկանութիւնը հանդիսատես էին և երբ ժողովուրդը նահանգապետէն կը պահանջէ վերջ տալ, անիկա կը յայտարարէ թէ, անզօր է առաջքը առնել։ Բագուցի Հայերը կը բողոքեն կառավարչապետին օգնականին և վերջապէս Փետրուար 9-ին կոտորածը կը դադրի երկու կողմէն քանի մը հարիւր զոհեր տալէն ետքը։ Բագուի հայերը վախնալով, որ ապագային գուցէ նմանօրինակ դէպքեր պատահին, կը սկսին փախչիլ քաղաքէն և շատերն ալ բոլորովին կը գաղթեն։ Բագուի այս կոտորածէն ետքը Փետր. 14-ին Թիֆլիզի հայերը և Թուրքերը յուդայական համբոյրներով կը հաշտուին Վանքի Մայր-Եկեղեցիի բակին մէջ և Թուրքերու գերեզմանատունին մէջ հոգեհանգստեան աղօթքներ կը կատարուին։ Երկու կողմն ալ կը յորդորեն ժողովուրդը վերջ տալու այդպիսի խժդուժ եղբայրասպանութեան։ Սակայն Փետր. 20-ին Թուրքերը Երեւանի մէջ կը փորձեն կոտորած մը ընել, որուն առաջքը կ'առնեն առաջնորդը, քաղաքապետը և նահանգապետը։ Սոյն կոտորածներէն ետքը քանի մը չարագործ պարսիկներ Պարսկաստան անցնելով, կ'ուզեն այնտեղ ալ այսպիսի գազանութիւններ ընել, բայց Պարսիկ կառավարութեան ձեռք առած միջոցները կը

խանդարեն գործը, որ Մարտ 8-ին Մէչէտ քաղաքին մէջ սկսած էր։

Կովկասը նորէն կ'ալեկոծի և Մայիս 9-ին խիստ կոտորած մը կը սկսի Նախիջեւանի մէջ և գիւղերէն քաղաք խուժած Թիւրքերը կը սկսին կողոպտել Հայերու խանութները։ Մայիս 12-ին Նախիջեւանը բոլորովին կ'արիւնոտի։ Կոտորածը խաղոյն կը տարածուի շրջակայ Ջահուկ, Գարապէնկլու եւն. գիւղերու մէջ ալ, թէեւ Մայիս 13-ին Նախիջեւանի կոտորածը կը դադրի, բայց գիւղերը երկար ժամանակ արիւնի ծով դարձած էին։ Այս կոտորածը Երեւանի Թուրքերը ոգեւորելով, Մայիս 23-ին յանկարծ կը յարձակին Հայերու վրայ, բայց Հայերը այնպիսի ընդդիմութիւն մը կ'ընեն որ Թուրքերը վախերնուն քանի մը օր չեն կրնար տունէն դուրս ելնել։ Կոտորածը Մայիս 25-ին կը դադրի Թիւրքերուն կատարեալ պարտութեամբը։ Սարսափելի էր նաեւ Օգոստոսին մէջ պատահած Շուշիի կոտորածը, ուր Հայերը յաղթող էին։ Շրջակայքին մէջ պատահած ջարդերէն էն նշանաւորն էր Ասկէրանի կռիւը, եթէ կառավարութիւնը չմիջամտեր, Թուրքերը բնաջինջ պիտի ըլլային։ Կոտորածը արձագանգ կը գտնէ նաեւ Գանձակի մէջ, որ Նոյեմբեր 18-ին սկսելով, քանի մը օր տեւելէն ետքը կը դադրի, իսկ Նոյեմբեր 22-ին կը սկսի Թիֆլիզի կոտորածը, որ երեք օր տեւելէն ետքը կը դադրի Հայերու յաղթութեամբ։ Կոտորածներ կ'ըլլան նաեւ ուրիշ Թրքաբնակ տեղեր, բայց մեծ մասամբ յաղթողները հայերն էին Դաշնակցականներու շնորհիւ։

Այս կոտորածներուն առաջքը առնելու համար պետական լիազօրներու մասնակցութեամբ Հայ-Թուրքական համագումար ժողով կ'ըլլայ, որուն շնորհիւ կոտորածները ամէն տեղ վերջնականապէս կը դադրին։

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԲՈՂՈՔԸ. — Ազգին այս ցաւալի ճգնաժամին կաթողիկոսը քանի մը անգամ կը բողոքէ Բէթերսպուրկ կալուածներու գրաւումին առթիւ, բայց հետեւանք չունենար, որովհետեւ ներքին գործերու նախարար Բլեւէն ինքը ծրագրած էր այդ բոլորը Կոլիցինի հետ միասին և թելադրութեամբ Էջմիածնի Պրոկուրոր Կանչէլլիի։ Բլեւէի մահէն ետքը հայոց կալուածներու խնդիրը բաւական ճամբու կը մտնէ։ 1905 Փետրուարին Կովկասի մէջ փոխարքայութիւնը կը հաստատուի և փոխարքայ կը նշանակուի կոմս Վարանցով-Դաշկովը, որ Կովկաս չեկած երեք ամիս Բեթերսպուրկ կը մնայ Կովկասի վերաբերեալ շատ մը խնդիրներուն վերջնական վճիռը առնելու համար։ Կաթողիկոսը կը փութայ բողոքել փոխարքային և առանձին պատգամաւորութիւն կը ղրկէ, որ նախարարներու խորհուրդին նախագահ Վիթէին կը ներկայացնէ կաթողիկոսին բողոքը, իսկ 1905 Մարտ 22-ին կը ներկայանայ պատգամաւորութիւնը փոխարքային, որ կը խոստանայ գոհացում տալ հայոց բողոքին։

ԴՊՐՈՑՆԵՐՈՒ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐՈՒ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ. — Մայիս 5-ին Թիֆլիս կը ժամանէ Կովկասի փոխարքան, որ նոյն օրը իսկ կ'այցելէ Վանքի Մայր-Եկեղեցին։ Կաթողիկոսին կողմէ կը դիմաւորէ պատգամաւորութիւն մը, Յունիսին Թիֆլիս կը հասնի Կաթողիկոսը և Յունիս 25-ին կը տեսնուի փոխարքային հետ և կը կրկնէ կալուածներու, դպրոցներու և այլեւայլ խնդիրներու վերաբերեալ իր առաջարկը։ Փոխարքան կը խոստանայ կատարել։ 1905 Օգոստ. 1-ին հրովարտակով կը վերադարձնէ եկեղեցական և դպրոցական կալուածները։ Սոյն հրովարտակին վրայ կը վերաբացուին 1874-ի ծրագիրով հայոց բոլոր եկեղեցածխական վարժարանները։

ՊԵՏԱԿԱՆ ՏՈՒՄԱ. — Ռուս կառավարութեան բռնապետութիւններէն ազատելու համար երկրին այլ և այլ մասերուն մէջ կազմուած էին գաղտնի ընկերութիւններ, որոնք շատ խիստ հալածանքներու ենթարկուելով, չէին յուսահատած և իրենց ծրագիրին յաջողութեան համար կայսերական գերդաստանէն դուքսեր սպաննելով, կ'ուզէին Ցարը խոնարհեցնել սահմանադրութիւնը հրատարակելու: Մինչ ժողովուրդը բռնապետական հալածանքներու և սեղմումներու տակ կը հեծէր, ճապոնական պատերազմը կը հրատարակուի: Սոյն պատերազմին մէջ Ռուսերուն բարոյական և նիւթական ոյժը խորտակուելով, յեղափոխական շարժումը մեծ ծաւալ կ'առնէ, որով Նիքոլա Ցարը 'նեղը մնալով, 1905 Հոկտ. 17-ին բարձրագոյն հրովարտակով սահմանափակ սահմանադրութիւն մը կը հրատարակէ Ռուսաստանի մէջ և կը հաստատուի երեսփոխանական ժողովը, որ կ'ըսուի Պետական Տումա:

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ. — Ռուսաստանի յեղափոխական շարժումը նոր հոսանքներ առաջ կը բերէ հայ ժողովուրդին մէջ, որոնք կը սկսին կաթողիկոսէն պահանջներ ընել ազգային, եկեղեցական և այլ և այլ խնդիրներու վերաբերեալ: Կաթողիկոսը ուզելով վերջ տալ այդ պահանջներուն, նախ կը կազմէ մասնախումբ մը Էջմիածնի միաբաններէ և ճեմարանի ուսուցիչներէ, իսկ 1906 Մայիս 10-ին տուած առաջին կոնդակով կը հրամայէ Օգոս. 15-ին հրաւիրել կեդրոնական ժողով մը, որուն նպատակը պիտի ըլլար մշակել հիմնական կանոնադրութիւն մը թեմական առաջնորդներու, յաջորդներու, գործակալներու և հոգևոր վարչութեան պաշտօնեաներու ընտրութիւններուն իրաւունքը: Յունիս 7-ին լոյս կը տեսնէ երկրորդ կոնդակ մը իբր հրահանգ,

որուն մէջ ըսուած է որ 20000 հոգի մէկ պատգամաւոր կրնայ ընտրել, որով կեդրոնական ժողովը 60 պատգամաւորներէ պիտի բաղկանար: Եւ պիտի ըլլար «Ռուսահայոց եկեղեցական գործերու կարգադրիչ և տնօրէն, կարող է իր քննութեան ենթարկել և որոշումներ տալ ռուսահայոց բոլոր եկեղեցական գործերու վերաբերմամբ»: Առաջին 'նիստին ատեն կարևորութիւն ունեցող խնդիրները պիտի ըլլան «դպրոցական և տնտեսական գործերը և թեմական ժողովները կարգաւորելու հարցերը»:

Շատ հինէն ի վեր թէ՛ Ռուսաստանի և Պարսկաստանի, թէ՛ Տաճկաստանի մէջ մեր եկեղեցական գործերու կարգադրիչ եղած են եկեղեցականները և աշխարհականները, մինչդեռ կաթողիկոսին կողմէ հրատարակած երկու կոնդակները միանգամայն հոգևորականները կը զրկէին եկեղեցական գործերը քննելու և կարգադրելու իրաւունքէն, որով Էջմիածնի միաբանութիւնը 1906 Յունիս 15-ին ժողով գումարելով, 14 ստորագրութեամբ բողոքագիր մը կը ներկայացնէ կաթողիկոսին, որով կը բողոքէր միաբանութիւնը թէ, եկեղեցական գործերը պիտի կարգադրէ զուտ աշխարհական ժողովը և կաթողիկոսը կոնդակները չհրատարակած իրենց հետ չէր խորհրդակցեր, այլ միայն ինքը վճռած և որոշած էր խնդիրը, այդ մասին միաբանութիւնը դժգոհ մնալով, ցաւ կը յայտնէր: Կաթողիկոսը միաբանութեան բողոքագիրը անհետևանք կը թողու, միայն Յունիս 30-ի կոնդակով հոգևորականներուն ալ իրաւունք կու տայ ընտրութեան մասնակցելու: Ընտրուած պատգամաւորներուն մեծագոյն մասը Դաշնակցական էր:

Ժողովը Օգոս. 15-ին իր առաջին նիստը կը կազմէ, իսկ 16-ին պաշտօնապէս կը գումարուի Էջմիածնի նո-

բակառայց հիւանդանոցին մէջ կաթողիկոսին նախագահութեամբ ։ Կաթողիկոսը ճառով մը ժողովը կը բանայ և կը յիշեցնէ թէ «Հեռու մնալ չափազանցութիւնէն, ժամանակը գէշ է, հարկաւոր է խոհեմութիւն, որչափ կարելի է այնչափ խօսեցէք, յանդուգն գործեր չընէք» ։ Ժողովը իր դիւանը կազմելով գործի կը ձեռնարկէ ։ Ժողովը Օգոստ. 20-ի նիստին մէջ ընդունած բանաձեւին պատճառով կ'երկպառակի և 7 պատգամաւոր հրաժարելով, ժողովին չեն մասնակցիր, որով կը մնան միմիայն Դաշնակցական պատգամաւորները, որոնք իրենց նիստերը կը շարունակեն հետզհետէ օրակարգին խնդիրները քննութեան ենթարկելով, սակայն շուտով բոլոր անցած դարձածները Էջմիածնի Պրոկուրորին ականջը կը հասնի, որ փոխարքային կողմէն կաթողիկոսին կը յայտնէ թէ կեդրոնական ժողովը գծուած սահմաններէն դուրս կ'ելլէ, և այդ բանը կառավարութեան հաճելի բան մը չէ ։ Էջմիածնի գաւառապետը Օգոստոս 30-ին ժողովը փակելով, Կովկասի փոխարքայէն առած հրամանին համաձայն, պատգամաւորներէն ստորագրութիւն կ'առնէ 24 ժամուան մէջ հեռանալ Էջմիածինէն ։

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՎԱԽՃԱՆՈՒՄԸ. — Կեդրոնական ժողովի փակումէն ետքը, Ռուս կառավարութիւնը կ'առաջարկէ կաթողիկոսին հայ դպրոցներու համար ծրագիր մը կազմել ։ Այդ խնդիրը իր վերջնական լուծումը պիտի ստանար 1905-ին, սակայն կաթողիկոսը կ'ուշացնէ և ծրագիրը ուսումնասիրելու համար կ'որոշուի կազմել յանձնաժողով մը, որ կազմուած էր կառավարութենէ երեք ռուս, կաթողիկոսէն և կառավարութենէն ընտրուած երեք հայ ներկայացուցիչներէ ։ Կաթողիկոսը իր կողմէն երեք հայ ներկայացուցիչները կը նշանակէ, որուն երկուքը աշխարհական և մէկը եկեղեցական ։ Շատ չանցած

1907 Հոկտեմբեր 29-ին կը վախճանի Մկրտիչ Ա. Խրիմեան Հայրիկը և տեղապահ կը նշանակուի Գէորգ Արքեպս. Սուրէնեան ։ Հայրապետին թաղման ներկայ գտնուող պատգամաւորները խորհրդակցելով, կը յանձնարարեն տեղապահ սրբազանին որ, կառավարութեան մօտ միջնորդէ կաթողիկոսական ընտրութիւնը կատարել Մայիսին, բայց կառավարութիւնը կը մերժէ Պոլոժէնիին համաձայն ։

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

Դպրոցական յանձնաժողովը կը սկսի իր նիստերը շարունակել Թիֆլիզի փոխարքայի դիւանատան մէջ, սակայն յանձնաժողովը երկուքի բաժնուելով, չեն կրնար համաձայնութեան գալ, որով կաթողիկոսի ներկայացուցիչները կ'առնեն կը քալեն, իսկ յանձնաժողովի միւս անդամները շարունակելով, կը պատրաստեն ծագիր մը, որ պիտի քննուի նորընտիր կաթողիկոսէն ։

ՆՈՐԸՆՏԻՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ. — Պոլոժէնիէի համաձայն պատգամաւորներու համազգային ժողովը 1908 Նոյեմբեր 1-ին Էջմիածնի տաճարին մէջ գումարուելով, Արարատեան ընդհանրական Մայր Աթոռին կ'ընտրեն Ա. ընտրելի Իզմիրլեան Մատթէոս Սրբազանը, իսկ Բ. ընտրելի Դուրեան Եղիշէ Սրբազանը ։ Զարը 1909 Յունվար 10-ին Իզմիրլեան

Հայրիկին կաթողիկոսութիւնը հաստատելով, հպատակութիւնը կը փոխէ և Պատրիարքութենէ կը հրաժարի: Մայիս 23-ին ընկերակցութեամբ Գ. Մինաս Չերազի Բեթերսպուրկ կը մեկնի Զարին ներկայանալու, Մայիս 29-ին Զարին ներկայանալով՝ արքայավայել ընդունելութիւն մը կը գտնէ և կէս ժամէն աւելի կը տեսակցի Բրոֆէսէօր Մառի թարգմանութեամբ: Այդ տեսակցութեան մէջ Վեհափառ կաթողիկոսը կը խնդրէ հայ բանտարկեալներու ազատութիւնը և հայ քաղաքական յանցաւորներու ընդհանուր ներում: Զարը ընդունելով կաթողիկոսին առաջարկը կ'ըսէ, թէ — Դուն Էջմիածին չհասած բոլորն ալ արձակուած պիտի ըլլան, — սակայն հակառակ Զարին այս խոստումին, Վեհափառ կաթողիկոսը Էջմիածին չհասած նոր ձերբակալութիւններ, բանտարկութիւններ և կախաղաններ տեղի կ'ունենային: Վեհափառ Հայրապետը Յունիս 28-ին Էջմիածին հասնելով, կը ձեռնարկէ իր ծանր և նուիրական պարտականութեան:

ՆՈՐԸՆՏԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏ
ՄԱՏԹԷՈՍ Բ.

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՇՐՋԱՆ

II ԹՈՒՐՔԱՀԱՅԵՐ

Ա.

ԻՍԼԱՄԸ ԵՒ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ

31

1839-ի թանզիմաթի հրովարտակը, անոր նպատակը եւ հետեւանքը.— Քրիստոնեաներու հաւասարութեան տեսական իրաւունքը.— 1845-ի Խաթթը Շէրիֆը. — Բանակցութիւններ Բարիզի Քոնկրէսէն առաջ.— 1856 Փետր. 6/18-ի նշանաւոր Խաթթը Հիւմայունը. — Եւրոպական միջամտութիւն:

1839-Ի ԹԱՆԶԻՄԱԹԻ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ, ԱՆՈՐ ՆՊԱՏԱԿԸ ԵՒ ՀԵՏԵՒԱՆՔԸ. — Ինչպէս նախորդ գլուխներու մէջ տեսանք, Թուրքիայի ներքին ընդհանուր բարեշրջումը կը սկսի Սուլթան Մահմուտ Բ.ի ձեռքով, բայց մանաւանդ քրիստոնեայ հպատակներուն համար բարենորոգչական ուղղութեան կը ձեռնարկէ անոր որդին Սուլթան Ապտ-իւլ-Մէճիտ, որ իր լուսամիտ եպարքոսին, Րէշիտ փաշային խորհուրդով 1839-ին կը հրատարակէ առաջին բարեկարգութեան (թանզիմաթ) հրովարտակը: Սուլթան Մէճիտի և իր խորհրդատուին գլխաւոր նպատակն էր իսլամ ժողովուրդը մօտեցնել քաղաքակիրթ քրիստոնեայ ազգերուն, որոնցմէ անիկա թէ՛ բարոյապէս և թէ՛ քաղա-

քականապէս ամբողջ դարեր հեռու ապրած էր, միմիայն իսլամական կրօնքին ապաւինելով։ Այս մերձեցումին նպատակն էր, չըլլայ որ մօտաւոր ապագային մէջ քրիստոնեայ տէրութիւնները միանալով, Թուրք կառավարութեան դէմ ելլեն։ Ինչպէս արդէն եղած էր՝ քանի

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԱՀՄՈՒՏ Բ.

ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏ-ԻՒԼ-ՄԷՃԻՏ

մը տարի առաջ Նավարինի մէջ, ուր եւրոպական միացեալ նաւատորմիղները ջնջած էին թուով աւելի մեծ Թուրքական նաւատորմիղը։ Միևնոյն ժամանակ Սուլթանը այդ հրովարտակով կ'աշխատէր գոհացում տալ Եւրոպային, մտցնելով անհրաժեշտ բարենորոգումը, որուն նպատակն էր հետզհետէ աստիճանաբար հաւասարցնել մահմետականները և հպատակ քրիստոնեաներու քաղաքական իրաւունքները։ Այս հաւասարութեան սկզբունքն էր երաշխաւորել առանց ցեղի և կրօնի խտրութեան բոլոր հպատակներուն կեանքի, պատիւի և ինչքի ապահովութիւնը։ Մահմետական կրօնքը Թուրք պետութեան ուղղութիւն տուող լծակը եղած է, որով

շէրիաթը և քաղաքացիական օրէնքը նոյն բաները ըլլալով, ազգային պետական կազմակերպութեան համար տեսակ մը անշարժութիւն յառաջ բերած էին, ուստի եւրոպական քաղաքակրթութեան մօտենալու համար անհրաժեշտ էր, ինչպէս քրիստոնեայ երկիրներու մէջ, պետութիւնը ազատել անոր ազդեցութենէն հետզհետէ մահմետական վարդապետութիւններուն աւելի ազատամիտ մեկնութիւններ տալով։ Հետեւաբար այն ատենուան Թուրք պետական մարդիկը այս ուղղութիւնը կը բռնեն իրենց տգէտ և մոլեռանդ ժողովուրդին դիւրազգացութիւնը չվիրաւորելու համար։

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՆԵՐՈՒ ՀԱՒԱՍԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԵՍԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ. — Թանզիմաթը Թուրքահպատակ քրիստոնեան գերութենէ չազատեր, և ոչ ալ զանի կը հաւասարացնէ մահմէտականին, այլ միայն տեսականօրէն իրաւունք մը կուտայ անոր այդ ազատութիւնը և հաւասարութիւնը պահանջելու, ուստի րայաները այդ նոր կացութեան գիտակցութիւնը ունենալով, կ'աշխատէին ամէն առիթէն օգտուիլ, որպէս զի կարողանան խոստացուած հաւասարութեան իրաւունքը իրականացնել։ Միւս կողմանէ մահմետականները այս նոր դրութիւնը չէին ընդուներ և կը շարունակէին հին կարգը ու սարքը պաշտպանել, միշտ գերիշխանութեան զգացումը իրենց սիրտերու մէջ ունենալով։

1845-Ի ԽԱԹԹԸ ՇԷՐԻՖԸ. — Սուլթան Մէճիտ իր Թանզիմաթի հրովարտակէն վեց տարի վերջը իրերու ներկայ վիճակը տեսնելով, 1845-ին անձամբ Բ. Դուռը կ'երթայ և ամբողջապէս իր ձեռքով գրած նոր Խաթթը Շէրիֆ մըն ալ կը կարդայ, ուր տեղ կ'ըսէ թէ «Կարելի չէ ուրանալ, որ հակառակ այնքան ջանքերուն, որ ես գործադրած եմ իմ գաղափարներուս իրականացումին

համար, իմ ծրագիրներէս և ոչ մէկը սպասուած արդիւնքը կուտայ, որուն համար խորապէս կը ցաւիմ»։ Սուլթանին ինքնաբերաբար առած այդ քայլը բարենորոգչական գործին քիչ մը մղում կուտայ, քանի մը նահանգներու մէջ, ինչպէս նաև Հայաստանի մէջ, կը հրամայէ գործադրել 1839-ի Թանզիմաթի տրամադրութիւնները։ Վարչական մասին մէջ կը սկսին կատարուիլ քանի մը էական բարեփոխումներ։ Այդ Թուականէն սկսելով, աւազակութիւնները կը նուազին բաղդատելով նախորդ շրջանին հետ, դպրոցներ կը բացուին։ Քրիստոնեաները, ինչպէս նաև հայերը, այլ ևս չէին ծածկեր իրենց ինչքը և համեմատաբար կրնային ազատ կերպով վայելել իրենց աշխատանքի արդիւնքը։ Սակայն Թանզիմաթի բուն նպատակը, այն է քրիստոնեաներու և մահմետականներու միջև մերձեցումը, իրագործուած չէր. Րայան միշտ արհամարհուած կը մնար, բուն մահմետականի աչքին առջև և աստիճանով անկէ ստոր։ Քրիստոնեաներուն խոստացուած հաւասարութիւնը չկար, անոնց քաղաքացիական իրաւունքները ընդունուած չէին։ Այս վիճակին մէջ էին քրիստոնեաները, երբ Թուրքիան Բարիզի քոնկրէին կ'երթար։

ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԲԱՐԻԶԻ ՔՈՆԿՐԷԷՆ ԱՌԱՋ. — Ղրիմի պատերազմէն ետքը 1855-ին Թուրքիայի պաշտպան տէրութիւնները Անգլիա, Գաղղիա և Աւստրիա, Վիէննայի մէջ կը սկսին բանակցիլ Ռուսաստանի հետ և Փետրուար 1-ին բրոթոգոլ մը կը ստորագրեն, որ իբր հիմ պիտի ծառայէր խաղաղութեան։ Այս բրոթոգոլին չորս պայմաններէն մէկն էր Օսմանեան կայսրութեան քրիստոնեայ հպատակներուն ազատութեան խնդիրը։ Թուրք կառավարութիւնը ամէն կերպ կ'աշխատի, որ ապագայ դաշնագրին մէջ այս կէտը

իբրև առանձին պայման չդրուի։ Անիկա հանդիսաւորապէս կը խոստանար պահպանել այն բոլոր առանձնաշնորհումները, որոնք սուլթանական ֆէրմաններով հինէն ի վեր շնորհուած էին քրիստոնեաներուն և նաև կը պնդէր այն հանգամանքին վրայ, թէ արդէն Թանզիմաթով բոլոր հպատակներուն անխտիր հաւասարութիւն շնորհուած էր։ Երբ խաղաղութեան դաշնագրին պայմանները կը քննուէին, եւրոպական պատուիրակները դարձեալ կը պահանջէին, որ խղճի ազատութեան պայմանը մտնէ, այն է որ նոյն իսկ մահմետականը իրաւունք ունենայ ազատօրէն իր կրօնքը փոխելու առանց կրելու մահուան պատիժի երկիւղը։ Ամէնէն աւելի Անգլիան կը պնդէր այս կէտին վրայ, բայց Բ. Դուռը կը յամառի և կ'ընդդիմանայ, յայտնելով որ, նոյն ինքն Սուլթանը, եթէ փափաքէր, չէր կրնար այդ կէտին հետ համաձայնիլ, որովհետև ըստ Գուրանի հաւատադրուժ մուսլիմանը մահու պատիժ պիտի կրէր։ Վերջապէս փոխադարձ համաձայնութեամբ միայն հետևեալ քօղարկուած պայմանը կ'ընդունուի. «Թուրքիայի մէջ բոլոր դաւանութիւնները ազատ են և ոչ մէկ օսմ. հպատակ իր կրօնքին պատճառով հալածանքի պիտի ենթարկուի»։

Եւրոպական տէրութիւնները որքան որ այսպիսի պայմաններու միջոցով կ'աշխատէին իսկապէս իրական հաւասարութիւն մտցնել մահմետականի և քրիստոնէի միջև, սակայն Թուրք կառավարութիւնը թէ՛ այն ատեն և թէ՛ անկէ ետքը այնպիսի միջոցներու կը դիմէր, որ մէկ կողմէն իբր թէ Թանզիմաթի տառական տրամադրութեան համաձայն, բոլոր հպատակները անուանական միևնոյն իրաւունքները պիտի վայելէին, իսկ միւս կողմէն ալ ջանք չէր խնայէր, որ մահմետա-

կան տարրը իր գերիշխող դիրքը պահպանէ։ Ամենամեծ զիջումը, որ Բ. Դուռը ըրաւ, այն է որ կ՚ընդունի և կը հաստատէ այն սկզբունքը թէ բայաներու կրօնական իրաւունքները սերտ կապակցութիւն ունէին իրենց քաղաքացիական իրաւունքներուն հետ և այդ հիմին վրայ քրիստոնեաներուն կը շնորհէ շատ մը առանձնաշնորհումներ ներքին վարչական կազմակերպութեան մասին, որով կը հաստատուի մեր Ազգ. սահմանադրութիւնը, ինչպէս պատմեցինք նախորդ գլուխներու մէջ։ Բայց եւրոպական տէրութիւններուն մեծ սխալը այն կ՚ըլլայ. ինչպէս իրենք ալ յետոյ կը խոստովանին, որ անոնց մէկ մասը վստահութիւն ունենալով Բ. Դրան վրայ, ներքին բարենորոգումներուն վերաբերեալ պայմանները փոխանակ 1856-ի Բարիզի դաշնագրին մէջ մտցնելու, այնպէս կը ձեւացնեն իբր թէ, Թուրք կառավարութիւնը ինքնաբերաբար իր նախաձեռնութեամբ շնորհած էր այդ իրաւունքները իր քրիստոնեայ հպատակներուն։

1856 ՓԵՏՐ. 6/18-Ի ՆՇԱՆԱՒՈՐ ԽԱԹԹԸ ՀԻՒՄԱՅՈՒՆԸ. — Այս բանակցութիւններուն արդիւնքն էր 1856 Փետր. 6/18-ի նշանաւոր Խաթթը Հիւմայունը, զոր Սուլթան Մէճիտ Բարիզի քոնկրէին նախօրեակին կը շնորհէր։ Սուլթանը այս ֆերմանով դարձեալ կը շնորհէր իր բոլոր հպատակներուն կեանքի, պատիւի և ինչքի ապահովութիւն և օրէնքի առջեւ հաւասարութիւն և քրիստոնեաներուն անխտիր ընդունուիլը վարչական և զինուորական պաշտօններու մէջ, կրօնի և ուսումի ազատութիւն քանի մը վարչական սահմանափակումներով, դատարաններու մէջ քրիստոնեաներուն վկայութիւններուն ընդունուիլը և ուրիշ ժողովրդական բարենորոգումներ։ Այս բոլոր բարենորոգումներէն պիտի օգտուէին գլխաւորաբար ժողովուրդին միջին և ստորին դասակարգե-

րը, հետեւաբար ամէնէն աւելի դժգոհ կըմնային հին պահպանողական թիւրքերէն և քրիստոնեաներէն այն տարրերը, որոնք հին կարգերու շնորհիւ անարգել կը շահագործէին ժողովուրդը։ Հայ ամիրաները չափազանց անբաւական կը գտնէին այս բարենորոգումները, որովհետեւ եթէ

ՖՈՒԱՏ ՓԱՇԱ.

ԱԼԻ ՓԱՇԱ.

այդ բոլոր խոստացուած բարեկարգութիւնները իրօք գործադրուէին, անոնք բոլորն ալ պիտի զրկուէին իրենց գերիշխող դերէն և նիւթական բազմատեսակ անձնական շահերէն։ Սակայն դժբաղդաբար այդ բոլոր հրովարտակներուն խոստացած մեծ մեծ բարենորոգումները, ազատութիւնը և հաւասարութիւնը կը մնան մեռեալ տառ...։ Երկու հայրենասէր Թուրք պետական անձերը Ֆուատ և Ալի փաշաները մէկը Եպարքոս միւսը արտաքին գործերու նախարար անկեղծօրէն կ՚աշխատէին երկիրը

բարեկարգելու, բայց անոնց բարի դիտաւորութիւնները նոյն իսկ Սուլթանէն քաջալերուած ըլլալով հանդերձ, շատ քիչ անգամ իրականացում կը գտնէին, որովհետեւ մէկ կողմէն պալատականները և հին Թուրքերը կը հակառակէին նորահաստատ օրէնքներուն, միւս կողմէն ալ անշուշտ հսկայական ջանք պէտք էր դարաւոր արմատացած կարգերը ջնջելու համար: Այս պատճառով ոչ մէկ բարեկարգութիւն կը յաջողէր հակառակ Սուլթան Մէճիտի բարի տրամադրութիւններուն:

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՄԻՋԱՄՏՈՒԹԻՒՆ.— Եւրոպական պետութիւնները 1859 Հոկտ 5-ին յիշատակագիր մը կը ներկայացնեն Բ. Դրան, որով «ցաւ կը յայտնէին, որ Թուրքիան չէր կրնար ինքնիրեն օգնել, և չէր ձեռնարկեր բարենորոգումներու աստիճանաբար և հաստատօրէն իրականացումին և թէ մինչեւ իսկ բաւականաչափ ձգտում չկար 1856-ի ֆերմանը գործադրելու...»: Այս մեղմ և հաւաքական ծանուցագիրէն ետքը կարգը կու գայ առանձին նկատողութիւններու: Ասոնց մէջ առաջինը կ'ըլլայ Ռուսիան, որ դարձեալ կ'աշխատէր ձեռք բերել քրիստոնեաներու աչքին մէջ իր ունեցած ազդեցութիւնը, որ նուազած էր Ղրիմի պատերազմին հետեւանքով: Ռուսիան կը պահանջէր տեղական կամ մասնակի բարենորոգումներ եւրոպական Թուրքիայի սլաւ քրիստոնեաներու համար, որոնք շարունակ կը գանգատէին Թուրք վարչական սիսթէմին դէմ: Ռուսաստանի այս առաջարկութեան դէմ անմիջապէս ոտք կ'ելլէ Անգլիա, Ռուսիոյ հին ախոյեանը արեւելքի մէջ, Թուրք պետութեան արժանապատուութեան պաշտպանութեան համար: Ռուսիան կը պահանջէր սլաւներուն խնդիրը եւրոպական կամ միջազգային քննութեան ենթարկել, սակայն միայն Թուրք յանձնաժողովի մը ձեռքով քըն-

նութիւն կը կատարուի և խնդիրը կը փակուի ի նպաստ Թուրք կառավարութեան: Բայց սլաւները տակաւ չէին գոհանար: Պուլկարիա, Պոսնա-Հէրսէկ շարունակելով հանդերձ իրենց գանգատները, կը կազմակերպեն ներքին գաղտնի յեղափոխութիւն և տասնըհինգ տարի խուլ պայքար մղելէն ետքը 1875-ին կը պարզեն ապստամբութեան դրօշակը:

32

Ապտ-իւլ-Ազիզ եւ իր յետադիմական ընթացքը — Ֆրանսայի եւ Ռուսիայի տարբեր քաղաքականութիւնը — Պետական խորհուրդ եւ Գրիգոր Աղաթօն — Նոր յետադիմութիւն — Համապատութիւն — Համխա-ղամութիւն:

ԱՊՏ-ԻՒԼ-ԱԶԻԶ ԵՒ ԻՐ ՅԵՏԱԴԻՄԱԿԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ. — 1861-ին կը վախճանի Թանզիմաթի հիմնադիրը, բարի և իր ժողովուրդէն անկեղծօրէն սիրուած Սուլթան Ապտ-իւլ-Մէճիտ Ա. և անոր կը յաջորդէ իր եղբայրը Ապտ-իւլ-Ազիզ, որ թէպէտև իր առաջին ֆերմանին մէջ կը յայտարարէր, թէ պիտի հետեւի իր եղբօրը օրինակին, բայց երկու տարի վերջը կ'ենթարկուէր պահպանողականներու, գլխաւորաբար մոլեռանդ իսլամնե-

ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏ-ԻՒԼ-ԱԶԻԶ

րու ազդեցութեան և սկսած էր յետադիմական ընթացք բռնել։ Այս վիճակը ցաւ և զայրոյթ կը պատճառէր թէ՛ յառաջադէմ Թուրք կուսակցութեան և թէ՛ Թուրքիայի անկեղծօրէն բարեկամ տէրութիւններու։ Թուրքիան պաշտպանող եւրոպական տէրութիւնները արդէն համոզուած էին, թէ 1856-էն ի վեր ինչ բարեշրջում որ կատարուած էր կամ կատարուելու վրայ էր, միմիայն արտաքին ազդեցութեան և տէրութիւններու ճնշումի արդիւնք էր։

ՖՐԱՆՍԱՅԻ ԵՒ ՌՈՒՍԻԱՅԻ ՏԱՐԲԵՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. — Եւրոպական տէրութիւններուն մէկ մասը հակառակ ներկայ յոռի կացութեան դեռ կորսնցուցած չէր իր յոյսը, թէ Թուրքիան վերջ ի վերջոյ կը տապալէ իր յետադիմականները և կը փարի բարեկարգութեան, և մինչև իսկ երիտասարդ Թուրքերու խոստումներուն վրայ հիմնուած, վստահութիւն կը յայտնէին, թէ Թանզիմաթի տրամադրած բարենորոգումները անթերի գործադրուելով, Թուրքիայի զանազան ցեղերը կը ձուլուին։ Այս գաղափարին ներկայացուցիչն էր Ֆրանսան, երիտասարդ Թուրքերու մեծ մասին կրթութեան որրանը։ Եւ անիկա այդ գաղափարը և յոյսը կը հաղորդէր նաև միւս պետութիւններուն։ Սակայն Ռուսաստան բոլորովին հակառակ գաղափարի կը ծառայէր։ Դեռ Բարիզի քոնկրէէն ալ առաջ Կորչագոֆ շատ որոշ կերպով կը յայտարարէր, թէ «Օսմանեան կայսրութեան մէջ բնակող ցեղերը երբէք չեն կրնար ձուլուիլ և ընդհանուր ազգ մը կազմել, որովհետև ոչ մէկ կողմը տրամադրութիւն կը ցուցնէր այդ նպատակին հասնելու. Հետևաբար միակ ելքն էր՝ այդ ցեղերուն իւրաքանչիւրին կրօնական հասարակական հաստատութիւնները

երաշխաւորել, որպէս զի անոնք զարգանան և դառնան ազգային հաստատութիւն»։

Բարիզի քոնկրէէն տասներկու տարի ետքը, Ռուսական կառավարութիւնը միևնոյն գաղափարը կը յայտնէր, հիմնուելով վերջին տարիներու բարենորոգչական փորձերու անյաջողութեան վրայ։ Ռուսական կառավարութիւնը 1867-ի մարտ 12/24-ին պատասխանելով ֆրանսական դահլիճին 1867-ի փետր. 22-ի յիշատակագիրին, փաստերով կը հաստատէր, թէ 1856-ի Խաթթը Հիւմայունի մեծագոյն մասը կը մնայ չգործադրուած և ըստ երևոյթին գործադրուելիք ալ չունի, Թուրք կառավարութեան հետևած ուղղութիւնը քննադատելէն ետքը. Պետերսպուրկի դահլիճը շատ որոշ կերպով ցոյց կու տար, թէ Թուրքիայի զանազան տարրերու ձուլումը անկարելի է, հետևաբար խորհուրդ կու տար միւս եւրոպական դահլիճներուն «միջոցներ ձեռք առնել քրիստոնեաներուն շահերը մահմետականներուն շահերէն բաժնելու, դիւրացնելով տարբեր ցեղերու և կրօնքներու զուգահեռաբար զարգացումը և բարգաւաճումը Սուլթանի իշխանութեան տակ եւրոպական հաւասարակշռութեան պահանջի համաձայն (Schipoff, «Les réformes en Turquie», վաւերագիրներու հաւաքածոյ թիւ 32)։ Ռուսիա այս գաղափարին վրայ կը պնդէր դարձեալ, երբ 1867-ին եւրոպական տէրութիւնները Թուրքիայի բարենորոգումներու խնդիրը խորհրդակցութեան առարկայ ըրած էին։ Ռուսիա այս խորհրդակցութեան մէջ իր գաղափարը աւելի պարզելով, կը պահանջէր գաւառական ապակեդրոնացում և տեղական ինքնավարութիւններ Սուլթանին վերին իշխանութեան տակ։ Ռուսիայի և Ֆրանսայի այս երկու տարբեր հայեացքներու ընդհարումի

ժամանակ Անգղիան լաւագոյն կը համարէ ոչ մէկ կողմին յարիլ և ձեռնպահ մնալ, իսկ Աւստրիան որ ներքին քաղաքականութեան պարագաներէն ստիպուած իր միտքը կը փոխէ և ետ կը քաշուի։

Բ. Դուռը վերին աստիճանի իրար կ'անցնի Ռուսիոյ այդ առաջարկին վրայ, անիկա կը կասկածէր, թէ իր դարաւոր թշնամիին միտքը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ Թուրքիայի անդամահատութիւնը տեղական ինքնավարութեան ձեւին տակ, բայց Ռուսիոյ այս հայեցակէտը և ուղղութիւնը պատասխան էր Ֆրանսայի 1867 փետր. 22-ի յիշատակագրին, որուն մէջ կը բացատրէր թէ 1856-ի Խաթթը Հիւմայունին պարունակած 35 կէտերէն 16-ը գործադրուած և 19 կէտերը կը մնան չգործադրուած, որոնց գործադրութեան համար կարգ մը միջոցներ կ'առաջարկէր, ինչպէս քրիստոնեաներուն մասնակցութիւնը պետական և ուրիշ պաշտօններուն մէջ. դատարաններու մէջ քրիստոնեաներու վկայութեան վերջնականապէս և ամէն տեղ ընդունուիլը և ուրիշ բարեկարգութիւններ ներքին վարչական սիստէմին։ Բայց գլխաւոր բարենորոգումը պիտի ըլլար ուսումին տարածումը ժողովուրդին մէջ, որուն համար Ֆրանսան կ'առաջարկէր բոլոր դպրոցներուն մէջ մահմետական և քրիստոնեայ հաւասար իրաւունքներով և միասին ուսում առնել։ Եւ իբրեւ առաջին փորձ 1868-ին Ֆրանսական սիստէմով կը հաստատուի Կալաթա-Սէրայի Լիսէն, ուր բոլոր ցեղերէն ուսանողներ կ'ընդունուէին։ Բայց նախակրթական վարժարաններու համար, Ֆրանսական կառավարութիւնը հաշուի առած չէր մահմետական իւլէմաներու ընդդիմութիւնը, որուն ձեռքին մէջ կը գտնուէր, դարերէ ի վեր մահմետական աշակերտին

կրթութիւնը իբրեւ իր յատուկ գործը և առանձնաշնորհումը։

ՊԵՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԵՒ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐԸ. — Երբ Սուլթան Ազիզ Բարիզի ճամբորդութենէն կը վերադառնայ, կը հիմնէ Պետական Խորհուրդը, որուն կ'անդամակցէին անխտիր թէ՛ Թուրք և թէ՛ քրիստոնեայ ինչ որ շատ առաջներ առաջարկած էին Սուլթանին երկու մեծ դիւանագէտները Ֆուատ և Ալի փաշաները։ Առաջին անգամ է որ Թուրքիայի մէջ հայերը, յոյները, պուլկարները և հրեաները կը կոչուէին օրէնսդիրի պաշտօն կատարելու Թուրքերու հետ հաւասար։ Եւրոպական դեսպանները կը յայտնեն իրենց գոհունակութիւնը բաց ի մէկէն։ Այս մէկը Ռուսիոյ դեսպանն էր, որ եպարքոսին ըսած էր, թէ պէտք չէ շատ հաւատ ընծայել օտարներու գովասանքին, որովհետեւ անոնք «առաջ կը հանեն յետոյ կը պարսաւեն»։ Պետական Խորհուրդը իր վրայ դրուած յոյսերը չարդարացներ, շատ տեղերէն գանգատներ կը լսուին և օրէնքներու լուրջ մշակումին համար պէտք կ'ըլլայ դիմել եւրոպացի մասնագէտներու աջակցութեան։

ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱԹՈՆ

Սուլթան Ազիզ այս առաջին ձեռնարկութեան առթիւ իրեն ուղղուած գովասանքներէն քաջալերուած, 1868-ին ուրիշ քայլ մըն ալ կ'առնէ դէպ ի հպատակներու հաւասարութիւնը։ Նախարարներու խորհուրդին կը մտնէ հայ մը, որ մինչեւ այն ատեն չտեսնուած երեւոյթ էր։ Այս առաջին քրիստոնեայ և հայ նախարարը Գրիգոր Աղաթոնն էր, որուն կը յանձնուի հանրօգուտ շինութեանց նախարարութիւնը։ Նոր նախարարը եռանդով և լուրջ կերպով կը ձեռնարկէ իր պաշտօնին, բայց դժբաղդաբար իր նախարարական կեանքը շատ կարճատեւ կ'ըլլայ։ Նոյն տարին իսկ կը վախճանի 45 տարեկան առոյգ հասակին մէջ, Բարիզի մէջ, ուր գացած էր պետական կարեւոր գործերով։

ՆՈՐ ՅԵՏԱԴԻՄՈՒԹԻՒՆ. — Ֆրանսական ազդեցութիւնը կը տիրէ մինչեւ 1870, երբ Ֆրանգօ-Գերմանական դժբաղդ պատերազմը կուգայ և կը ջախջախէ Նաբոլէոնեան կայսրութիւնը և այս պարտութիւնը զգալի հարուած մը կուտայ Թուրքիայի բարենորոգումներու գործին։ 1870-էն ետքը պահպանողական Թուրքերը, որոնք կը կազմէին երկիրը կառավարողներու ստուար մեծամասնութիւնը, կարծես ազատ շունչ կը քաշէին։ Թէ՛ այն ատեն և թէ՛ անկէ ետքը վեհանձն Ֆրանսայի ազդեցութեան տկարանալը առաջին յետադիմութիւն առաջ կը բերէ Թուրքիայի մէջ։ Սուլթան Ազիզի առաջին գործը կ'ըլլայ շրջապատուիլ մոլեռանդ խորհրդականներով, որոնց նպատակն էր ազատիլ օտար միջամտութիւններէ և վերադառնալ մահմետական տարրին գերիշխանութեան։ Այս նոր քաղաքականութեան առաջին արդիւնքը այն կ'ըլլայ, որ Թուրք կառավարութիւնը կ'աշխատի կրճատել քրիստոնեայ հասարակութիւններու առանձնաշնորհումները և առ հասարակ արմատախիլ

ընել այն կարգերը, զորոնք օտար միջամտութիւնը և մանաւորապէս Ֆրանսական ազդեցութիւնը ներմուծած էր երկրին մէջ։ Ահա այս խիստ յետադիմութեան ազդեցութեան տակն էր, որ գաւառներու մէջ Հայոց վիճակը կը վատթարանայ և այն ժամանակ Երիմեանի առաջնորդութեամբ Ազգ. Վարչութիւնը կը ներկայացնէ գաւառական հարստահարութիւններու տեղեկագիրը։

ՀԱՄԱՍԼԱՎՈՒԹԻՒՆ. — Ֆրանսայի մեկուսացումէն ետքը, անոր նախկին զինակիցը, Անգլիան ալ եւս չէր պնդեր բարենորոգումներու իրագործումին վրայ, մինչեւ իսկ իր մանաւոր շահերուն տեսակէտէն շատ անգամ զիջում կ'ընէր Բ. Դրան։ Աւստրիա և Իտալիա կը մնան անտարբեր, որով Ռուս և Թուրք կառավարութիւնները դարձեալ դէմ առ դէմ կուգան։ Ռուսաստան նորէն ձեռք կը բերէ իր նախկին հեղինակութիւնը Բ. Դրան վրայ։ Բայց այս անգամ անոր քաղաքականութեան հիմը կը կազմէր համասլավութիւնը, նպատակ ունենալով միայն Թուրքիայի սլաւ ցեղերու շահերուն պաշտպանութիւնը։ Համասլավութիւնը սերտ կապով կը կապէր Ռուսական կայսրութիւնը Պալքանեան սլավական ցեղերու՝ Պուլկարներու, Սերպերու և Սեւ Լեռնցիներուն հետ, որոնք իրենց փրկութեան համար կ'ապաւինէին իրենց հիւսիսային մեծ ցեղակիցի և կրօնակիցի օգնութեան և այս օգնութիւնը չխնայուիր անոնց։

ՀԱՄԻՍԼԱՄՈՒԹԻՒՆ. — Ճիշդ այդ միջոցին նոր քաղաքականութեան դրօշակ մըն ալ Թուրքիան կը բարձրացնէ։ Թուրք պաշտօնական շրջանակները, երբ Ֆրանսական ազդեցութեան տկարանալուն պատճառով իրենց ներքին գործերուն մէջ աւելի անկախութիւն ձեռք կը բերեն, մեծ ծրագիր մը կը յղանան։ Այս ծրագիրը համիսլամութիւնն էր, որ կը ձգտէր Սուլթանի,

Խալիֆէի գաւազանին տակ միացնել բոլոր մահմետականները ոչ միայն Թուրքահպատակ, այլ և օտար երկիրներու մէջ բնակողները։ Այս նոր քաղաքականութեան Թուրք առաքեալները այնքան ոգևորուած էին, որ համիսլամութեան տարածումին առջև կանգնած բազմաթիւ արգելքները ուզած էին չտեսնել։ Այս չափազանց լաւատեսութիւնը կը շոյէր մահմետական ամբոխին կիրքերը և ատելութիւն առաջ կը բերէր դէպի օտարները։ Նոյնիսկ քաղաքացիական օրէնքը, որ ըստ Թանզիմաթի պէտք է որ անկախ ըլլար իսլամական չէրիաթէն, կ'ենթարկուէր իսլամութեան կրօնական պահանջումներուն, որովհետև զուտ քաղաքացիական գործերու վերաբերեալ դատարաններու նախագահութիւնը յանձնուած էր գատըներու, որոնք իբրև մահմետական հոգևոր անձեր, բնականաբար չէրիաթի ազդեցութեան տակ կը մնային և նոյնիսկ իրաւունք ունէին իրենց ներկայացուած դատերը քաղաքացիական օրէնքով չքննել, այլ դրկել բուն կրօնական, չէրիի դատարաններուն։ Այս յետադիմական զգալի շարժումին պատճառով, գաւառներու մէջ անիշխանական վիճակը հետզհետէ կ'աւելնար և քրիստոնեաներու բողոքը կը բարձրանար։ Միւս կողմէն ալ պետական գանձին ողորմելի վիճակը, որ արդիւնք էր Սուլթան Ազիզի անհաշիւ շռայլութիւններու և պաշտօնեաներու չափազանց կատարած զեղծումներուն, անտանելի դարձած էր և լուրջ կերպով մտահոգութիւն կը պատճառէր եւրոպական տէրութիւններուն։

33

Երիտասարդ թուրք կուսակցութեան ծագումը եւ ձգտումները. — Մահմետական հայրենասէրներ, Միթհատ փաշա, Գրիգոր Օտեան. — Սուլթան Մուրատ. — Եւրոպայի պահանջները. — Ապտ-իւլ-Համիտ. — Օսմանեան սահմանադրութեան հրատարակումը։

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԹՈՒՐՔ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՒ ՁԳՏՈՒՄՆԵՐԸ. — Երիտասարդ Թուրք յառաջդիմական կուսակցութեան բուն հիմնադիրը Րէշիտ փաշան էր Ապտ-իւլ-Մէճիտի խորհրդականը և սատրազամը։ Այս կուսակցութիւնը ծնունդ առած էր եւրոպական նոր գաղափարներու ազդեցութեան տակ։ Բայց այս կուսակցութեան երկար ժամանակ անդամակցած էին բարձր դասի պատկանող անձեր, որոնք եւրոպական դաստիարակութիւն առնելով, եւրոպացիներու հետ երկար ժամանակ շփուած էին. իսկ բուն մահմետական ժողովուրդին մէջ եւրոպական կարգերու պահանջքը շատ աննշան էր։

Սուլթան Ապտ-Իւլ-Ազիզի ժամանակ Ֆուատ և Ալի փաշաներու գլխաւոր ձգտումն էր չափաւորել Սուլթաններուն միահեծան իշխանութիւնը։ Անոնք դեռ վաղաժամ կը համարէին Թուրքիայի համար ժողովրդական ներկայացուցչական դրութիւնը։ Անոնք կ'աշխատէին նախ ուժ տալ մէկ կողմէն ժողովրդական կրթութեան և տնտեսական զարգացումին, միւս կողմէն ալ որքան կարելի է մօտեցնել հպատակ ազգերը Թուրք տիրող ցեղին, հաստատելով անոնց հաւասարութեան սկզբունքը, անշուշտ այնչափ միայն որչափ կարելի էր աստուածպետական (théocratique) դրութեամբ կառավար-

ուղ մահմետական պետութեան մէջ: Բայց նոյն իսկ այս համեմատաբար դեռ համեստ, բայց գործնական նպատակին իրագործումին համար ալ անոնք ընդհանուր յատակագիծ չունէին, այլ երբեմն այս, երբեմն այն բարենորոգումները մտցնելով էր, որ կը յուսային հետզհետէ մօտենալ իրենց նպատակին, սակայն անոնք միեւնոյն ժամանակ չափազանց զգուշութիւն կ'ընէին տգէտ և պահպանողական ժողովուրդը և կրօնամոլ իսլէման չատ չգրգռելու համար:

ՄԱՀՄԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐՆԵՐ, ՄԻՏՀԱԹ ՓԱՇԱ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ.— Թուրք կառավարութիւնը նախ կարեւորութիւն տուած չէր հայրենասէր երիտասարդ Թուրքերուն շարժումին ի նպաստ սահմանադրութեան: Բայց երբ կը տեսնէ, թէ անոնք իրենց գաղափարները սկսած են գրաւոր յիշատակագիրներով տարածել, իսկոյն միջոցներ ձեռք կ'առնէ ճնշելու այս յեղափոխականները, որոնք մեծ մասով պետական պաշտօնեաներ էին, ոմանք պաշտօնէն հանելով և ոմանք ալ աքսորելով: Բայց կուսակցութիւնը ատով չմեռաւ, ընդհակառակն երիտասարդ Թուրքերը տեսնելով, որ Թուրքիոյ մէջ իրենց համար ասպարէզը գոցուած է, գործունէութեան կեդրոնը կը փոխադրեն Բարիզ, ուր իրենց համար յատուկ գրասենեակ մը կը հիմնեն Մուսթաֆա Ֆազըլի ղեկավարութեան տակ: Այնտեղ 1867 Ապրիլ 30-ին կը հրատարակեն իրենց ծրագիրը, որուն մէջ կը վստահեցնէին թէ ի նկատի ունէին Թուրքահպատակ քրիստոնեաներու ազատութիւնը: Կուսակցութիւնը միշտ կը բողոքէր Սուլթանի և իր շրջապատողներու զեղծումներուն դէմ և գաղանի յարաբերութիւն կը մշակէր Պոլիս մնացող բազմաթիւ յառաջդիմական Թուրքերու հետ: Սակայն քանի դեռ եւրոպական միջամտու-

թիւն չկար, այս դժգոհութեան ձայները այնքան զօրաւոր չէին, կառավարութիւնն ալ անոնց բնաւ կարեւորութիւն չէր տար: Բայց երբ մանաւանդ Սելանիկի արիւնալի դէպքէն(*) ետքը եւրոպական պետութիւնները

ՄԻՏՀԱՏ ՓԱՇԱ

ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ

սպառնական դիրք կը բռնեն Թուրքիոյ հանդէպ և անոնց միջամտութիւնը այլ եւս անհրաժեշտ կը դառնայ, ահա այս արտաքին վտանգը մղում կու տայ Թուրք կուսակցութեան աւելի լուրջ և արագ գործելու: Այս կուսակցութեան պարագլուխն

(*) 1875 Մայիսին Սելանիկի մէջ մահմետականութիւնը ընդունող Պուլկար աղջկան պատճառով, մոլեռանդ մահմետական ամբոխը կը գրգռուի և կը սպառնայ ջարդել քրիստոնեաները և երբ հիւպատոսները կը միջամտեն, ամբոխը Թուրք իշխանութեան աչքին առջեւ կը սպաննէ ֆրանսական և գերմանական հիւպատոսները:

էր Միտհաթ փաշա, որ կը յղանայ Թուրքիային սահմանադրութիւն տալու միտքը, ազատելու համար թէ Սուլթանի միահեծան իշխանութենէն և թէ եւրոպական միջամտութենէն։ Կուսակցութիւնը **Մահմետական հայրենասէրներ** ստորագրութեամբ յայտարարութիւն մը կը խմբագրէ և կը ղրկէ բոլոր եւրոպական դահլիճներուն, համոզելու համար եւրոպացիները, թէ ամբողջ չարիքը կը կայանար տիրող վարչական րէժիմին մէջ։ Այս կարեւոր յայտարարութեան խմբագրութեան մէջ կարեւոր բաժին ունէր Հայ մըն ալ, Գրիգոր Օտեան, Միտհաթ փաշայի խորհրդականը և աջակիցը որ Օսմ. սահմանադրութեան սկզբնական խմբագրութիւնն ալ կատարած էր։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱՏ Ե. — Կուսակցութիւնը ներքին թշնամիին դէմ կը դիմէ ուրիշ միջոցի։ Միտհաթ փաշայի և իր կուսակիցներու դրդումով սոֆթաները Պոլսոյ մէջ յեղափոխութիւն մը կը սարքեն և Սուլթանին աղերսագիր մը ներկայացնելով, ստիպողաբար կը պահանջեն Եպարքոսին և Շէյխ-իւլ-Իսլամին անկումը։ Սուլթան Ազիզ կը վախնայ և զգալով, թէ հարուածը որ կողմէն կուգայ, կը ստիպուի զանոնք պաշտօնանկ ընել և անոնց տեղ նորեր նշանակել Միտհաթ փաշայի կուսակցութենէն։ Նոր նախարարները տեսնելով,

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱՏ Ե.

որ Սուլթանին անձը մինչեւ որ մէջտեղէն չվերնայ, էական փոփոխութիւն մը կարելի չէ սպասել, ուստի գաղտնի դաւադրութեամբ Ապտ-իւլ-Ազիզը գահընկէց ընելով, անոր տեղ գահը կը բարձրացնեն գահաժառանգ Մուրատը։ Մահմետական ամբոխը և իւլէմաները այս փոփոխութեան հետ հաշտեցնելու համար, Շէյխ-իւլ-Իսլամէն ֆէթվա մը կ'առնեն շռայլ և ապիկար սուլթանի մը գահընկէցութիւնը կրօնական տեսակէտով օրինաւոր ըլլալուն։ Նոր սուլթանը հանած ֆէրմաններուն մէջ բացարձակապէս բարեկարգութիւններու պահանջ կը դնէր և կը խոստանար զանոնք կատարել։

ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏ-ԻՒԼ-ԱԶԻԶ

ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐԸ. — Սակայն ոչ այս վեհապետի անձին փոփոխութիւնը և ոչ ալ անոր խոստումները չէին կրնար եւրոպական միջամտութիւնը կասեցնել։ Աւստրիոյ արտաքին գործերու նախարար կոմս Անտրաշիի առաջարկութիւնը և ծրագիրը ընդունուած էր միւս պետութիւններէն և Պոլսոյ մէջ գումարուելիք դեսպանախորհուրդին մէջ պիտի քննուէին բարենորոգումներու հետեւեալ կէտերը.

1. — Կատարեալ կրօնական ազատութիւն,
2. — Հողային տուրքի կապալառութեան ջնջումը,
3. — Պոսնա-Հէրսէքի տուրքերը գործածել տեղական պէտքերու համար,
4. — Գիւղացիներու բարելաւում,
5. — Յանձնաժողով մը կազմել կէսը մահմետական

և կէսը քրիստոնեայ անդամներէ. որ պիտի հսկէ Եւրոպական տէրութիւններու առաջարկած բարենորոգումներու գործադրութեան։

Բ. Դուռը ընդունած էր այս ծրագիրը, որ բոլորովին նոր չէր, քանի որ 1839-ի Խաթթը Շէրիֆը, 1856-ի Խաթթը Հիւմայունը, 1875 Հոկտ. 2-ի Իրատէն և 1875 Դեկտ. 12-ի ֆէրմանը միշտ նոյն բաները կրկնած էին։

ԱՊՏ-ԻՒԼ-ՀԱՄԻՏ. — Նոր սուլթանին հրատարակած ֆէրմաններէն ժողովուրդը գոհ և ուրախ էր, որովհետև անոր անկեղծութեան կը հաւատային։ Բայց Պոլսոյ յեղափոխութիւնը յառաջ բերող սօֆթաներու մէջ միաբանութիւն չկար, մեծամասնութիւնը հակառակ էր երկիրին վարչութեան մէջ արմատական փոփոխութիւններուն և վաղաժամ կը գտնէին Թուրքերու համար սահմանադրութեան հրատարակումը, բայց Միտհաթ փաշա անյողդողդ կը մնայ իր յայտարարած ծրագիրին վրայ և կը յաղթանակէ։ Բայց պահպանողական տարրը պարապ չկենար։ Սուլթան Մուրատի հոգեկան անբուժելի հիւանդութիւնը պատճառ բռնելով, Կ. Պոլսոյ պատերուն վրայ յայտարարութիւններ կը փակցնէին, թէ «Թագաւորը խենթ է, երկիրը կառավարողները Ռիւշտի և Միտհաթ փաշաներն են»։ Իրերու այս վիճակին մէջ ասպարէզ կ'իջնէ Սուլթանին եղբայրը

ԱՊՏ-ԻՒԼ-ՀԱՄԻՏ

գահաժառանգ Ապտ-իւլ-Համիտ, որ Միտհաթ և Մէհմէտ Ռիւշտի փաշաներուն հետ գաղտնի յարաբերութեան մէջ կը մտնէ։ Միտհաթ փաշան ալ չուզելով սահմանադրութիւնը վտանգի ենթարկել և տեսնելով որ Սուլթան Մուրատն ալ այլ ևս անկարող էր գահակալել, կը դիմէ Ապտ-իւլ-Համիտին, որ գրաւոր կը խոստանայ թէ ինք ևս կուսակից է բարենորոգումներու և անմիջապէս սահմանադրութիւնը հրատարակելով, իր երկիրին կառավարութեան ղեկը պիտի թողու նախարարութեան ձեռքը։ Այս գրաւոր խոստումին վրայ Միտհաթ փաշայի կուսակցութիւնը Շէյխ-իւլ-Իսլամի մէկ նոր ֆէթվայով հրամանդ Սուլթան Մուրատ Ե.ը գահընկէց ընելով, Օսմանեանց գահը կը բարձրացնեն Ապտ-իւլ-Համիտը 1876 Օգոստոս 19/31-ին։

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՄԸ. — Միտհաթ փաշան չէր ուզեր ժամանակ կորսնցնել, որովհետև Եւրոպական միջամտութիւնը սպառնական երևոյթ առած էր։ Թուրք կառավարութիւնը բացարձակ կը մերժէր առաջադրած նահանգներու ինքնավարութիւն տալ, առարկելով, թէ շուտով ընդհանուր երկիրին մէջ բարենորոգումներ պիտի կատարուէին։ Այս խոստումները յաճախ կրկնուած և լսուած ըլլալով, Ռուսիան կ'առաջարկէ որ ինքը Ռուսական զօրքով Պուլկարիան գրաւէ, իսկ Աւստրիան ալ իր զօրքով սահմանակից Պոսնա-Հերսէկը։ Ճիշդ այս միջոցին Միտհաթ փաշան կը ստիպէր Ապտ-Իւլ-Համիտը, որ օր առաջ Սահմանադրութիւնը հրատարակէ։ Եւրոպական այս կամ այն տէրութեան զինեալ միջամտութեան երկիւղին տակ Միտհաթ փաշա ընդունած էր Ապտ-Իւլ-Համիտին Սահմանադրութեան համար ըրած կրճատումները, ի նպաստ իր Սուլթանական իրաւունքներու պահպանումին։

Երբ վերջապէս սահմանադրութեան ծրագիրը վերջնականապէս կ'ընդունուի, Ապտ-իւլ-Համիտ անոր հեղինակը Միտհատ փաշային կը յանձնէ գործադրութիւնը զանիկա Եպարքոս նշանակելով: Եւ այսպէս կը հրատարակուի Օսմանեան Սահմանադրութիւնը 1876 Դեկտեմ. 11-ին, ճիշդ այն օրը, որ պաշտօնապէս կը բացուէր դեսպանախորհուրդը Պոլսոյ մէջ: Արտաքին գործերու Նախարար Սաֆվէթ փաշա երկու օր ետքը բոլոր իր դեսպաններուն շրջաբերական մը ուղղելով կ'ըսէր թէ, «... մահմետական և քրիստոնեայ ժողովուրդները մի և նոյն զգացումով և յոյսով համակուած են: Այս Սահմանադրութեան շնորհիւ՝ Օսմ. Կայսրութեան մէջ ասկէ վերջը ազատութիւն, հաւասարութիւն և արդարութիւնը պիտի թագաւորեն, որ քաղաքակրթութեան յաղթանակն է...»:

Բ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

34

Ազգ. Վարչութիւն. — Ներսէս Պատրիարքին հաւատարմական շրջաբերականը եւ անոր թողած տպաւորութիւնը. — Հաւատարմութեան հարցը Ազգային Ժողովին մէջ. — Հայկական խնդիրը տեղական եւ եւրոպական մամուլին մէջ. — Միջամտութիւն ի նպաստ հայկական խնդիրին. — Բ. Դրան բողոքութիւնը եւ ազգային Վարչութեան ընթացքը. — Հայկական խնդիրը Ազգ. Երեսփ. Ժողովին մէջ:

ԱԶԳ. ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ. — 1876 Յունիսին Ազգ. Վարչութեան երկու ժողովները իրենց երկամեայ պաշտօնավարութեան սահմանադրական շրջանը աւարտելով,

կը հրաժարին: Քաղաքական Ժողովը կը կազմուի Սահակ Աբրոյի ատենապետութեամբ և Կրօնական Ժողովը՝ Խորէն Եպս. Մխիթարեանի: Քաղաքական Ժողովին մէջ պետական պաշտօնեաներուն ազդեցութիւնը շուտով իր ազդեցութիւն կ'ունենայ պատրիարքական գործերու ընթացքին վրայ: Այն միջոցին Սերպիան ու Գարատաղը, Ռուսական բազմաթիւ կամաւորներու զէնքով և համասլաւեան ընկերակցութեան բարոյական և նիւթական աջակցութեամբը խրախուսուած, իրենց բովանդակ զինուորական ոյժով ասպարէզ նետուած էին իրենց ցեղակիցները պաշտպանելու համար: Պատերազմը Թուրքիայի և անոնց մէջ պաշտօնապէս յայտարարուած էր: Բ. Դուռը այս առթիւ իր հրատարակած զեկոյցին մէջ կը խոստանար որ այս պատերազմէն անմիջապէս ետքը, ծրագրուած բոլոր բարենորոգումները պիտի գործադրուէին, հետեւաբար յորդոր կը կարդար անխտիր իր բոլոր հպատակներուն օգնել կառավարութեան պատերազմին յաջողութեան համար:

ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻՆ ՀԱՒԱՏԱՐՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ԹՈՂԱԾ ՏՊԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ. — Կառավարութեան այս յորդորին իբրեւ պատասխան Ներսէս Պատրիարքը Քաղաքական Ժողովի խորհուրդով կոնդակ մը կ'ուղղէ հայ ժողովուրդին: Այս շրջաբերականը, որ Թրքամոլութեան գեղեցիկ նմոյշ մըն էր, անմիջապէս կը թարգմանուի Պոլսոյ բոլոր օտար լրագիրներուն մէջ: Թուրք թերթերը մեծ գովեստով կը խօսէին Ներսէս Պատրիարքին վրայ: Թուրք պաշտօնական շրջանակներու մէջ շատ լաւ տպաւորութիւն կը թողու, իսկ հայ ժողովուրդէն գոհ էր գլխաւորաբար Պոլսոյ հայոց այն մասը, որ նախ իր նիւթական շահերով և ապա իր հայեացքներովը կը գտնուէր Թրքական

այդ շրջաններու ազդեցութեան տակ։ Ներսէս Պատրիարք այս պաշտօնական կոնդակով ոչ միայն իր հպատակութիւնը կը յայտնէր, այլ Քաղաքական և Կրօնական Ժողովներուն հետ միասին ի լուր աշխարհի կը յայտարարէր թէ Թուրքերու ձեռքով կատարուած հարստահարութիւնները այնքան խիստ և անտանելի չէին, քանի որ միայն մարմինին կը վնասէին, իսկ կար ուրիշ երկիր մը, ուր Հայերու վրայ կատարուած հարստահարութիւնները «թէ՛ հոգին և թէ՛ մարմինը միանգամայն կը վնասեն և ազգին գոյութեանը կը սպառնան», իսկ թէ միայն մարմինին վնասելը վտանգաւոր չէ ազգի գոյութեան։ Թէ՛ Հայաստանի և թէ՛ գաւառներու մէջ բնակող գաւառացի հայերը, որոնք իրենց մարմինին վրայ կրած էին և կը կրէին այդ բռնութեան նշանները, բնաւ չէին ոգեւորուիր Պատրիարքին այս շրջաբերական կոնդակով, ընդհակառակն զայրոյթ յառաջ կը բերէ, անոնցմէ շատ մը գաւառի հայերը չէին կրնար համոզուիլ թէ եւրոպական տէրութիւններու այն ժամանակ Թուրքիոյ քրիստոնեաներ բախտը և անոնց պահանջներուն պաշտպան կենալը, միայն եւրոպական նահանգներու համար էր։ Այս թերթին անոնք կը վերագրէին այն համոզմունքին, թէ եւրոպական տէրութիւնները բաւականաչափ ականատես չէին Հայոց անտանելի վիճակին։

ՆՈՐ ԲՌՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԳԱՒԱՌՆԵՐՈՒ ՄԷՋ, ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՅՈՒԶՈՒՄ ԵՒ ՑՈՅՑ Բ. ԴՐԱՆ ԱՌՋԵՒ. — Գաւառներու մէջ Հայերուն կրած բռնութիւններուն վրայ ուշադրութիւն հրաւիրելու համար գաւառներէն ընդարձակ տեղեկութիւններ կը հասնէին մամուլին Հայ ժողովուրդին կրած զրկանքներու մասին։ Հայ և օտար լրագիրները բազմաթիւ թղթակցութիւններ կը հրատարակէին, ցուցնելու համար թէ, այն անտանելի

վիճակը, որուն դարման կը պահանջէին եւրոպական նահանգներու երեսփոխանները, գոյութիւն ունէր նաև Փոքր Ասիայի հայաբնակ նահանգներու մէջ ալ։ Այս ընդհանուր տեղեկութիւններու մէջ մասնաւորապէս յուզիչ էին Եոզղատէն եկած վերջին լուրերը որոնք կը հաստատեն թէ ճիշդ այդ միջոցին Թուրք ռէժիմները շատ մը բռնութիւն կընէին տեղացի հայերուն վրայ։ Այս թղթակցութիւններու ազդեցութեան տակ մօտ երկու հազար հոգի ցոյց մը կը կազմակերպեն Բ. Դրան առջեւ։ Եպարքոսը ցուցարարներու պատգամաւորները կ'ընդունի, կը մխիթարէ զանոնք և յետոյ ընդունուած վաղեմի սովորութեան համեմատ կը խոստանայ քննութիւն կատարելով յանցաւորները պատժել։ Կառավարութիւնը Եոզղատ երկու քննիչ կը ղրկէ մէկը Հայ միւսը Թուրք և այսպէսով գործը մարել կ'ուզէ. որ արդէն եւրոպական թերթերու մէջ սկսած էր յուզուիլ և առիթ տուած էր, որ նոյն իսկ անգղիական խորհրդարանին մէջ հարցապնդում ըլլայ այդ մասին։

ՀԱՐՍՏԱՀԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ ԱԶԳ. ԺՈՂՈՎԻՆ ՄԷՋ.— Այս մասնակի ժողովրդական ցոյցով յոյս չկար ազդել կառավարութեան վրայ, ուստի Ազգ. Վարչութիւնը կը ստիպուի խնդիրը բերել Ազգ. Երեսփոխանական ժողովին, որպէսզի ընդհ. Հայ ազգին անունով դիմում ըլլայ կառավարութեան, մանաւանդ որ այն ատեն իրարու յաջորդող Սուլթաններն ալ մեծ մեծ խոստումներ կ'ընէին իրենց հպատակներուն։ Ազգ. Ժողովը իր Սեպտ. 10 և 17 նիստերուն մէջ կը սկսի նորէն քննել գաւառական հարստահարութիւններու ցաւալի հարցը և կը կրկնուէր այն բոլորը ինչ որ տեղի ունեցած էր Խրիմեանի պատրիարքութեան ժամանակ։ Այս անգամ ալ երեսփոխանները ազատ համարձակ կը պատ-

կերացնեն գաւառի ազգայիններու իսկական վիճակը և կ'որոշեն նոր ընդարձակ տեղեկագիրով Ժողովուրդին բողոքի բոլոր կէտերը ամփոփել և միանգամայն առաջարկել անմիջապէս գործադրելու համար բարւոքումի որոշ միջոցներ։

Այս տեղեկագիրն ալ երկար սպասցնելէն ետքը, Եպարքոսը կը պատասխանէ թէ՝ լիազօր քննիչ յանձնաժողով մը պիտի ղրկուի գանգատները տեղնուտեղը քննելու և պէտք եղած միջոցները ձեռք առնելու համար, սովորական խօսքեր, որոնք կառավարութեան ներկայ տագնապալից վիճակին մէջ նուազ գործադրելի էին քան 1872 ին, երբ առաջին անգամ Խրիմեան կը յուզէր այս խնդիրը։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ՏԵՂԱԿԱՆ ԵՒ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻՆ ՄԷՋ.— Հարստահարութիւններու մասին մեծ յուզում կը տիրէր Ժողովուրդին մէջ, որուն արձագանգ կ'ըլլային հայ լրագիրները։ Քաղաքական հանգամանքները չափազանց լրջութիւն մը առած ըլլալով, մեծ հոսանք մը կար առհասարակ եւրոպական մամուլին մէջ ի նպաստ Թուրքիոյ քրիստոնեաներուն։ Պոլսոյ Ազգ. գործիչները չբաւականանալով տեղական մամուլին մէջ երեւցած թղթակցութիւններով և խմբագրական քննադատութիւններով կը սկսին ընդարձակ տեղեկութիւններ հաղորդել եւրոպական կարեւոր թերթերուն Հայերու գանգատներու մասին։ Եւ ասիկա այն պատճառով միայն կարեւոր կը համարուէր, որ ոչ միայն եւրոպական դիւանագէտներէն ոմանք, այլ նոյն իսկ Պոլսոյ մէջ ապրող Եւրոպացի հրապարակագիրները ճիշդ գաղափար չունէին գաւառացի Հայ Ժողովուրդի ձգտումներուն վրայ և մեծ ջանք կ'ընէին համոզելու Թուրք կառավարութիւնը, թէ պէտք է գոհացում տալ միայն

եւրոպական քրիստոնեաներու պահանջներուն, քանի որ «Փոքր Ասիայի քրիստոնեաները գոհ են իրենց վիճակէն»։ Սակայն եւրոպական մեծ թերթերուն երբեմն ի նպաստ Հայերուն տուած տեղեկութիւնները Եւրոպայի մէջ հետաքրքրութիւն արթնցուցած էր Հայերուն խեղճ վիճակին վրայ։ Նոյն իսկ այդ միջոցին փորձեր կ'ըլլային ուղղակի եւրոպական դահլիճներուն հասցնել Հայաստանի անտանելի այս վիճակը համառօտ յիշատակագիրի մը ձեւով։

ՄԻՋԱՄՏՈՒԹԻՒՆ Ի ՆՊԱՍՏ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴՐՈՅՆ.— Այս բոլոր հրատարակութիւնները, որոնք անհատական ջանքերու արդիւնք էին, միայն նպատակ մը ունէին Եւրոպայի մէջ ի նպաստ Հայերու հասարակաց կարծիք մը ստեղծել, որպէսզի եւրոպական տէրութիւնները անոնցմէ ազդուելով, յառաջիկայ դեսպանախորհուրդին մէջ զբաղին նաև Փոքր Ասիոյ հայաբնակ նահանգներով։ Շատերը կը հաւատացնեն, թէ եւրոպական դեսպանախորհուրդը յաջողութիւն պիտի ունենար և տեղական ինքնավարութիւն պիտի մտցնէր Եւրոպական Թուրքիայի սլաւաբնակ նահանգներուն մէջ, հետեւաբար յարմար առիթէն օգտուելով, միեւնոյն բարենորոգումները նաև պահանջել Հայաստանի համար ուղղակի եւրոպական կառավարութիւններու դիմելով։ Տարբեր հայեացքի մը կը հետեւէին Ժողովուրդի մեծամեծերը, այսինքն դրան էֆէնտիները կամ բարձր աստիճանաւորներու հետ կապ ունեցողները։ Այս մեծամեծներուն ազդեցութեան տակ կը գործէր Ազգ. Վարչութիւնը, մանաւանդ ներկայ քաղաքական Ժողովի օրով։ Այս դասակարգը այն հայեացքը ունէր, որ այսպիսի կենսական խնդրի մը մէջ պէտք չէր կառավարութեան քաղաքականութեան հակառակ ընթացք մը

բռնել։ Ինչ որ ալ ըլլայ այս ուղղութեան հետեւողներուն իսկական չափը, սակայն ունէր ան ալ իր գործնական արդարանալի կողմը, որ դեսպանախորհուրդին մէջ Հայաստանի խնդիրն ալ ծրագրին մէջ մտցնելու և քննութեան առարկայ դարձնելու՝ համար անհրաժեշտ էր, որ չահագրգռուող գլխաւոր պետութիւններէն մէկը կամ միւսը այսինքն կամ դեսպանախորհուրդին նախաձեռնող Անգլիան կամ Թուրքիոյ սահմանակից տէրութիւններ, Աւստրիան և մանաւանդ Ռուսիան յանձն առնէին միջնորդել և համոզել ոչ միայն տէրութիւնները, այլ նաև Բ. Դուռը, սակայն այս բանը քաղաքական հանգամանքներու համեմատ դժուար իրագործելի է, որովհետեւ այդպիսի զօրաւոր միջնորդութիւն մը յառաջ բերելու համար բաւականաչափ զօրաւոր պատճառներ չկային դիւանագիտութեան աչքին առջեւ։

Բ. ԴՐԱՆ ԹԵԼԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱԶԳ. ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ.— Ժողովուրդ, պատրիարք, վարչութիւն, մամուլ և եկեղեցականութիւն բոլորն ալ համամիտ և հաւասար կերպով կը վրդովուէին մտածելով, թէ դեսպանախորհուրդին շնորհիւ Պուլկարները և Պոսնա-Հէրսէկցիները կրնային առանձնաշնորհեալ դիրք և նոյնիսկ ինքնավարութիւն ձեռք բերել, ուրկէ պիտի զրկուէին Հայերը, որոնք նուազ չեն կրած Թուրքական բռնութիւնները և ճնշումը։ Հայերուն այս բացարձակ գանգատը կատարելապէս հաւանութեան կ'արժանանար Բ. Դրան կողմէն, որ անպատճառ տարբեր տեսակէտով կը չարժէր այս խնդրին մէջ։ Միտհաթ փաշա և իր խումբը, որ ամենէն առաջ Թիւրք ազգայնականներ ըլլալով, յայտնապէս կը քաջալերէին Հայոց պատրիարքը և Ազգ. Վարչութիւնը, որոնք անկասկած կը գործէին այդ միջոցին անոնց թելադրութեամբ։ Թուրք

կառավարութեան ձեռքին մէջ զօրաւոր զէնք մըն էր այն հանգամանքը, թէ միեւնոյն երկրին մէջ բնակող ուրիշ քրիստոնեայ ցեղեր, որոնք ոչ թիւով և ոչ կրթութեամբ ետ չէին մնար Պուլկարներէն և Պոսնացիներէն, կը բողոքէին այս վերջիններու առանձնաշնորհումներ տրուելուն դէմ և կը պահանջէին միեւնոյն իրաւունքը նաև իրենց համար, և այսպիսի բողոքներ կ'երեւային ոչ միայն մամուլին մէջ, այլ կ'ուղղուէին Բ. Դրան ալ, և այս վերջինին գիտութեամբ եւրոպական դեսպաններուն։ Բ. Դուռը շատ լաւ գիտէր, որ այս բողոքները պիտի ծառայէին միմիայն ի վնաս Պուլկարներու և Պոսնացիներու, առանց ոևէ օգուտ բերելու բողոքող միւս քրիստոնեաներու։ Ուշադրութեան արժանի է այս առթիւ Ներսէս պատրիարքին տեսակցութիւնը 1876 Դեկտ. 6ին Մեծն Բրիտանիոյ դեսպան Սըր Էլլիըթընի հետ։ Այս տեսակցութեան մէջ Ներսէս պատրիարք կը պահանջէ, թէ ապստամբած նահանգներուն պէտք չէ տրուին այնպիսի առանձնաշնորհումներ, որոնցմէ զուրկ պիտի մնան միւս նահանգները և պատրիարքը կ'ըսէ թէ «Ժողովուրդը շատ գրգռուած է և եթէ եւրոպական տէրութիւններու համակրութիւնը գրաւելու համար պէ՞տք էր ապստամբիլ, ամենեւին դժուար չէր այդպիսի շարժում մը յառաջ բերել»։ Պատրիարքին նոյնիսկ ապստամբեցնելու սպառնական ակնարկը ոյժ կուտար Բ. Դրան քաղաքականութեան, որ այդ պատճառները առաջ կը բերէր Սլաւներու պահանջները մերժելու համար։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԱԶԳ. ԺՈՂՈՎԻՆ ՄԷՋ.— Ամէն պարագայի մէջ Ազգ. Վարչութեան հետեւելիք ընթացքին վերջնական որոշումը կախում ունէր ազգին գերագոյն իշխանութենէն, Ազգ. Երեսփ. Ժողովէն։

Հետեւաբար Ազգ. Վարչութիւնը1876 Նոյ. 26ին ընդհ. ժողովին առաջարկ կը բերէ այս իմաստով թէ, ընդհ. ժողովը խնդրագիր մը մատուցանէ Բ. Դրան խնդրելով որ եւրոպական Թուրքիոյ քրիստոնեաներուն տրուելիք առանձնաշնորհումներէն եւ բացառիկ դիրքէն Հայ ազգն ալ պէտք է օգտուի, որ Օսմ. պետութեան բազմադարեան հպատակն է եւ բնաւ վշտացուցած չէ իր վեհապետութիւնը եւ որ աւելի իրաւունք ունի իր հաւատարմութեանը համար տէրութեան շնորհքին մասնակից ըլլալու առանց խտրութեան։ Ամբողջապէս էֆէնտիներէ կազմուած Քաղ. ժողովին կողմէն եկած այսպիսի առաջարկութիւն մը զարմանք կը պատճառէ Ընդհ. ժողովին անդամներուն, հետեւաբար փոխանակ անմիջապէս ընդունելու աւելի խոհեմութիւն կը համարեն խնդիրը նախապէս յանձնել հարստահարութեանց յանձնաժողովին քննութեան։ Յանձնաժողովին մէջ կը գտնուէին Մատթէոս եպ. Իզմիրլեան եւ Ստեփան Փափազեան, որոնք շատ լաւ հասկնալով, թէ ինչ աղբիւրէ ծագած էր առաջարկութիւնը եւ անոր բուն նպատակը ինչ էր։ Մեծամասնութիւնը կ'որոշէ ընդունիլ Ազգ. Վարչութեան առաջարկութիւնը եւ գրաւոր կը ներկայացնէ Ընդհ. ժողովին։ Ազգ. ժողովը Դեկտ. 10ի նիստին մէջ տաք վիճաբանութեամբ կը քննէր խնդիրը, ճիշդ այդ ատեն էր որ հետեւեալ օրը Օսմ. Սահմանադրութիւնը պիտի հրատարակուէր եւ Պոլսոյ մէջ Թօփհանէի դեսպանախորհուրդը պիտի գումարուէր։ Երեսփոխաններու մեծ մասը կասկածանքով կը վերաբերէին Քաղ. ժողովի այս առաջարկութեան, կարծելով թէ անիկա կը շարժի Բ. Դրան թելադրութեան համաձայն եւ չուզելով բացարձակ գործիք դառնալ կառավարութեան ձեռքը, միջին ճամբայ կ'ընտրէ եւ փոխանակ Քաղ. ժողովի առաջարկութեան համաձայն Բ. Դրան խնդրագիր-բողոք մատուցանելու կ'որոշեն խնդիրը յանձնել Ներսէս պատրիարքին որ գործէ պարագաներու պահանջին համաձայն, հետեւաբար Ազգ. Ընդհ. ժողովը միաձայն կը քուէարկէ այս բանաձեւը՝ «Ժողովը վստահ ըլլալով թէ, Օսմ. կայսերական կառավարութիւնը ինչ առանձնաշնորհումներ որ պիտի տայ ուրիշ ազգերուն, նոյնը պիտի շնորհէ նաեւ Հայոց ազգին, անոր արդի վիճակին բարւոքմանը համար եւ այս կերպով ոեւէ զրկանք տեղի չպիտի ունենան, որ բողոքի առիթ ընծայեն Հայոց ազգին, այս մասին պէտք եղած միջնորդութիւնը յանձնարարելով Ամեն. Սրբազան պատրիարք Հօր, կ'անցնի իր օրակարգին», Այս որոշումը ամէն կերպով գոհ կը ձգէ Բ. Դուռը, եւ Միտհաթ փաշա 1877 Յնվր. 9ին առաջին անգամ ըլլալով կ'այցելէր Հայոց Պատրիարքարանը անձամբ իր համակրութեան զգացումը յայտնելու Ներսէս պատրիարքին։

35

Օսմ. Սահմանադրութիւն.— Թուրքիոյ ներքին կացութիւնը.— Լոնտոնի Բրօթօքօլը եւ պատերազմի յայտարարութիւնը.— Քրիստոնեայ կրօնապետներուն դիմումը Անգղիական դեսպանին ընդդէմ Ռուսիոյ.— Օսմ. Խորհրդարանին մէջ Հայ երեսփոխաններու ճառերը.— Հայկական խնդիրը Օսմ. Խորհրդարանին մէջ։

ՕՍՄ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ.— Օսմ. Սահմանադրութեան հրատարակումը արտակարգ ուրախութիւն կը պատճառէ Հայերուն։ Ժողովուրդը առհասարակ երկիրին ապագային վրայ մեծ յոյս կը դնէր, հայ մամուլը խանդավառ յոզուած կը նուիրէր Սահմանադրու-

թեան և անոր հեղինակներուն վրայ: Օսմ. խորհրդարանին մէջ 12 Հայ անդամներ կային: 1877 Մարտ 19ին Ապտիւլ Համիտ խորհրդարանը կը բանայ մեծ հանդէսով, բացի ծերակոյտի անդամներէն և երեսփոխաններէն ներկայ էին բոլոր Նախարարները, դեսպանական մարմինը, քրիստոնեայ պատրիարքները և պետական մարդիկ: Գահաճառը գեղեցիկ խօսքեր և խոստումներ կը պարունակէր Սահմանադրութեան և անոր նպատակներուն անթերի գործադրութեան մասին: «Կարեւոր համարեցի, կ'ըսէր անիկա, իմ հպատակներուս ազատութիւնը և հաւասարութիւնը ապահովել և քմահաճ վարչական դրութեան վերջ տալ»:

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ.— Վերջին տարիներու քաղաքական դէպքերը և սահմանադրութեան շնորհած խօսքի ու մամուլի ազատութիւնը մեծ մղում կուտային Կ. Պոլսոյ ժողովուրդին ինքնագիտակցութեան և երկրին գործերով զբաղող և հետաքրքրուողներուն թիւը զգալապէս կը շատնար: Այս վիճակը բնականաբար առաջ կը բերէ կարծիքներու և տեսութիւններու տարբերութիւններ, որոնցմէ յառաջ կուգան կուսակցութիւններ: Այս համախմբումները կազմողները, գոնէ մեծագոյն մասով դեռ այնչափ հասունցած չէին, որ քաղ. կուսակցութիւններ կազմակերպէին որոշ և ընդարձակ ծրագիրներով: Հետեւաբար իրարու հակառակ խումբերը ներքին փոխադարձ խուլ պայքարով զբաղած էին: Կացութիւնը չափազանց լուրջ էր և լարուած: Երկիրին վիճակը որոշող վճռական ժամը արդէն հասած էր:

ԿՐՕՆԱՊԵՏՆԵՐՈՒ ԴԻՄՈՒՄԸ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԻՆ ԸՆԴԴԷՄ ՌՈՒՍԻՈՅ.— Պատերազմի յայտարարութենէն անմիջապէս ետքը, Արտաքին գործերու

նախարար Սաֆվէթ փաշայի թելադրութեամբ զատ զատ Բրիտանական դեսպանին կը ներկայանան Թրքահպատակ քրիստոնեայ հոգեւոր պետերը, Հայոց պատրիարքը, Հայ-հռոմէականներու պատրիարքական փոխանորդ, Ասորւոց պատրիարքը և Յունաց պատրիարքարանի գործակատարը: Ասոնք ամէնքն ալ միեւնոյն յայտարարութիւնը կ'ընէին Թուրքիոյ բարեկամ պետութեան ներկայացուցչին թէ իրենք բոլորն ալ հակառակ էին Ռուսաստանին, որովհետեւ կրօնական խնդիրներու մէջ աններողամիտ էր: «Կապոյտ Տետրակ-Թուրքիա Ն. 25 էջ 164—1877»: Այս դիմումներուն բուն նպատակն էր ցոյց տալ թէ քրիստոնեաներու պաշտպանութեան համար Ռուսիոյ յառաջ բերած պատճառները ճիշդ չէին, քանի որ իրենք, քրիստոնեաները հակառակ էին Ռուսիոյ, և այս կերպով Սաֆվէթ փաշա Թուրքիոյ կողմը գրաւել կուզէր Եւրոպայի մանաւանդ Անգլիոյ համակրութիւնը, որ շատ կարեւոր էր:

ՕՍՄ. ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ ՀԱՅ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆՆԵՐՈՒՆ ՃԱՌԵՐԸ.— Օսմ. խորհրդարանին մէջ Հայ երեսփոխանները կարեւոր դեր կը գրաւէին իրենց հըմտալից ճառերով և Օսմ. հայրենիքին ջերմ անձնուիրութեամբ, Թուրք հայրենակիցներուն հետ միասին խանդադին կը մերժէին օտար միջամտութիւնը երկրին ներքին գործերուն մէջ: Երբ Ապրիլ 13-ի նիստին մէջ խորհրդարանը կը քննէր Ռուսիոյ պատերազմ հրատարակելու ծանրակշիռ խնդիրը, Հալէպի երեսփոխան Մանուկ Խարաճեան մեծ եռանդով կը հերքէր Ռուսիոյ յառաջ բերած պատճառը և բուռն ոգեւորութեամբ կը բացատրէ թէ, Հայ ժողովուրդը մանաւանդ Հալէպի իր ընտրողները պատրաստ են ամէն զոհողութիւն յանձն առնել իրենց հայրենիքը օտար յարձակումի դէմ պաշտ-

պանելու։ Պոլսոյ երեսփոխան Սեպուհ պէյ Մաքսուտ Ռուսահայ ազգ. կեանքէն դրուագներ մէջ բերելով կրօնական սեղմումներու վրայ կենդանի նկարագրութիւններով կը պատկերացնէր թէ՛ ազգ. և թէ՛ կրօնական կացութիւնը։ Կարինի երեսփոխանները Պալլարեան և Դ. Խարաճեան կ'աւելցնեն թէ Կարնեցիներ արդէն տարիէ մը ի վեր զէնքի դիմած են իրենց Իսլամ հայրենակիցներուն հետ հայրենիքը պաշտպանելու համար արտաքին թշնամիին դէմ։ Ներսէս պատրիարք, որ համախոհ կը գործէր հայ երեսփոխաններու հետ շրջաբերական կոնդակ մը հանելով կը յորդորէր հայ ազգը հաւատարիմ մնալ և հայրենիքը պաշտպանել արտաքին թշնամիին դէմ (Մասիս 1877 Ապրիլ 29) Յոյն և ուրիշ ոչ-իսլամ երեսփոխաններն ալ իրենց Հայ պաշտօնակիցներէն ետ չմնալու համար մեծ եռանդով կը մերժէին ռուսական միջամտութեան պատճառները, որով բոլոր քրիստոնեայ երեսփոխանները ջերմ շնորհակալութեան կ'արժանանային կառավարութեան և իսլամ երեսփոխաններու կողմէ։

ՍԵՊՈՒՀ ՊԷՅ ՄԱՔՍՈՒՏ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ՕՍՄ. ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ — Սակայն այս պատկերը կը փոխուի, երբ Պոլիս լուրեր կը հասնին թէ, պատերազմի դաշտին վրայ օսմ. անկանոն զօրքերը և քիւրտերը սոսկալի արհաւիրք տարածած են հայ ժողովուրդին վրայ, ամբողջ գիւղերը աւերելով, հազարաւոր հայ գիւղացիներ սուրէ անցնելով։ Այս կոտորածին լուրը խորապէս կը ցնցէ Օսմանցի Հայ երեսփոխանները, և անոնք խորհրդարանի Յունիս 14-ի նիստին մէջ չեն քաշուիր իրենց սիրտի ամբողջ դառնութիւնը թափել կառավարութեան գլխին։ Այն հայ երեսփոխան (Պալլարեան) որ հազիւ երկու ամիս առաջ այնքան եռանդուն կերպով կը պաշտպանէր բանակը, հիմա նոյնքան եռանդով կը յարձակէր գաւառական թուրք վարչութեան և Քիւրտերու վրայ, Անիկա կը պատմէր մանրամասն անոնց արարքը պատերազմէն առաջ։ Երկու Յոյն երեսփոխաններ ազդուապէս կը պաշտպանեն Հայերը։ Բոլոր իսլամ երեսփոխանները կը միանան անոնց, և որովհետեւ քրիստոնեաներու վրայ բռնութիւն գործադրուելու հարցը, որուն հիմին վրայ դեսպանաժողով գումարուած և պատերազմ ալ հրատարակուած էր, ուստի խորհրդարանը կ'որոշէ պահանջել Բ. Դուռնէն որ անմիջական ազդու միջոցներ ձեռք առնէ այդ բռնութիւնները գործողներուն դէմ..։

Այս կըլլայ հայկական խնդիրին առաջին հրապարակական արծարծումը Թուրքական պաշտօնական շրջանակներու մէջ։

36

Վանի հրդեհը եւ քննութեան արդիւնքը.— Զարդ եւ բռնութիւններ.— Բողոքներ.— Սուլթան Համիտի եւ Ներսէս պատրիարքի տեսակցութիւնը:

ՎԱՆԻ ՀՐԴԵՀԸ ԵՒ ՔՆՆՈՒԹԵԱՆ ԱՐԴԻՒՆՔԸ.— Թուրքօ-ռուսական պատերազմին բերած աղէտներէն առաջին զոհը կուտայ Վանի հայութիւնը։ 1876 Դեկտ. 1ին տօսկալի հրդեհը մոխիր կը դարձնէ քաղաքին ամբողջ շուկան, հինգ հարիւրի չափ խանութներ կայրին, անոնց մէջ գտնուած ապրանքներուն երեք չորրորդը կը կողոպտուի, վալին հիւանդ պառկած էր, հրձիգութեան գլխաւոր նպատակն էր աւարառութիւնը, (Կապոյտ Տետրակ, Թուրքիա, Ն. 15, էջ 8, 1877)։ Ներսէս պատրիարքին խիստ պահանջին վրայ, եպարքոս Միտհատ փաշա քանի մը կարեւոր կարգադրութիւններ կ'ընէ Վան քաղաքին, որ մինչեւ այն ատեն Էրզրումի նահանգին մէկ մասը կը կազմէր. առանձին նահանգ կ'ըլլայ 1877 Յունվարէն սկսելով, իր մէջ առնելով Բաղէշը, Մուշը և Հէքքեարին և կուսակալ կը նշանակուի անկողմնակալ և վստահելի Թուրք պաշտօնեայ մը։ Ասոնցմէ զատ Միտհատ փաշան տեսնելով, որ նոր կազմուած նահանգին բնակիչներուն մեծ մասը Հայ է, կ'որոշէ Թուրք կուսակալին քով Հայ մը օգնական տալ և այս առաջին օգնական-կուսակալն էր Մարկոս Աղաբէկեան, որ իր պաշտօնատեղին, Վան հասնելուն տեղական ոստիկանութիւնը կը մաքրէ վնասակար և անկարգ տարրերէ բոլոր անարժան մահմետական ոստիկանները հեռացնելով անոնց տեղը վստահելի հայ ոստիկաններ կը դնէ, և կը պատուիրէ թէ՛ ոստիկան և թէ՛ գիւղերապահ Հայերուն իսկոյն զէնքի դիմել, եթէ

կարգապահութիւնը խանգարող և ընդդիմացող ըլլայ նոյնիսկ Թուրքերէն։ Այդ կարգադրութիւնները Թուրքերուն շատ ծանր կուգան մանաւանդ Թուրք երեւելիներուն, որոնք առաջին անգամ կը տեսնէին Հայուն քով զէնք և իշխանութիւն, հետեւաբար էշրէֆները կուսակալին կը բողոքեն հայերու տրուած այդ իշխանութեան համար։ Կուսակալը կը պատասխանէ թէ կատարուած այս բարենորոգումները բարձրագոյն հրամանով եղած էին և Թուրքերը պարտաւոր էին յարգել կառավարութեան կարգադրութիւնները։

Վանի հրդեհին և աւերումին պատճառները քննելու և յանցաւորները պատժելու համար կառավարութիւնը խառն յանձնաժողով մը կը ղրկէ Վան։ Կատարուած քննութիւնները չեն կրնար երեւան հանել յանցաւորները և աւարառուները։ Վանի Թուրքերը, մանաւանդ էշրէֆները, Թուրքերուն գրգռութեան իբր պատճառ ցոյց կուտային Հայերուն մէջ երեւցած կասկածելի տարրերը, իսկ հրդեհը կը վերագրէին պարզ դիպուածի մը արդիւնքին, և բոլորովին կ'արդարացնէին յանցաւորները։ Քննիչ յանձնաժողովը իր քննութեան արդիւնքին մասին համերաշխ եզրակացութեան մը չի կրնար գալ և քննիչներէն Մկրտիչ Աղաթօն միանալով Թուրք անդամներուն կը պատրաստէ այնպիսի տեղեկագիր մը, որով կ'արդարացնէր։ Այս տեղեկագիրը կը ստորագրեն Մկրտիչ Աղաթօն և Թուրք անդամները, միւս հայ անդամները չեն ստորագրեր, և մանաւանդ Մարկոս Աղաբէկեան բոլորովին անիրաւ կը գտնէ այդ տեղեկագիրը։ Շատ չանցած Աղաբէկեան պաշտօնէ կը ձգուի և անոր տեղ պաշտօնի կ'անցնի Մկրտիչ Աղաթօն։ Վանի հրդեհին յանցաւորներու չպատժուիլը քաջալերիչ օրինակ կըլլայ քիւրտերու, որոնք կըսկսին այլ

եւայլ ոխրագործութիւններ կատարել։ Եւ այս հարստահարութիւնները Կարինի անգլիական հիւպատոսը օրը օրին կը տեղեկագրէր իր կառավարութեան։

Այս ամէնը կը կատարուէր արդէն դեռ պատերազմը յայտարարուած չէր, իսկ երբ պատերազմը կը սկսի գաւառացի հայերուն, մանաւանդ սահմանագլուխի վիճակը անտանելի կը դառնայ, չընայելով որ սահմանագլուխի հայերը անտարբեր չէին մնար, երբ կամաւոր զինուոր զէնք առած կ'օգնէին Թուրք բանակին և այդ պատճառով պատրիարքը Սուլթան Համիտի անունով շնորհակալութեան գիր կը ստանար։

ԶԱՐԴ ԵՒ ԲՌՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— Երբ պատերազմի առաջին շրջանին մէջ Լորիս Մելիքովի և Տէր-Ղուկասովի բանակները ստիպուած էին ետ քաշուիլ, Պայազիտի և Ալաշկերտի հայ գիւղացիները, որոնք իրենց համակրութիւնը յայտնած էին քրիստոնեայ զինուորներուն, հիմա Ռուսներուն նահանջելովը, իրենց վիճակը անապահով կըզգային և շատ իրաւացի կերպով կը վախնային Թուրքերու և քիւրտերու վրէժխնդրութենէն։ Ուստի անոնք ամէն բան թողլով, Տէր-Ղուկասովին բանակին հետ կ'անցնէին ռուսական սահմանը։ Հայազգի զօրավարը մեծ շրջահայեցութեամբ թէ՛ ինքը անվնաս կը նահանջէ և թէ՛ հազարաւոր փախստական Հայերը ապահով կերպով կը բերէ իրեն հետ։ Սակայն իրենց տեղերը մնացող Հայերուն վիճակը սոսկալի կ'ըլլայ։ Վանի կուսակալ Ցայիդ փաշան տեսնելով, որ Տէր-Ղուկասով Պայազիտի մէջ հազիւ 1600 հոգիէ բաղկացած զօրագունդ մը թողած է, կ'որոշէ քաղաքը պաշարել և նորէն գրաւել, և որովհետև իր ձեռքին տակ գտնուած կանոնաւոր զօրքը և պաշը պօզուքները բաւական չէին իր ծրագիրը գլուխ հանելու, ուստի կը

դիմէ Հայտերանցի քիւրտ ցեղապետ Շէյխ Ճէլալէտտինին, որուն հրամանով 1500 էն աւելի վայրագ քիւրտեր կը նետուին պատերազմի դաշտին։ Քիւրտ Շէյխին և իր վոհմակին գլխաւոր գործը աւազակութիւն և աւարառութիւն կ'ըլլայ։ Անոնք դեռ փաշային բանակը չհասած՝ կը յարձակին իրենց ճամբուն վրայ գտնուած հայ գիւղերու վրայ, քանի չորս գիւղ հիմնայատակ կը կործանեն, բնակիչները կը ջարդեն և անոնց բոլոր ինչքերը կը թալլեն։ Ժողովուրդի մէկ մասը ապաւինած էր Ս. Բարթողիմէոսի վանքը, անխնայ կը ջարդեն այն տեղ գտնուող բոլորը և կիներէն շատերն ալ գերի կը տանին։

ԲՈՂՈՔՆԵՐ.— Այս ժամանակ կեդրոնական կառավարութիւնը կ'աշխատէր Հայ ազգին համակրութիւնը և համերաշխ գործակցութիւնը շահիլ, գաւառացի հայերուն վրայ ի գործ դրուած այս սարսափելի բռնութիւնները շատ մեծ յուզում յառաջ կը բերեն Կ. Պոլսոյ թէ՛ պետական և թէ՛ հայկական շրջանակներու մէջ. բացի այն ազդու բողոքէն, որ Օսմ. խորհրդարանի հայ անդամները կը բարձրացնեն, Ազգ. երեսփոխաններն ալ Ազգ. Ժողովին մէջ մեծ աղմուկ կը հանեն և բացատրութիւն կը պահանջեն Ներսէս պատրիարքէն, որ կը յայտնէ թէ, ինքը արդէն պէտք եղած դիմումը ըրած էր Բ. Դուռը, որ շատ կը ցաւէր այս անցքերուն համար, և «Հաստատապէս որոշած էր ժողովուրդին անդորրութեան և ապահովութեան համար ամէն ազդու միջոց ի գործ դնել, սակայն ինչ օգո՜ւտ, որ սանկ պատերազմի ժամանակ անկարելի է հաստատուն բարենորոգումներ ի գործ դնել» (Ատենագր. Ազգ. Ժողովոյ)։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՀԱՄԻՏԻ ԵՒ ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ՍԻՐԱԼԻՐ ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ.— Այս ջարդին և աւերմունքին թէ՛ Հայ ժողովուրդին և թէ՛ օտարներու վրայ թողած ցնցող տպաւորութիւնն գէթ մասամբ փարատելու համար Ապտիւլ Համիտ կ՚որոշէ առանձին համակրական ցոյց մը ընելՆերսէս պատրիարքին և յանձին նորա ընդհանուր Հայ ազգին։ Այս նպատակով անիկա իր մօտ կը հրաւիրէ Հայոց պատրիարքը և անոր կը շնորհէ բարձր շքանշան մը։ Այս տեսակցութեան մէջ ուշագրաւ էին Համիտի հետեւեալ խօսքերը. «Իմ Հայոց ազգէս յանչափս գոհ եմ և շատ շնորհակալ եմ ամենէն, կը խնդրեմ, որ հաղորդես ազգին իմ շնորհակալութիւններս ու սէրս, գոհ եմ նաև իմ Բ. Դուռը գտնուած հայ պաշտօնատարներէն որոնք ամենայն անձնուիրութեամբ կ՚աշխատին հաւատարմաբար։ Գիտեմ որ Հայ ազգս այս պատերազմին պատճառով շատ նեղութիւններ կը կրէ, բայց պէտք է հաստատ գիտնան, որ այս ամէն տառապանքներուն փոխարէն շատ աղէկ օրեր պիտի տեսնեն և իրենց հաւատարմութեան պտուղը պիտի վայելեն և բաղդաւոր պիտի ըլլան։ Բոլոր հպատակներս կը սիրեմ, մանաւանդ Հայոց ազգը, որ իր դարաւոր հաւատարմութեան արգասիքը այս անձուկ ժամանակին մէջ ալ ցոյց տուաւ։ Իմ առջեւս խլամ և քրիստոնեայ խտրութիւն չունին, ես իրենց սահմանադրութիւն տուի, որ ամենն ալ միասին կերպով յառաջդիմեն հաւասար եղբայրութեամբ» (Ատենագր. Ազգ. ժող. 1877 Օգոս. 12)։

Երբ այս ջերմ ընդունելութեան նկարագիրը Ազգ. ժողովին մէջ կը կարդացուի, երեսփոխանները կը շնորհաւորեն Ներսէս պատրիարքը և կ՚որոշեն շնորհակալութեան ուղերձ մատուցանել Սուլթանին անոր հայասի-

րութեան զգացումներուն համար։ Համիտի այս համակրական ցոյցը այն արդիւնքը միայն կ՚ունենայ, որ Ներսէս պատրիարքը ժամանակ մը եւս կը դադրի իր հրաժարականին վրայ մտածելէ, երկրորդ Բ. Դրան մէջ վերստին կը գումարուի այն յանձնաժողովը, որուն պաշտօնն էր գաւառական հարստահարութիւններու և մասնաւորապէս հողային խնդիրին քննութիւնը, թէեւ այս գումարումն ալ, այնքան աննպատակ էր, որքան էին առաջին գումարումները, միայն իրական հետեւանքն էր քանի մը թուրք պաշտօնեաներ, որոնց զեղծումներուն դէմ խիստ գանգատներ կային, անմիջապէս իրենց պաշտօններէն կ՚արձակուէին։

ՀԱՅ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ.—Ապտիւլ Համիտէն եւքը Կ. Պոլսոյ կէս պաշտօնական մամուլը կըսկսի գովել Հայերը։ Կարինի կուսակալը հեռագրած էր, թէ Հայոց առաջնորդը իրեն այցելելով, հաւաստած էր, թէ ինքը և իր ժողովուրդը խորին հաւատարմութեամբ համակուած են կառավարութեան հանդէպ։ Եպարքոսը այս պատճառով սրտագին շնորհակալութիւն կը յայտնէ Ներսէս պատրիարքին և մասնաւոր գիրով կը յայտնէ թէ, Օսմանեան նշաններ պիտի զրկէ Երզրումի, Վանի, Մուշի և Կարսի Հայ եպիսկոպոսներուն։ Երբ Կ. Պոլսոյ Ապտիւլ Համիտ և Բ. Դուռը փաղաքշական խօսքերով և շքանշաններով կ՚աշխատէին շլացնել Հայոց աչքերը, մոռցնելու համար տասնեակ գիւղերու կործանում, տաղանդաւոր հայերու ջարդը, սահմանին միւս կողմը, Կովկասի մէջ, բոլորովին տարբեր ոգեւորութիւն կը տիրէր միեւնոյն խնդիրի համար։ 1877 ի սկիզբէն արդէն հայ գաղթականներ սկսած էին փախչիլ Կովկաս պատերազմին վախէն և թիւրք անկանոն զօրքերու բռնութիւններէն։ Այս թուականէն

ակած Երեւանի, Աղեքսանդրապոլի և շրջակայ գիւղերու ճամբաներու վրայ կարելի էր տեսնել բազմաթիւ Հայեր պատռած հագուստներով և կմախք դարձած մարմինով, որոնք փախած էին Հայաստանէն Քիւրտերու գազանութենէն։ Այս միջոցին մեծ խումբ մըն ալ Պայազիտի շրջանէն կը փախչի դէպի Պարսկաստան, Սալմաստ, բայց անոր մեծ մասը վերջը կը վերադառնայ իր ծննդավայրը։

Երբ Տէր-Ղուկասովի բանակին հետ հազարաւոր թշուառ հայ փախստականներու Կովկաս մտնելու լուրը կը հասնի Թիֆլիս, անմիջապէս տեղական հայ հասարակութիւնը միջոցներ ձեռք կառնէ անոնց օգնութեան հասնելու։ Արդէն 1877 Յունիս ամսուան եռանդուն կերպով դարձեալ հանգանակութեան կը ձեռնարկեն ի նպաստ Թուրքահայերու։ Թիֆլիսի մէջ այդ նպատակի համար յատուկ յանձնաժողով մըն ալ կը կազմուի, որ իր հանգանակած նուէրները գաղթականներուն կը հասցնէր իր անդամներուն կամ տեղական օժանդակ մասնաճիւղերուն միջոցով։ Բացի այս մասնաճիւղերէն մեծ օգնութիւն կը հասցնեն Երեւանի նահանգին հայ գիւղացիները, որոնք կը հիւրասիրէին զանոնք իրենց բնակարաններուն մէջ և քանի մը ամիս առանց դրամի կը կերակրէին։

Ռուս կառավարութիւնն ալ կարեւոր օգնութիւն կը հասցնէ։ Երբ Տէր-Ղուկասովի բանակին հետ եկած գաղթականները կը մտնեն Երեւանի նահանգը, Կովկասի գլխաւոր վարչութիւնը պետական պաշտօնեայ Յովհաննէս Խատիսեանը, որ միեւնոյն ժամանակ Թիֆլիսի Հայոց յանձնաժողովին անդամ էր, անոնց քով կը ղրկէ, որ տեղեկութիւններ հաւաքէ անոնց վիճակին մասին և միանգամայն իր դիտողութիւնները ներկայացնէ, թէ

ինչպէս և ո՞ւր կարելի է տեղաւորել այս գաղթականները, եթէ անոնք պատերազմը վերջանալէն ետքը Ռուսաստան մնալ ուզեն։ Խատիսեանի տեղեկագրին համաձայն Տէր-Ղուկասովին բանակին հետեւած էին 2000 ընտանիք, որոնց մէջ էին 500 տուն Եզիտիներ։ Այդ 2000 ընտանիքէն մաս մը Պարսկաստան կ՚անցնին։ 250 ընտանիք Թուրքիա ետ կը դառնան, որով Ռուսաստանի սահմանը անցած էին 900 հայ ընտանիք։

Պատերազմը վերջանալէն ետքը, երբ յայտնի կ՚ըլլայ թէ, Ռուսական զօրքը իր գրաւած տեղերուն մեծ մասէն ետ պիտի քաշուի, նորէն հայ ժողովուրդին մէջ կ՚արթննայ Կովկաս գաղթելու ձգտումը, որ մեծ չափեր պիտի առնէր, եթէ յորդորներ և արգելիչ պատճառներ չըլլային։ Այս գաղթականութեան կամ աւելի ճիշդը փախուստի մտադրութեան պատճառներն էին Թուրք անկանոն զօրքի և Քիւրտերու բռնութիւնները, որոնցմէ ազատելու համար փախչիլը միջոց կը համարուէր։ Էրզրումի Անգլիական հիւպատոսը իր կառավարութեան կը տեղեկագրէ թէ, եթէ Թուրք հրամանատար Մուսա փաշայի խիստ կարգադրութիւնները չըլլային շատ մը ցաւալի դէպքեր պիտի պատահէին, նոյն իսկ հակառակ այս պաշտպանողական միջոցներուն, Խոտրջուրի մէջ կը պատահին ջարդի և թալանի դէպքեր։ Զօրավար Յովհաննէս Լազարէվ գաղթականութիւնը ոչ միայն կը քաջալերէր, այլ ընդհակառակն կ՚աշխատէր այդ շարժումը կեցնել, երբ Կարսի հրամանատար էր, յատուկ գրաւոր յայտարարութեամբ կը ծանուցանէր թէ, Թուրք կառավարութիւնը ամէն կերպ կը խոստանար հայերուն ներողութիւն տալ։ Լազարէվ նոյնիսկ կ՚աշխատէր, որ պատերազմի ժամանակ գաղթականներն ալ վերադառնան և տիրանան իրենց լքած

տուն ու տեղին։ Այս ուղղութեամբ կը գործէին նաեւ Ճերզրում մի առժամեայ ոստիկանապետ Կոստանդին Կամսարականը և անոր օգնականը Գրիգոր Նիկողոսեանցը, որով միայն կարելի կըլլայ գաղթականներուն թիւը սահմանափակել։ Այն գաղթականները, որոնք քիչ շատ Կովկասի մէջ տեղաւորուած էին, այլ եւս Թուրքիա չէին վերադառնար և կը հաստատուէին սահմանագլուխի մօտերը Երեւանի նահանգին մէջ։

37

Քրիստոնեաներու զինուորագրութեան խնդիրը.— Պատերազմի ժամանակ Հայերու եւ Յոյներու ընդդիմութիւնը:

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՆԵՐՈՒՆ ԶԻՆՈՒՈՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ.— 1876-ին պատերազմի ժամանակ Թուրքիոյ մէջ զինուորական ծառայութեան կը մտնէին միայն մահմետականները, իսկ Քրիստոնեաները և Հրէաները ազատ էին այս պարտականութենէ և անոր փոխարէն կը վճարէին որոշ զինուորական տուրք մը և կ'առնուէր ամէն տարի մէկ տարեկանէն մինչեւ 75 տարեկան արու ոչ մահմետականներէն ժարդ գլուխ 40 ղրուշ։ Բացառութիւն կը կազմէին Կ. Պոլիս, մայրաքաղաքին բնակիչները, որոնք ընդհանրապէս մահմետական և ոչ-մահմետական ազատ էին թէ՛ զինուորական ծառայութենէ և թէ՛ տուրքէն։

Երբ կը հասնի 1876-ի Օսմ. Սահմանադրութիւնը որուն 8-րդ յօդուածին համաձայն, «Օսմ. կայսրութեան բոլոր հպատակները, առանց կրօնի խտրութեան Օսմանցի կը կոչուին», և 17-րդ յօդուածն ալ կ'ըսէր, թէ «բո-

լոր Օսմանցիները օրէնքի առջեւ հաւասար են և միեւնոյն իրաւունքները և պարտականութիւնները ունին, բացի կրօնական հանգամանքներէն»։ Հետեւաբար զինուորական ծառայութիւնն ալ պարտաւորիչ էր հաւասարապէս մահմետականի և ոչ մահմետականի համար։ 1877 Յունվարին Բ. Դուռը հոգեւոր պետերուն կը հաղորդէ թէ՛ երկիրին հիմնական նոր օրէնքին տրամադրութեան համաձայն ասկէ վերջը քրիստոնեաներն ալ պիտի ընդունուին զինուորական ծառայութեան և այս որոշումը միեւնոյն ժամանակ պաշտօնապէս կը հրատարակուի լրագիրներու մէջ ալ։

ՀԱՅԵՐՈՒ ԵՒ ՅՈՅՆԵՐՈՒ ԸՆԴԴԻՄՈՒԹԻՒՆԸ.— Հայ ժողովուրդը մեծ յուզումի մէջ էր, որովհետեւ Ռուսական պատերազմի ժամանակ զինուորական ծառայութեան հրաւիրուիլը, կը նշանակէ զանոնք ուղղակի սպանդանոց տանիլ։ Այս յուզումին արձագանք կ'ըլլային լրագիրները իրենց խիստ բայց շատ իրաւացի բողոքներով։ Յունական թերթերն ալ նուազ կտրուկ ոճով չէին խօսեր թէեւ տարբեր պատճառաբանութեամբ, բացէ ի բաց կըսէին թէ - մինչեւ որ Թուրքահպատակ քրիստոնեաները մահմետականներուն հետ կատարելապէս հաւասար իրաւունք չվայելեն, անոնք միշտ պիտի հրաժարին պատերազմի երթալ և արիւն թափել այն պետութեան համար, որ իրենց իբրեւ խորթ մայր կը նայի։

Իրերու այս վիճակին մէջ Թուրք կառավարութիւնը արդէն հասկցած էր իր ծրագրին բոլոր դժուարութիւնները, մանաւանդ որ Ռուսական բանակը Կ. Պոլսոյ դուռներուն մօտենալովը, երկիրին վիճակը բոլորովին փոխած էր, իբր հետեւանք այս ամէնուն քրիստոնեաներուն զինուորագրութեան խնդիրը այս անգամ ալ մէկ կողմ կը թողուի։

38

Հայերու ձգտումը դէպի Ռուսաստան։— Հայկական մասնաւոր ժողով 1877 Հոկտ. 21-ին— Ներսէս Պատրիարքի պահպանողականութիւնը եւ Ազգ. Ժող. խաղաղականութեան պահանջը— Թուրք կառավարութիւնը ակամայ յառաջ կը բերէ Հայկական խնդիրը— Հայոց յուսախաբութիւնը եւ ձեռք առած միջոցները— Հայ պատուիրակներու տեսակցութիւնը Էտիրնէի մէջ Կրանտուկ Նիքոլայեւիչի եւ Կոմս Իգնատիեւի հետ։

ՀԱՅԵՐՈՒ ՁԳՏՈՒՄԸ ԴԷՊԻ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ.— Ռուս-Թուրքական պատերազմը իր ամենատաք շրջանին մէջ էր։ Փոքր Ասիայի մէջ Լորիս Մելիքոֆի բանակը Ալաճա լերան վրայ Մուխթար փաշայի յաղթելէն ետքը, կը պատրաստուէր Կարսը պաշարել։ Եւրոպական Թուրքիայի մէջ Ռուսական բանակը պաշարած էր Բլէվնան, մինչեւ իսկ Ռուսական զօրագունդ մը պալքանները անցնելով, դէպի Ֆիլիպէ կը յառաջանար։ Մինչ այդ ժամանակ Կ. Պոլսոյ մէջ լուրջ մտածութեան առարկայ էին պատերազմի վախճանին յառաջ գալիք բարեփոխութիւնները։ Հայերը օրինաւոր պատճառներ ունէին Թուրք կառավարութենէն դժգոհ մնալու։ Գաւառական հարստահարութիւններուն բարձման և Հայերու կեանքի, պատւի և ինչքի ապահովութեան մասին

ԼՈՐԻՍ ՄԵԼԻՔՈՖ

թուրք կառավարութեան ներկայացուած կրկին տեղեկագիրները (1872 և 1876) անհետեւանք և ապարդիւն մնացած էին։ Եւ միեւնոյն ժամանակ ամէնուն յայտնի էր, որ Ռուսիա պատերազմ կը մղէր Թուրքահպատակ քրիստոնեաները ազատելու համար, հետեւաբար պէտք էր ամէն ջանք չխնայել որ հայերը չզրկուէին այն բարիքներէն, որ Ռուսական յաղթութիւնը պիտի շնորհէր քրիստոնեաներուն, քանի որ Հայերն ալ Պուլկարներու և Պոսնա-Հէրսէքցիներու չափ զրկանք և հարստահարութիւններ կրած էին և կը կրէին։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՍՆԱՒՈՐ ԺՈՂՈՎ. 1877 ՀՈԿՏ. 21-ԻՆ.— Ազգ. Ժողովին մեծագոյն և ուղղամիտ մասը 1877 Հոկտ. 21-ին Ղալաթիոյ մէջ գումարուելով, մասնաւոր խորհրդակցութիւն մը կը կատարէ, այս ժողովին մէջ կ'որոշուի ազգ. դատը ներկայացնել Ռուսիոյ կայսեր բարեհաճութեան։ Էջմիածնի ընդհանրական Կաթողիկոսը, որ թէ՛ իբր Թուրքահայոց վերին հոգեւոր պետը և թէ՛ իբր Ռուսահպատակ, միակ յարմար անձն էր այս կենսական հարցը կայսեր ներկայացնելու, հետեւաբար Ժողովը կ'որոշէ յատկապէս եկեղեցական պատգամաւոր մը ղրկել Էջմիածին մանրամասն ծրագիրով և հրահանգներով։ Այն ատենները Արմաշի վանքէն Ներսէս Վարդապետ Տէր-Բարթողեան արդէն կ'երթար այն կողմերը, այդ պաշտօնը կը յանձնեն անոր, սակայն Կաթողիկոսին ներկայացուելիք վաւերաթուղթերը կրնայ ըլլալ որ ճամբան գրաւուէին, հետեւաբար Ներսէս վարդապետին կը յանձնարարեն Ժողովին որոշումները բառ առ բառ տեղեկագիրով մը ներկայացնել Կաթողիկոսին և միանգամայն խնդրել որ Թուրքահայոց այս բաղձանքը Ռուսաց կայսեր ներկայացնելէն ետքը բանիբուն և լեզուագէտ բարձրաստիճան եկեղեցական մըն ալ իր

կողմէ փոխանորդ ղրկէ քիչ ժամանակէն գումարուելիք դեսպանախորհուրդին ներկայացնելու համար իր առաջարկութիւնները իբր Հայոց ազգին ընդհանրական Հայրապետը և գլուխը։

ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻՆ ՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱԶԳ. ՆՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՀԱՆՋՔԸ.— Ներսէս Պատրիարք դեռ կը հետեւէր այն քաղաքականութեան թէ, պէտք չէր գործել Թուրքիայի դէմ օտար կամ եւրոպական միջամտութիւն խնդրելով, այլ Թուրք կառավարութեան միջոցով ձեռք բերել այն բոլոր բարենորոգումները, որոնք անհրաժեշտ էին Հայաստանի ցաւերը դարմանելու։ Ներսէս Պատրիարքին այս պահպանողական ընթացքին դէմ ժողովականներու և բարձրաստիճան եկեղեցականներու մեծ մասը, որոնք շատ իրաւացի կերպով կ'ըսէին, թէ—ժամանակը հասած էր մինչեւ հիմայ ազգին հետեւած քաղաքականութիւնը փոխելու, փոխանակ Թուրք կառավարութեան երբէք չկատարած կամ կատարել չուզած խոստումներուն հաւատալով, այս անտանելի վիճակին համակերպելու, անհրաժեշտ էր հիմա Թուրքահպատակ միւս քրիստոնեաներուն օրինակին հետեւիլ և անոնց պէս օտար տէրութիւններու միջամտութիւնը յառաջ բերելով, անոնցմէ սպասել ազգին ցաւերուն դարմանը։ Հիմա այս դիմումը աւելի անհրաժեշտ էր, որովհետեւ Ռումէլի քրիստոնէաբնակ նահանգներուն վարչութեան ինքնօրէնութիւն տրուած ժամանակ, նոյնին մասնակից ըլլար նաև Հայաստանը։ Սակայն այսպիսի պաշտօնական դիմում մը ազգին պետին միջոցով կարելի էր ըլլալ, ըստ Սահմանադրութեան ազգային գործերու ղեկը պատրիարքին ձեռքը կը գտնուէր որ թէ' ազգ. վարչութեան պետն էր և

թէ Ազգ. Երեսփոխանական ժողովին նախագահը, ուրեմն պէտք էր Ներսէս պատրիարքը հակեցնել ազգ. այս նոր քաղաքականութեան։

ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻՆ ԱԶԳ. ՆՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՅԱՐԻԼԸ.— Վանի հրդեհը, Ալաշկերտի և Պայազիտի կոտորածները շատ կ'ազդեն Խրիմեան Հայրիկին վրայ։ Եւ Խրիմեան այնքան յառաջ կ'երթայ որ Ներսէս պատրիարքին դիմելով, կը պահանջէ այդ ջարդերուն մանրամասն տեղեկագիրը պատրաստելով եւրոպական թերթերու մէջ հրատարակել ի գիտութիւն Եւրոպայի։ Ներսէս պատրիարք այդպիսի հրատարակութիւնները անյարմար դատելով, Խրիմեանի այդ պահանջքը անհետեւանք կը թողու։ 1877 Նոյեմբերին Խրիմեան Գուզկունճուգ իր բնակարանը կը հրաւիրէ բոլոր եպիսկոպոսները և երկարօրէն խօսելով Ներսէս պատրիարքի պահպանողական քաղաքականութեան վնասակարութեան վրայ, կ'առաջարկէ տապալել Ներսէս պատրիարքը և անոր տեղ նստեցնել Ազգ. քաղաքականութեան նոր ուղղութիւն տալու կարող ուրիշ յարմար եկեղեցական մը։ Մատթէոս Եպիսկոպոս Իզմիրլեան կ'առաջարկէ այդպիսի ծայրայեղ միջոցի դիմելէ առաջ, Ներսէս պատրիարքին հետ տեսնուիլ և համոզել զանիկայ, որ փոխէ իր ընթացքը, Իզմիրլեանի այդ առաջարկը կ'ընդունուի և Խրիմեանի առաջնորդութեամբ եպիսկոպոսներու պատգամաւորութիւն մը կ'երթայ Ներսէս պատրիարքին մօտ։ Պատգամաւորութիւնը ազգային կացութիւնը լրջօրէն քննելով կը բացատրէ թէ քաղաքական նոր հանգամանքները կը պահանջեն որ պատրիարքը փոխէ մինչեւ այն օրը հետեւած քաղաքականութիւնը։ Ներսէս պատրիարքը կը համաձայնի Խրիմեանի և իր ընկերներուն յառաջ բերած պատճառաբանութիւն-

ներուն և կը յայտնէ, թէ ազգին ճշմարիտ շահերը ուր որ են, ինքը միշտ այն տեղ է. միայն կը պահանջէ որ եպիսկոպոսները իրեն գործակից և համերաշխ ըլլան։ Ահա այսպէս Խրիմեանի ճնշումին վրայ, Ներսէս պատրիարք կը փոխէ իր ընթացքը և կըստանձնէ իրեն թելադրուած Ազգ. նոր քաղաքականութիւնը և անկէ վերջը մեծ եռանդով կը ղեկավարէ Հայկական խնդիրը։

ԹՈՒՐՔ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՍԽԱԼ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ՅԱՌԱՋ ԿԸ ԲԵՐԷ. — Թուրք կառավարութիւնը Եւրոպական Թուրքահպատակ քրիստոնեայ ազգերուն տրուելիք ինքնավարական գաղափարներուն ազդելու համար, կառավարութիւնը Ներսէս պատրիարքին վրայ ճնշում ի գործ կը դնէր, որ Եւրոպական տէրութիւններու դիմէ և բողոքէ Սլաւ ցեղերուն համար առանձնաշնորհեալ վիճակ մը յառաջ բերելուն դէմ և նոյնպիսի կացութիւն պահանջէ նաև Հայերուն համար։ Ներսէս պատրիարք՝ Սաֆվէթ փաշային ներշնչած այս քաղաքականութիւնը ազգայինշահերուն համաձայն գտնելով, ճիշդ այնպէս կը վարուի եւմինչեւ իսկ այնքան յառաջ կ'երթայ, որ կըսկսի դեսպաններու հետ խորհրդակցիլ Հայկական խնդիրին համար։ Այս դիմումները և բողոքները այն արդիւնքը կ'ունենան, որ թէ՛ Ներսէս պատրիարք և թէ՛ ուրիշ ազգային գործիչներ այդ պատրուակին ներ-

ՍԱՖՎԷԹ ՓԱՇԱ

քեւ Եւրոպական դիւանագէտներու հետ յարաբերութիւններ կը մշակեն զուտ քաղաքական խնդիրներու վրայ։ Այս յարաբերութիւնները նախ կը կատարուէին Թուրք կառավարութեան հաշուին, յետոյ երբ հանգամանքները կը փոխուին, ազգային նոր քաղաքականութեան պահանջքը յառաջ կուգայ։ Ներսէս պատրիարք և իր խորհրդականները նոյն յարաբերութիւնները կը շարունակեն այլեւս հայկական խնդրին յաջողութեան համար, այն է իրապէս Հայաստանի ինքնավարութիւնը խնդրելու համար Եւրոպական տէրութիւններէն ընդհանրապէս և Ռուսիայէն մասնաւորապէս։

ՀԱՅՈՑ ՅՈՒՍԱԽԱԲՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ՋԵՌՔ ԱՌԱԾ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ.— Թուրքօ-Ռուսական պատերազմը կը մօտենար իր վախճանին։ 1877-ին սկիզբները Թուրքիան զգալով իր յուսահատական վիճակը, դիւանագիտական շրջաբերականով կը դիմէ եւրոպական տէրութիւններու, որ միջամտեն իր և Ռուսաստանի միջեւ հաշտութեան բանակցութիւնները սկսելու համար, միայն Անգլիա յանձն կ'առնէ բարոյական աջակցութիւն ցոյց տալ և կ'առաջարկէ զինադադար ընել, սակայն Ռուսիա օգտուելով իր գերակշիռ դիրքէն, կը ձգձգէ այս առաջարկութիւնը մինչեւ որ Եւրոպական Թուրքիոյ մեծագոյն մասը իր ձեռքը կ'անցնի և յետոյ կ'առաջարկէ թէ, կ'ընդունէր այնպիսի զինադադար մը, որ իր մէջ պարունակէ նաև հաշտութեան գլխաւոր պայմանները։ Բ. Դուռը ստիպուած կը զիջանի և իր լիազօրները կը ղրկէ Ռուսական բանակի ընդհանուր հրամանատար Կրան Տիւք Նիքոլա Նիքոլայէվիչին մօտ այս պայմանները իմանալու համար, սակայն Կրան Տիւքը մինչեւ որ Էտիրնէն չգրաւեց, ոչ մէկ բանակցութեան մտաւ լիազօրներու հետ։

Յունվար 15/17-ին Կրան Տիւք Նիքոլան և Թուրք լիազօրները կը հասնին Էտիրնէ և Յունվար 19-ին կը ստորագրեն զինադադարի դաշնագիրը, որ իր մէջ կը պարունակէ նաև հաշտութեան հիմնական պայմանները։ Այս պայմանագիրին համաձայն Թուրքահպատակ Սլավներուն քաղաքական ազատութիւն կը տրուէր և ընդարձակ Պուլկարական ազգային քրիստոնեայ իշխանապետութիւն մը կը կազմուէր։ Օսմանեան բանակը բոլորովին դուրս կ՚ելլէր Պուլկարիայէն։ Պոսնացիներուն, Հերսէքցիներուն և Եւրոպական Թուրքիայի միւս քրիստոնեայ հպատակներուն տեղական ինքնավարութիւն կը տրուէր բաւականաչափ երաշխաւորութեամբ․ իսկ Փոքր-Ասիայի քրիստոնեաներու, մանաւանդ Հայերու մասին, որոնք առաջիններէն ոչ նուազ չափով կրած էին և կը կրէին Թուրքական բռնութիւնները, խօսք մը անգամ չկար պայմանագրին մէջ, բոլորովին անտես առնուած էր Հայը։ Դիւրին է ըմբռնել այդ մեծ ցաւը և յուսահատական հիասթափումը, որ կը զգան Պոլսոյ ղեկավարող շրջանները, երբ կը տեղեկանան այս պայմաններուն։

ԿՐԱՆՏԻՒՔ ՆԻՔՈԼԱ
ՆԻՔՈԼԱՅՈՎԻՉ

ԷՏԻՐՆԷԻ ՄԷՋ ՀԱՅ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ԿՐԱՆ ՏԻՒՔ ՆԻՔՈԼԱՅԷՖԻ ԵՒ ԿՈՄՍ ԻԿՆԱԹԻԷՖԻ ՀԵՏ ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ.— Ներսէս պատրիարք Էտիրնէի

Առաջնորդական փոխանորդ Ռուսճուգլեան Գէորգ վարդապետին իր հրահանգները կը ղրկէ Կրան Տիւք Նիքոլայէֆի և կոմս Իկնաթիէֆի գաղափարները շօշափելու։ Գէորգ վարդապետին տեղեկագիրը ստանալուն պէս Ներսէս Պատրիարք և իր խորհրդականները գործի կըսկսին։ Ազգային Ժողովի Ա. և Բ. Ատենապետները,

ՏՕՔԹ. ՍՏԵՓԱՆ ՓԱՇԱ
ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԷՖԷՆՏԻ
ՆՈՒՐԵԱՆ

Ստեփան փաշա Արսլանեանը և Յովհաննէս էֆ. Նուրեանը պատուիրակ կը կարգեն Կրան Տիւք Նիքոլայէֆի և կոմս Իկնաթիէֆի հետ բանակցելու ի դիմաց Թուրքիոյ Հայութեան Հայաստանի ապագայ վիճակին վրայ։ Այս փափուկ պաշտօնին համար շատ յարմար էին, որովհետև երկուքն ալ արդէն Հայկական դատին բոլոր մանրամասնութիւններուն ծանօթ ըլլալէն զատ, Արսլանեան իբրև զինուորական բժիշկ պիտի զբաղէր Է-

տիրնէի Թուրք զինուորական հիւանդանոցին մէջ, իսկ
Նուբեան իբրեւ Կարմիր Մահիկի ներկայացուցիչ նոյն
հիւանդանոցին մէջ պիտի հսկէր հիւանդներու փոխադ-
րութեան եւ ուրիշ պիտոյքներուն, որով արտաքուստ
իբր Թուրքական իշխանութեան պաշտօնական մարդիկ
առանց ո եւ է կասկած արթնցնելու կրնային Ռուսական
բանակը երթալ եւ ներկայացնել Կրանտիւք Նիքոլայէ-
ֆին եւ կոմս Իկնաթիէֆին հայերուն թշուառ եւ հարըս-
տահարեալ վիճակը եւ Ռուսիոյ կայսեր գթութիւնը հայ-
ցել, որուն շնորհիւը միայն Հայերը ազատել ներկայ
անտանելի կացութենէն։ Այդ միջոցին այս երկու պատ-
գամաւորներէն զատ կար նաեւ ուրիշ նշանաւոր Հայ մը,
որ չնայելով իր անհամեմատ փափուկ դիրքին շատ մեծ
ծառայութիւն կը մատուցանէ ազգային դատին եւ մե-
ծապէս կը նպաստէ Սան-Սթէֆանոյի դաշնագրին մէջ
16-րդ յօդուածին գրուելուն։ Այդ անձը արտաքին գոր-
ծերու նախարարութեան ընդհանուր քարտուղար Հա-
մամճեան Սարգիս էֆէնտին էր, որ Օսմանեան լիազօր-
ներու արտաքին գործերու նախարար Սաֆվէթ փաշայի
եւ Պէրլինի դեսպան Սատտուլլահ պէյի խորհրդական էր։
Այս միջոցին մեծ ոգեւորութիւն կը տիրէր Կ. Պոլսոյ
մէջ, մեծէն մինչեւ փոքրը մէկ սիրտ եւ մէկ հոգի աչ-
քերնին Ռուսական բանակին ուղղած՝ կըսպասէին այն-
տեղէն իրենց տառապեալ եղբայրներու պատիւի, ինչքի
եւ կեանքի ազատութիւնը։ Այդ միջոցին ոչ կուսակցու-
թիւն կար եւ ոչ վէճ, ամէնքն ալ մեծ ու պզտիկ միեւ-
նոյն նպատակին հասնելու համար կը գործէին, նոյնիսկ
կրօնական խտրութիւններն ալ տեղի տուած էին ընդ-
հանուր ազգին վերածննդեան մեծ գաղափարին առջեւ
Սէրվիչէն, Թեաթիպեան, նշանաւոր հռոմէականներէն,
Փորթուգալ Միքայէլ, Սաքըզ Ցովհաննէս եւ Գէորգ

Սամանճեան կուգային գիշերուան մթին եւ լուռ ժամե-
րուն Գրիգոր Օտեանին շուրջը կը համախմբէին եւ մի-
եւնոյն եռանդով կը գործէին, միայն թէ Ներսէս պատ-
րիարքին եւ իր գործիչներուն, քաղաքական եւ հռով-
մէական գործիչներուն միջեւ ծրագրային մեծ տարբե-
րութիւն մը կար։ Այս վերջինները Անգլիոյ եւ Ֆրան-
սայի միջոցաւ Կիլիկիոյ մասին համար կ'աշխատէին յա-
նուն Հայութեան։ Կիլիկիոյ մէջ հայկական ինքնօրէ-
նութիւնը կեդրոնացնելու համար եղած այս ջանքերուն
կարեւորութիւն չտրուեցաւ այն ատեն եւ խնդիրը ծը-
րագրային վիճակին մէջ մնաց։

Էտիրնէ պատգամաւորներ ղրկուելէն ետքը, ան-
միջապէս կ'որոշուի երկու աղերսագիր ղրկել յանուն
Թուրքահայերու, մին
Ռուսիոյ Աղեքսանդր Բ.
կայսեր, եւ միւսը իշխան
Կորչագոֆին։ Այս աղեր-
սագիրները անմիջապէս
պատրաստուելով երկ-
երկու օրինակ կըստո-
րագրեն Ներսէս պատ-
րիարք եւ ինը եպիսկո-
պոսներ, եւ որովհետեւ
ժամանակը խիստ կարճ
էր, եւ օրէ օր կըսպաս-
ուէր հաշտութեան կըն-
քուելուն, հետեւաբար

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Բ.
ԿԱՅՍՐ ՌՈՒՍԻՈՅ

օրինակ առանձին օրհնութեան գիրով կը ղրկուի Էտիրնէ
Կրանտիւք Նիքոլա Նիքոլայէֆիչին եւ կոմս Իկնաթիէ-
ֆին իսկ միւս օրինակները կը յանձնուին Խրիմեան եւ

Նար պէյ Սրբազաններու։ Նախ այնպէս որոշուած էր որ այս երկու արքեպիսկոպոսները, իբրեւ Թուրքահայոց լիազօրներ, Էջմիածին երթալով, Գէորգ կաթողիկոսին միջոցաւ ներկայացնեն կայսեր և Կորչագոֆ իշխանին, և որպէսզի կաթողիկոսը նախապէս խնդիրէն տեղեկութիւն ունենայ, Իզմիրլեան Մատթէոս եպիսկոպոս սրբազան պատուիրակներէն առաջ Էջմիածին երթալով, Կաթողիկոսին բերանացի բացատրութիւններ պիտի տար և եթէ կաթողիկոսը յարմար դատէր, պիտի հեռագրէր, որ արքեպիսկոպոսները ճամբայ ելլեն։

39

Հայ պատուիրակներուն գործունէութիւնը Էտիրնէի մէջ եւ կոմս Իկ-նաթիէֆի համակրական վարմունքը.— Հայաստանի ինքնավարութեան մասին Հայերուն խնդրը, նախնական յօդուածը եւ թուրք լիազօրներու ընդդիմութիւնը.— Դաշնագրին թողած տպաւորութիւնը Հայերու վրայ:

ՀԱՅ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՆԵՐՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ԷՏԻՐՆԷԻ ՄԷՋ ԵՒ ԿՈՄՍ ԻԿՆԱԹԻԷՖԻ ՀԱՄԱԿՐԱԿԱՆ ՎԱՐՄՈՒՆՔԸ.— Հայ պատուիրակները շատ փափուկ դիրքին մէջ կը գտնուէին Էտիրնէի մէջ։ Նուրեան և Արսլանեան, իրենց պաշտօնական դիրքին պատճառով, անկարող էին առանց Թուրք լիազօրներու գիտութեան քայլ մը իսկ առնել։ Բայց միւս կողմէն կարելի չէ ժամանակ կորսնցնել. պէտք էր անյապաղ կատարել իրենց ստանձնած ծանր և պատասխանատու ազգային պարտականութիւնը։ Նուրեան Յովհաննէս էֆէնտին կը յաջողի առաջին տեսակցութիւնը ունենալ, գիշեր մը Ռուսճուգլեան վարդապետին հետ գաղտնի

կոմս Իկնաթիէֆի մօտ կ'երթայ և անոր կը ծանօթացնէ երկիրին վիճակը, ներկայացնելով այն բաղձանքները, զորոնք Հայերը կը տածէին իրենց երկիրին ապագային համար։ Ժամ մը տեւող այս տեսակցութեան արդիւնքը այն կ'ըլլայ, որ կոմս Իկնաթիէֆ կը խոստանայ Կրանտիւք Նիքոլայէվիչին հաղորդել Հայոց խնդիրը նպաստաւոր կերպով և երկու օր վերջը գալ և պատասխանը առնել կը յանձնարարէ Նուրեանին։ Նուրեան էֆ. որոշուած օրը Արսլանեան Ստեփան փաշան միասին առնելով, կը ներկայանայ կոմս Իկնաթիէֆին և երկար կը տեսակցի անոր հետ, Իկնաթիէֆ կ'ըսէ թէ —«Կրանտիւքին հետ տեսնուեցայ, մինչեւ մէկ աստիճան յաջող է ձեր գործը։ Կայսեր հետ բանակցութեան մէջ ենք, մէկ երկու օրէն կայսեր հաւանութիւնը և հրահանգը կը յուսամ որ պիտի ընդունինք»։ Ռուսճուգլեան վարդապետ սոյն պատասխանին վրայ քաջալերուած, կ'որոշէ Փետրվար. 8 ին Էտիրնէի եկեղեցիին մէջ կայսեր համար գոհաբանական աղօթք և պատերազմի մէջ ինկած քրիստոնեայ զինուորներուն յիշատակին համար հոգեհանգստեան աղօթք կատարել և այդ առթիւ կը հրաւիրէ Կրանտիւք Նիքոլայէվիչը ներկայ գտնուելու։ Կրանտիւք Նիքոլա կոմս Իկնաթիէֆի, Նելիտոֆի և 16 բարձրաստիճան զօրավարներու և պաշտօնատարներու ընկերակցութեամբ եկեղեցի կուգայ։ Եկեղեցիի աւարտումէն ետքը Ռուսճուգլեան վարդապետը իշխանը առաջնորդարան կը հրաւիրէ թէյի։ Տեսակցութեան նիւթը կը դառնայ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքին և անոր բնակիչներուն վիճակին վրայ, սակայն առաջնորդը Արսլանեան և Նուրեանը իշխանին ներկայացնելու յարմար առիթ համարելով, անմիջապէս Նորին բարձրութեան կ'ըսէ թէ —«Ձեր հար-

ցումներուն լիովին տեղեկութիւն կուտան մեր ազգ. երեսփոխանական ժողովին երկու ատենապետները Ստեփան փաշան և Նուրեան էֆ. որոնք հոս կը գտնուին Սաֆվէթ փաշային քով, եթէ հրաման կ՚ընէք անմիջապէս կրնան գալ և ներկայանալ» Կրանտիւք անմիջապէս թիկնապահ մը կը ղրկէ Սաֆվէթ փաշային տունը և կը հրաւիրէ զանոնք։ Սաֆվէթ փաշա այս բարձրագոյն հրամանին չկրնալով դէմ դնել, կ՚արտօնէ որ ներկայանան։ Իշխանը Ստեփան փաշան և Նուրան էֆ.ին ընդունելով կէս ժամէն աւելի կը տեսնուի և յետոյ մեկնած ատեն առաջնորդին յուսադրական խօսքեր կ՚ընէ։ Ռուսճուգլեան վարդապետ շնորհակալութեան համար փոխադարձ այցելութիւն կուտայ, հետեւեալ օրը. Իշխանը կարճ տեսակցութենէ մը ետքը երբ կը մեկնէր, առաջնորդին կ՚ըսէ թէ «Ձեր սիրալիր ընդունելութենէն շատ գոհ մնացի և կայսեր եղբօրս հեռագրեցի իմ գոհունակութիւնս, թէ այսպիսի ընդունելութիւն, սէր և համակրութիւն չտեսայ ոչ Յոյներէն և ոչ ուրիշ ազգերէն։ Քանի մը օրէն Սան-Սթէֆանօ պիտի գամ, Գում-գաբու ձեր պատրիարքին մօտ պիտի ըլլամ։ Գրէ՛ պատրիարքին թէ ձեր խնդիրը և յոյսը ի դերեւ չպիտի ելլեն, անհոգ եղիք, եղբօրս հետ բանակցութեան մէջ ենք»։

Կրանտիւք Նիքոլա Հայ եպիսկոպոսներուն երկու աղերսագիրները Էտիրնէի մէջ առնելով, Բէթրսպուրկ ղրկած էր, ուր արդէն այս խնդիրի համար բաւական գետինը յարդարուած էր, շնորհիւ այն աղերսագրին, զոր Արծրունիի նախաձեռնութեամբ Թիֆլիզի Հայերը մատուցած էին Կովկասի փոխ-արքային կայսեր ներկայացնելու համար։ Հետեւաբար երբ Էտիրնէէն ալ Պոլսահայերու աղերսագիրը կ՚առնէ Ալեքսանդր կայսրը,

հաւանութիւնը կուտայ Թուրքահայերու վիճակին բարւոքման համար հաշտութեան դաշնագրին մէջ յօդուած մը դրուի։ Կոմս Իկնաթիէֆ այս պատասխանը առնելուն պէս Ռուսճուգլեանը իր մօտ կը հրաւիրէ և կայսեր բարեհաճութիւնը կը հաղորդէ, յանձնարարելով թէ պէտք է Կրանտիւքին ծրագիր մը ներկայացնել անոր մէջ պարզելով Հայերուն իղձը և փափաքը։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ՀԱՅՈՑ ԻՂՁԵՐԸ, ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՅՕԴՈՒԱԾԸ ԵՒ ԹՈՒՐՔ ԼԻԱԶՕՐՆԵՐՈՒ ԸԴԴԻՄՈՒԹԻՒՆԸ. — Սակայն այս ծրագրին պատրաստութեան համար Պոլսէն հրահանգ ուզելու ոչ ժամանակ կար և ոչ պէտք. որովհետեւ արդէն այս ծրագրին հիմերը որոշուած էին Ազգ. Ժողովի 1877 Հոկտ. 21 ի խորհրդակցական ժողովին մէջ և արդէն Ստեփան փաշա և Նուրեան էֆ. իբրեւ նոյն ժողովի ղեկավարները շատ լաւ ծանօթ էին ծրագիրին բոլոր մանրամասնութիւններուն մանաւանդ Պոլսոյ եկեղեցական և աշխարհական ղեկավարող շրջաններուն միտքին և իղձերուն։ Այդ պատճառով Հայ պատուիրակները դժուարութիւն չեն կրեր պատրաստել ծրագիրը, զոր Ռուսճուգլեան ստորագրելով խնդրագիրով մը կը ներկայացնէ իշխանին։ Խնդրագիրին մէջ առաջնորդը պահանջ կը դնէր ազգ. ինքնօրինութիւն մը Հայաստանի այն գաւառներուն համար ուր կը գտնուէին բազմաթիւ Հայեր ինչպէս Վան, Մուշ, Կարին եայլն. և այս ծրագրին և աղերսագրին մէկ օրինակն ալ կը ղրկէ Պոլիս Ներսէս պատրիարքին։

Քանի մը օր վերջը կոմս Իկնաթիէֆ Ռուսճուգլեան վարդապետին կ՚աւետէ թէ դաշնագրին նախագիծին 16-րդ յօդուածը հայկական խնդիրը կը պարունակէ, ահաւասիկ իմաստը «Թուրքիոյ եւրոպական գաւառնե-

րու մէջ տեղի ունեցած անկարգութիւններուն և հարստահարութիւններուն համանմանը Ասիական գաւառներու մէջ ալ տեղի ունենալով, ասոր առաջքը առնելու համար Սուլթանը երաշխաւոր կը կենայ Ռուսիոյ կայսեր քով, որոշմամբ թէ «Կովկասեան Նահանգի սահմանակից հայաբնակ գաւառներուն (Կարին, Մուշ, Վան, Տիգրանակերտ, Սեբաստիա) վարչական ինքնօրէնութիւն մը տայ, վիլայէթի օրէնքներու մէջ պէտք եղած փոփոխութիւնները ընելով և զայն ապահովել Սուլթանին իրական երաշխաւորութեամբ»։ Այս յօդուածը, զոր խմբագրած էր կոմս Իկնաթիէֆ, կը պարունակէր Հայ պատգամաւորներու գլխաւոր պահանջքները և գոհացում կուտար անոնց բաղձանքներուն։ Դժբախտաբար այս պահանջքը Թուրք լիազօրներու բուռն ընդդիմութեան կը բաղխի, անոնք բացէ ի բաց կը մերժեն, յայտնելով որ նախապէս Սուլթանին հաւանութիւնը չառած՝ չեն կրնար ընդունիլ հայկական ինքնավարութիւնը։ Թուրքերը չափազանց զարմացած էին, որ յանկարծ Փոքր-Ասիայի կարեւոր մէկ մասին համար ալ վարչական ինքնօրէնութիւն կը պահանջուէր ի նպաստ հայերու, որոնք մինչեւ այն օր երբէք օտարի միջամտութեան չէին դիմած իրենց վիճակի բարեփոխման համար։

Կոմս Իկնաթիէֆ կը պնդէր և կ'ըսէր թէ—կայսեր պահանջքն է ատիկա—Թիւրք լիազօրներու ընդդիմութեան վրայ Հայկական խնդիրը մեծ դժուարութեան կը հանդիպի։ Ներսէս պատրիարք Սան-Սթէֆանօ կուգայ և կը տեսնուի կոմս Իկնաթիէֆին հետ և պատրիարքն ալ չյաջողիր, որովհետեւ կոմս Իկնաթիէֆ իր կառավարութենէն մասնաւոր հրահանգ և հրաման չունենալով, չկրնար աւելի յառաջ երթալ ինքնավարու-

թեան համար պնդել և ընդունել տալ և միւս կողմէն քաղաքական հանգամանքները փոխուելով, Իկնաթիէֆ ստիպուած էր դաշնագրին ստորագրուիլը փութացնել, որով հարկ եղաւ բարեփոխել հետեւեալ իմաստով 16րդ յօդուածը։ Եւ դաշնագիրը, որ 29 յօդուածներէ կը բաղկանար, որոնց 16-րդը կը վերաբերէր Հայաստանին, կըստորագրուի Փետր. 19-ին։ Տատեան գերդաստանի ամառանոցին մէջ։

«Որովհետեւ Ռուսական զօրքերու, Հայաստանի մէջ գրաւած բայց Թուրքիային վերադարձուելիք տեղերէն մեկնիլը կրնայ յառաջ բերել ընդհարումներ և չփոթութիւններ, որոնցմէ երկու երկիրներուն (Թուրքիայի և Ռուսաստանի) լաւ յարաբերութիւնները պիտի վնասուէին, ուստի Բ. Դուռը կը պարտաւորուի Հայերու բնակած նահանգներու մէջ անյապաղ իրականացնել տեղական պէտքերու պահանջած բարուոքումները և բարենորոգումները և երաշխաւորել անոնց ապահովութիւնը Քիւրտերու և Չէրքէզներու դէմ»։

ԴԱՇՆԱԳՐԻՆ ԹՈՂԱԾ ՏՊԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԵՐՈՒ ՎՐԱՅ.— Երբ յայտնի կ'ըլլայ Սան-Սթէֆանոյի դաշնագրութեան հայոց վերաբերեալ 16-րդ յօդուածը, հայերը նախ դժգոհ կը մնան, որովհետեւ իրենց յուսացած ինքնավարութիւնը չկար այն տեղ, բայց յետոյ այնուամենայնիւ որոշ գոհունակութիւն և ուրախութիւն կը տիրէ անոնց վրայ, որովհետեւ Հայաստանի անունը պաշտօնապէս կ'ընդունուի Օսմանեան պետութենէն, խոստումներ կ'ըլլան Հայաստանի մէջ անմիջական բարենորոգումներ ըլլալու համար։ Ասոնք իրօք քաջալերական էին, համեմատելով, այն անյայտ եւ կղզիացած դիրքին հետ, որուն մէջ կը գտնուէր մինչեւ այն ժամանակ Հայ ժողովուրդը, բայց բաղդատելով

այն վիճակին հետ, որ դաշնագիրը կը ստեղծէր Եւրոպական Թուրքիոյ քրիստոնեաներու համար, շատ չնչին էին ։ Ներսէս պատրիարք եւ իր խորհրդականներն ալ ապագային նկատմամբ այս յոյսի եւ այս լաւատեսութեան ազդեցութեան տակ կը գտնուէին, որով կը մխիթարուէին, թէ անոնց ջանքերը բոլորովին ի զուր չանցան ։

40

Պեռլինի Վեհաժողովը և Հայ պատուիրակները — Կրթական շարժում:

ՊԵՐԼԻՆԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԸ.— Անգլիան կը տեսնէ որ Սան-Սթէֆանոյի դաշնագիրը Թուրքերը աւելի կը մօտեցնէ Հնդկական սահմաններուն, պէտք էր յիշեալ դաշնագիրը վերաքննել, որովհետեւ անգղ. մարտանաւերը Սուլթանին հրամանով պարտաւոր էին Սեւ ծով մտնելու և Ռուսիոյ հետ պատերազմելու, Ռուս կառավարութիւնը տեղի տուաւ, հետեւաբար Պերլինի մէջ կազմուեցաւ վեհաժողով մը (1878) ։

ՀԱՅ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՆԵՐ.— Հայերը այս անգամ իրենց աչքը Անգղիոյ դարձուցին և Ներսէս պատրիարք Ազգ. Ժողովի կողմէն պատուիրակութիւն մը ղրկեց եւրոպական պետութիւններուն Խրիմեան Հայրիկէ, Խորէն Նարպէյէ, Ստեփան Փափազեանէ և Մինաս Չերազէ կազմուած, որոնք Եւրոպայի դահլիճները չըրջելով եկան միացան Պերլինի մէջ վեհաժողովին ազգին բաղձանքները ներկայացնելու ։ Լորտ Սալզպրիի առաջարկով Հայկական խնդիրը նիւթ ըրին և 61-րդ. յօդուածը տուին, որ Հայոց դժբաղդութեան պատճառ եղաւ (Տես էջ 180) ։

61-ՐԴ. ՅՕԴՈՒԱԾԸ.—Սան Սթէֆանոյի դաշնագրով Ռուս պետութեան թողուած էր Հայոց ճակատագիրը, որով Ռուսը մինչեւ որ բարենորոգումները չիրագործուին իր բանակը չը պիտի քաշէր, սակայն Անգղիոյ նենգ քաղաքականութեամբ 61-րդ. յօդուածով վեց մեծ տէրութիւններու իրաւունք կը տրուի ըլլալիք բարենորոգումներու հսկելու, սակայն տէրութիւններու միջեւ յառաջ եկած մըրձակցութիւնը թոյլ չէր տար աւելի անկեղծութեամբ գործադրել դաշնագիրը, այդ պատճառով Ռուսաստան այլեւս մէկ կողմ թողուց այն քաղաքականութիւնը, որով կ'ուզէր Հայաստանի վրայով Միջերկրական հասնիլ, այսպէսով Անգղիոյ մրձակցութիւնը պատճառ կը դառնար Ռուսիոյ քաղաքականութեան փոխուելուն հանդէպ Հայաստանի ։

ՄԻՆԱՍ ՉԵՐԱԶ

Դաշնագրին կնքուելէն ետքը՝ ռուսական զինուորները Ալաշկերտէն և Պայազիտէն մեկնած ատեն այնտեղի Հայերէն շատերը, որ պատերազմի ժամանակ հարեւան ցեղերու վայրագութենէն սաստիկ վնասուած էին և ապագային ալ ապահովութիւն չունէին, ուստի ռուսական բանակին հետ սկսան գաղթել և ուրիշ տեղերու Հայերն ալ պատրաստուած էին նոյն բանը ընելու, սակայն Ներսէս պատրիարք Սրուանձտեանց Գա-

րեգին և Տէր Մինասեան Վահան վարդապետները անմիջապէս ճամբայհանելով, արգիլեց գաղթականութիւնը։

ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻՆ ՄԱՀԸ.— Տէրութիւններու միջամտութենէն տեսնուեցաւ, որ հարստահարութիւնները կը շատնային. Ներսէս պատրիարքը մանրամասն տեղեկութիւններով Պերլինի դաշնագիրը ստորագրող պետութիւններու դեսպաններուն կը դիմէր. սակայն անոնք փոխանակ դարման տանելու, երկար բարակ բանակցութիւններու կը մտնային Բ. Դրան հետ, այս բանակցութիւններու արդիւնքը այնկըլլայ որ թուրքը աւելի կատաղի և սիստեմաթիք յառաջ կը տանէր հայաջինջ քաղաքականութիւնը։ Ներսէս պատրիարք յուսահատութենէն կը հրաժարի 1881-ի աշնան և տարիէն աւելի քաշուած ըլլալով ազգ. գործերը անկերպարան վիճակ մը առած էին, սակայն Սուլթանը յանկարծ 29 Նոյ. 1882-ին մերժեց հրաժարականը և զանիկա վերահաստատեց իր պաշտօնին մէջ։ Ներսէս պատրիարք յուսահատ 26 Հոկտ. 1884 ին վախճանեցաւ Օրթա-գիւղի իր ապարանքին մէջ, Ազգ. Ժողովը ամիս մը սուգ պահեց։

ԿՐԹԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ.— Հայերուն յուսախաբութիւնը մեծ էր. սայայն չվհատեցան, միշտ կը սպասէին լաւագոյն օրերու։ Նուիրուեցան ուժ տալ կրթական գործին, հետզհետէ կազմուեցան Արարատեան, դպրոցասիրաց Արեւելեան և Կիլիկեան ընկերութիւններ որոնք միանալով կազմեցին «Միացեալ Ընկերութիւն»ը, որ բազմաթիւ դպրոցներ բացաւ Հայաստանի ամէն կողմ։ Հայ իգական սեռի դաստիարակութեան համար կազմուեցան Ազգանուէր-Հայուհեաց և Դպրոցասէր Տիկնանց ընկերութիւնները, գաւառի մէջ ուսումնարաններ կը պահէին և վարժուհիներ կը պատրաստէին։ Գաւառի մէջ

ալ նոյն եռանդը կար, Սեբաստիոյ Սենեքերիմեան ընկերութիւնը և Խարբերդի մէջ ալ Սմբատեան ընկերութիւնը խիստ օգտակար եղած են կրթական գործին տարածման։

Բացի Թաղ. Ազգ. վարժարաններէն մասնաւոր անհատներու ջանքով հիմնուեցաւ նաեւ Սկիւտարի

ՌԷԹԷՈՍ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

ՄԿՐՏԻՉ ՄԷՉՊՈՒՐԵԱՆ

մէջ Պէրպէրեան վարժարանը, մանչերու համար գիշերօթիկ և ցերեկեայ, հիմնադիր-տնօրէնը Ռէթէոս Պէրպէրեան ուսեալ երիտասարդը, որուն գերմարդկային ջանքին շնորհիւ ազգը ունեցաւ ուսեալ երիտասարդութիւն մը, որ զանազան խաւերուն մէջ մտնելով խիստ օգտակար հանդիսացաւ գրականութեան, գիտութեան և արուեստներու մէջ։ Սոյն հաստատութիւնը կը շարունակէ կէս դարէ աւելի, որուն վարիչն է բազմավաստակ ուսուցչապետին որդին Շահան Պէրպէրեան

որ մասնաւորապէս Զուիցերիոյ մէջ համալսարանական կրթութիւն մը առած է։

Մեզպուրեան վարժարան օրիորդներու համար գիշերօթիկ և ցերեկեայ, հիմնադիր-տնօրէնն է Մկրտիչ Մեզպուրեան։ Օրթա-գիւղի մէջ հայկական կրթարան մանչերու վարժարան գիշերօթիկ և ցերեկեայ հիմնադիր-տնօրէնն է Յակոբ Գուրգէն։ Ներսէս պատրիարքին շնորհիւ Ղալաթիոյ մէջ բացուեցաւ Ազգ. Կեդր. վարժարանը մանչերու համար ցերեկեայ և կը կառավարուէր Քաղաք. Ժողովէն ընտրուած խնամակալութիւնով, այս վարժարանն ալ ազգին ընծայեց շատ մը գրական և գիտական երիտասարդներ, որոնք թէ՛ Թուրքիոյ և թէ՛ Եւրոպայի մէջ երեւելի հանդիսանալով, ազգին փառքը կազմեցին, հետզհետէ այդ վարժարանին տնօրէնները եղան Մինաս Չերազ, Մոստիչեան, Նալպանտեան ներկայ տնօրէնն է Գեղամ Գավաֆեան համալսարանական երիտասարդը որ կը վարէ արժանաւոր կերպով։

41

Յարութիւն պատրիարք.— Նուրեան Յովհաննէս էֆ.— Պահպանողական վարչութեան ծրագիրը:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ.— Երբ Ներսէս պատրիարք 1884 Հոկտ. 26-ին վախճանեցաւ, Հայ ժողովուրդը զգաց թէ, մէկը չպիտի կրնար Ներսէսի քաղաքականութիւնը շարունակել և եւրոպական միջամտութիւնով Հայաստանը բարեկարգելու ջանքերը գրեթէ ապարդիւն մնացած էին։ Պոլսոյ Հայերը սկսան մտածել թէ Բ. Դրան հաշտարար քաղաքականութիւնը Հայաստանի համար թերեւս աւելի նպաստաւոր պիտի ըլլար քան թէ սնանկացած 61-րդ յօդուածը, Այս մտածումով Պոլսոյ Ազգ. ժողովը 1885 Յնվր. 26-ին պատրիարք ընտրեց Կարնոյ առաջնորդ Յարութիւն եպիսկ. Վեհապետեանը, որ կառավարութեան առջեւ Հայկական խնդրի առթիւ կասկածելի անձ մը չէր։

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՎԵՀԱՊԵՏԵԱՆ

ՆՈՒՐԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԷՖ.— Ազգ. ժողովը Դրան հետ հաշտարար քաղաքականութիւնը ընդունելով կը ձեռնարկէ վարչութեան ընտրութեան։ Քաղաք. ժողովոյ անդամ կ՚ընտրէ պահպանողական վաճառականներ և կառավարական պաշտօնեաներ, որոնց մէջ էր նաեւ Նուրեան Յովհ. էֆ. որ եղաւ նաեւ նորընտիր վարչութեան վարչապետ։ Նուրեան էֆ. եռանդով գործի կը ձեռնարկէ, հաշտարար քաղաքականութիւնը իրագործելու համար Նախարարներու հետ յարաբերութեան մէջ կը մտնէր։ Գաւառի մէջ դժգոհութիւն պատճառող միւթեսարրըֆները և գայմագամները տեղափոխել կուտար։ Երկրագործական պանքային վարչական ժո-

ղովին նախագահը ըլլալով, գաւառ ղրկած հայ պաշտօնեաներու միջոցաւ հայ գիւղացիին նպաստաւոր պայմաններով փոխառութիւններ կը կնքէր։

ՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ.— Վարչապետը կը պատրաստէ ծրագիր մը, որ ազգին և կառավարութեան միջև ուղեգիծ մըն էր և հիմնուած էր Սուլթանը և Նախարարութիւնը փայփայելով ազգին իրաւունքները պաշտպանել։ Գաւառի ԷՇՐԷՖներուն մոլեռանդութիւնը քնացնել, կուսակալներու և այլ պետական պաշտօնեաներու միջոցաւ տեղացի հայերուն վիճակը բարւոքել և ազգին անմիջական պէտքերուն համար պետական գանձէն դրամ քաշել։ Այս ծրագրին համաձայն Սուլթանին ներգործելու համար թելադրեց պատրիարքը Եւրոպա հեռագիր քաշել պետութեան կողմին և գաւառի Հայուն վիճակին մասին։ Եւրոպա գտնուող կուսակցականները սաստիկ քննադատեցին այս հեռագիրը և սկսան հակաթուրք պայքար մղել և ահա հարստահարութիւնները անգամ մըն ալ կըսկսին երևալ եւրոպական թերթերու մէջ։ Այդ վիճակը դէշ ազդեց պալատին և Նախարարներուն վրայ, որով վարչապետը ձեռնթափ ըլլալով, կըզբաղէր զուտ ներքին խնդիրներով և երկամեայ շրջանը լրանալուն կը քաշուի։

42

Սիմոն պէյ Մագսուտ.— Եւրոպայի հակաթուրք պայքարը.— Խառնիկ մարմին.— Բողոք:

ՍԻՄՈՆ ՊԷՅ ՄԱԳՍՈՒՏ.— Սիմոն պէյ Ղալաթիոյ հրապարակին վրայ անկախ դիրքի տէր անուանաւոր մը և չափաւոր պահպանողական էր։ Ազգ. ժողովը հետևե-

լով իր քաղաքականութեան, դարձեալ պահպանողականներուն յանձնեց ազգ. վարչութիւնը, որուն վարչապետն էր Մագսուտ Սիմոն պէյ։ Վարչապետը չափաւորութեան սահմանին մէջ կը ճգնէր ազգին և պետութեան շահերը համերաշխութեան մէջ պահել, սակայն այն ատենները Եւրոպայի մէջ հակաթուրք պայքարը սաստկացած ըլլալով, կը ձախողէր իր ձեռնարկները թէ՛ պալատին և թէ՛ Նախարարութեան քով։ Այս երևոյթը կառավարական շրջանակներու մտքին մէջ վտանգաւոր ապագայի մը ծնունդը տուաւ. Երլտըզը և Դուռը իրենց ուշադրութիւնը դարձուցին խաբեբայական միջոցներով գրգռութիւնը առժամապէս հանդարտեցնելու համար։

ՍԻՄՕՆ ՊԷՅ ՄԱՔՍՈՒՏ

Երլտըզի նախաձեռնութեամբ քանի մը նշանաւոր հայեր, որոնց մէջ է նաև Տատեան Արթին փաշա Բերայի մէջ գումարուելով, որոշեցին Եւրոպաբնակ Հայերուն պատուիրակ մը ղրկել հակաթուրքական յուզումը հանդարտեցնելու համար։ Վարչապետ Սիմոն պէյ այդ որոշումին հակառակ կարծիք յայտնեց, այդ օրինակ դիմում մը կրնայ տեղի տալ հակաթուրք աւելի աղմկա-

լից ցոյցերու։ Սիմոն պէյ դիտողութիւնը կրկնեց նաեւ մեծ եպարքոս Քեամիլ փաշային, բայց չէր կըրնար անհետեւանք թողուլ Եըլտըզէն եղած ներշընչումները, հետեւաբար Դուրեան Եղիշէ վարդապետին և Տատեան Տրդատ պէյին պաշտօն յանձնուեցաւ Եւրոպա այցելել և Հայոց միտքը Դրան փափաքներուն համապատասխան ուղղութեան մէջ դնել։

ԵՂԻՇԷ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

ԲՈՂՈՔ.— Սիմոն պէյին նախատեսութիւնները իրականացան, արտասահմանի մէջ հակաթուրք բորբոքումը աւելի սաստկացաւ, պատուիրակութեան ձախողումը Սիմոն պէյին վարկը աւելի բարձրացուց եպարքոսին աչքին։ Ասոր վրայ Սիմոն պէյ Յարութիւն պատրիարքին հետ մեկտեղ Քեամիլ փաշային ներկայանալով, բողոքեցին Հայաստանի հարստահարութիւններուն համար փաշային առջեւ թափելով՝ բոլոր այն տեղեկագիրները որոնք գաւառէն պատրիարքարան հասած էին։

43

Ազատական եւ Պահպանողական կուսակցութիւն Ազգ. Ժողովին մէջ.— Պրուսայի առաջնորդ Բարթողիմէոս եպսկ. եւ Խորէն եպսկ. Նար-պէյ։

ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑԹ. ԱԶԳ. ԺՈՂՈՎԻՆ ՄԷՋ.— 1888-ին պատրիարքական

ընտրութիւնը մեր ազգ. և հանրային կեանքին կարեւոր մէկ էջն է, ուր կ'երեւան Պահպանողական և Ազատական ույժերու կանոնաւոր կազմակերպութիւնը։ Ազատականները Նուրեանի վարչութեան ժամանակ սակաւաթիւ էին, հետզհետէ կատարուած երեսփոխանական ընտրութիւններէն շատ աթոռներ գրաւելով։ մեծամասնութիւն կը կազմէին Սիմոն պէյի վարչութեան ժամանակ։

ՊՐՈՒՍԱՅԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԵՊՍ. ԵՒ ԽՈՐԷՆ ԵՊՍ. ՆԱՐ-ՊԷՅ.— Պահպանողականներուն ընտրելին էր Բարթողիմէոս եպսկ. որ պալատէն և նախարարներէն պաշտպանուած և յանձնարարուած էր, իսկ Ազատականներուն ընտրելին էր Խորէն եպսկ. Նար-պէյ։

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

Ընտրութիւնը տեղի կ'ունենար Գում-գաբու Մայր եկեղեցիին մէջ, երբ ժողովը բացուեցաւ Պահպանողական և Ազատականներուն ճառերէն ետքը ներկայ երեսփոխաններուն 39 ձայնը Պահպանողական և 60-ի մօտ ձայն մը կը ներկայացնէին Ազատականները։ Խորէն Նար-պէյ պատրիարք պիտի ընտրուէր եթէ Նուրեան-Արփիարեան միջադէպը չպատահէր։ Երեսփոխանները քուէները չեզոք եկեղեցականի մը վրայ կեդրոնացնելով, պատրիարք ընտրուեցաւ Արմաշի վանահայր Խորէն եպ. Աշըգեան։

Երբ վարչապետ Սիմոն պէյ երկու տարիէն կը քաշ-

ուէր, երեսփոխանական ժողովը ազատականներով զօրացած էր, հայ մտքերու մէջ յեղափոխութիւնը արմատացած էր. կազմակերպութիւնները կըստեղծուէին և կը կանոնաւորուէին, արտասահմանի մէջ Հայերը հակաթուրք պայքարը սաստկօրէն կը մղէին. արդէն Հայկական խնդիրը ստեղծուած էր, հետեւաբար Պահպանողական կուսակցութիւնը չյաջողելով ասպարէզէն կը քաշուէր: Այլեւս Դրան հետ համաձայնութեամբ Հայաստանի վիճակը բարւոքելու ազգային հակամետութիւնը գրեթէ ջնջուած էր:

44

Ազատականներուն վարչապետը Սահակ Ղազարոսեան.— Մուսա պէյի դատը.— Կարնոյ ազգ. գերեզմանատան դէպքը.— Հայ յեղ. Դաշնակցական կուսակցութիւնը.— Գում-գաբուի դէպքը:

Ազատականները չուզելով դիպուածին թողուլ Նոր քաղ. ժողովին ընտրութիւնը, որոշեցին նախապէս համաձայնիլ ընտրելիներու ցանկին վրայ: Մտածելով թէ անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր Հայ ժողովուրդը պետական անձերէ առաջնորդուած ըլլալով, երեսփոխաններէն շատերը յանդուգն քաղաքականութիւն համարեցին կառավարական անձերը բոլորովին հեռացնել վարչութենէ, ուստի Ազատական կուսակցութեան զանազան խմբակցութիւնները փոխադարձ զիջողութեամբ համաձայնեցան վարչութեան մէջ առնել երկու էֆէնտիներ՝ Նորատունկեան Գաբրիէլ և Ունճեան Աբիկ էֆ.ները, սակայն ընտրութենէն յետոյ Նորատունկեան Գաբրիէլ էֆ. հրաժարեցաւ և Ունճեան Աբիկ էֆ. մեկուսացաւ:

ՍԱՀԱԿ ՂԱԶԱՐՈՍԵԱՆ

ԱԶԱՏԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՎԱՐՉԱՊԵՏ ՍԱՀԱԿ ՂԱԶԱՐՈՍԵԱՆ.— Վարչապետ եղաւ Սահակ Ղազարոսեան, լաւ խօսող իր փորձառութեամբը, տարիքովը և դիրքովը յարմարագոյն էր Նոր վարչութեան առենապետելու:

ՄՈՒՍԱ ՊԷՅԻ ԴԱՏԸ.— Մինչդեռ Նոր վարչութեան ձեռնարկներէն կ'ակնկալէին Հայաստանի բարենորոգումներու խնդրին վերաբացումը: Ահա յանկարծ 1879 Մարտ 23-ին Մուսա պէյ 150 զինեալ քիւրտերով կը յարձակի Մուշի մէջ Պուլանըգիգիւղերէն Զուխուր-Օվայի Րէս Միրոյենց տան վրայ, մեծ հայրը՝ Յակոբ գնդակահար կը մեռնի և շատեր կը վիրաւորուին, իսկ թոռը՝ Կիւլիզար կ'առեւանգուի և կը տարուի Հատեւան գիւղ, Մուսային քրոջ, Մըհերի տունը: Այդ գործը անսպասելի կացութիւն մը յառաջ բերաւ, Հանրային զգացումը թէ՛ մեր մէջ և թէ՛ Եւրոպա պառթկաց վայրութի

ԿԻՒԼԻԶԱՐ

աղաղակով: Դուռը արտօնեց աւազակին և անոր դէմ բողոքողներուն Կ. Պոլիս փոխադրութեանը և հրապարակային դատաստանը:

Պերլինի վեհաժողովէն 10 տարի անցած էր Հայաստանի մէջ ո և է բարենորոգումի նշան չէր տեսնուէր, ընդհակառակը ազգին գանգատները օրէ օր կը բարդուէին, միշտ իրենց դէմ կը գտնէին Դրան հերքումները: Մուսայի դատաստանը քիւրտի մը հայու մը դէմ գործած ոճիրը ստուգելու ձեւակերպութիւնը չէր: Եւրոպան դատաւոր ըլլալով, պիտի լսէր Մուսայի անձին մէջ ամբաստանեալ Թուրք վարչութիւնը, ամբաստանող Հայ ազգը Մուշի գեղացիի բերնովը, ու պիտի արտասանուէր երկրին իշխանութեան մեղապարտութեան այոն կամ անոր անմեղութիւնը հռչակող ոչը: Այն ատեն ամենուն զարմանք պատճառած էր թէ պատրիարքարանը առանց իրողութիւններուն ճշմարտութիւնը ըստուգած ըլլալու, Եւրոպայի աչքին առջեւ դատաստանի մը խիծախնել: Բայց նաեւ ինչպէս ենթադրել թէ Դուռն ալ առանց իրեն նպաստաւոր ելքի մը վըստահութեան՝ համարձակութիւն ունենար ճշմարտութեան երեւան հանուիլը դիւրացնել:

Պատրիարքարանին անձնավստահութեան և Դրան յանդուգն զիջողութեան գաղտնիքը ետքէն երեւան պիտի գար: Երբ ծագեցաւ Մուսա պէյի խնդիրը Ռուսիոյ դեսպանատունը իմացուց պատրիարքարանին թէ՝ «Հիւպատոսական աղբիւրներէ առնուած տեղեկութիւնները կը հաստատեն Մուսայի վերագրեալ վայրագութիւնները. հետեւաբար պատրիարքարանը, պնդելով Մուսան Պոլիս բերել տալու և դատելու պահանջումին վրայ, հզօրապէս պիտի նպաստէ Հայաստանի բարենորոգումներուն իրագործումին, վասն զի Եւրոպայի հան-

րային կարծիքը պէտի ուզէ վերջ մը դնել վարչական այդ անտանելի դրութեան»: Միեւնոյն ատեն, միեւնոյն դեսպանատունը Դրան կը ծանուցանէր թէ՝ «Հիւպատոսական աղբիւրներէ առնուած տեղեկութիւնները կը հերքեն Մուսայի վերագրեալ վայրագութիւնները, հետեւաբար Դուռը ընդունելով Մուսան Պոլիս բերելու և դատելու առաջարկը, մահացու հարուած պիտի տայ Հայկական խնդրին, վասն զի Եւրոպայի հանրային կարծիքը պիտի համոզուի թէ որքան անհիմն են Հայերուն տարածած ամբաստանութիւնները»: Այս ծանր պարագային պատրիարքարանը իր պարտականութիւնը խղճմտօրէն կատարեց, եղելութիւնները ստուգելէն ետքը նախահոգ միջոցները ապահովեց: Մուսային զոհերը և անոնց վկաները խեղճուկ գիւղացիներ էին, ժողովուրդին մէջ երկիւղը մեծ էր թէ կառավարութիւնը՝ այդ խեղճերուն ուզածը ընել պիտի տայ: Դատարանին նախագահը այդ հարցաքննութիւնները վարեց արտակարգ ճարպիկութեամբ խճողելու համար եղերնաւորին աննպաստ ո և է յայտարարութիւն, ընդհանուր դատախազը ոճրագործին ակներեւ պաշտպանը հանդիսացաւ և սակայն Հայաստանի բազմադարեան չարչարանքներուն բողոքները դուրս թռան գեղջկական բերաններէն սարսռազդեցիկ տպաւորութիւն մը ստեղծելով: Ամբաստանութիւններու մէկ մասին համար Մուսան անպարտ հռչակուեցաւ, բայց կառավարութիւնը այլեւս չթոյլադրեց դատին շարունակութիւնը: Մուսան հեռացուցին Պոլսէն: Այս դատաստանը մեծապէս նպաստեց Հայկական խնդրին, ոչ միայն անգամ մը եւս հաստատուեցաւ Հայաստանի հարստահարութիւններուն ճշմարտութիւնը, այլ նաեւ վայրագ աւազակի մը դատական իշխանութեան կողմնակալութիւնը, նոյն իսկ մայրաքա-

ղաքին միջ, գեսպանական մարմնին և եւրոպական մամուլին ներկայացուցիչներուն աչքին տակ, անժխտելի նոր ապացոյց մը եղաւ, Դրան կողմէ հարստահարիչներուն և մարդասպաններուն ընձեռուած քաջալերական պաշտպանութիւնը՝ Մուսային խնդրին փակումէն Հայ ժողովուրդը լրջօրէն զգածուեցաւ և զգաց թէ այս դատը ազգային կեանքը յեղաշրջելու կոչուած էր։ Տարակոյսի դիրք մը չէր մնացած, թէ երկրին իշխանութեան հրամանովը և աջակցութեամբը կը կատարուէին հարստահարութիւնները, միանգամայն տեսնուեցաւ որ Օսմ. կառավարութիւնը Եւրոպայէն չէր քաշուէր, նաև Մուսայի գործին առթիւ Եւրոպա Դուռը դատապարտեց, բայց միայն բարոյապէս առանց ո և է գործնական միջոցի Հայոց վիճակի բարեփոխութեանը համար, Հայ ազգը կը գտնուէր որոշ կացութեան մը հանդէպ, մէկ կողմէն Թրքական թշնամութիւնը, միւս կողմէն Եւրոպայի անտարբերութիւնը, ազգին կը մնար կամ ճակատագիրին անձնատուր ըլլալ և կամ կռուիլ ապրելու համար. Նախապատուութիւնը կռուին տրուեցաւ, ուստի և ինքնապաշտպանութեան գաղափարը, որ չատոնց ծնունդ առած էր սկսաւ զօրանալ ու Հայ աշխարհին ամէն կողմը, Հայ ժողովուրդին ամէն խաւերուն մէջ թափանցել։ Կանոնաւոր կազմակերպութեան պէտքը զգացուեցաւ, խումբեր սկսան կազմուիլ, յարաբերութիւններ հաստատուիլ, Պոլսոյ և երկիրին միջեւ անընդհատ շարժում։ Եւրոպայի Հայերուն գործունէութիւնը հեռուէն կը բորբոքէր երկրին երիտասարդութեան եռանդը և վառ կը պահէր անոր հաւատքը։

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՇԱՐԺՈՒՄԸ.— 1879—1880 Թուականներուն Կարնոյ մէջ առաջին անգամ յեղափոխական շարժումը կըսկսի, այս անդրանիկ

շարժումը ապագային կազմուելիք յեղափոխական կուսակցութիւններուն նախաքայլն էր։ Խրիմեան Հայրիկ և Թիֆլիսի հասարակական գործիչներէն բժիշկ Նաւասարդեան իրենց գործօն մասնակցութիւններով Կարնոյ երիտասարդութեան ազգային զգացումները կը հրահարեն և անոնց թելադրութեամբ Յակոբ Իչգալացեան, Խաչատուր Կերեկցեան, Կարապետ Նշկեան և Յովհան-

ՅԱԿՈԲ ԻՋՔԱԼԱՅԵԱՆ

ՅՈՎՀ. ԱՍՏՈՒՐԵԱՆ

նէս Աստուրեան կը կազմեն տեղւոյն մէջ անդրանիկ յեղափոխական միութիւնը և այդ միութիւնը անուղղակի կերպով կը հովանաւորէր առաջնորդ Մաղաքիա վրդ. Օրմանեան։ Միութեան նպատակն էր ապստամբական խումբեր կազմել և չէթէյական կռիւներ մղել Համիտական բռնութիւններուն դէմ։ Եւ կը հրատարակէ խմորանիւ Թերթ մը, որ ժողովուրդին խաւերուն մէջ կը տարածէ ազատագրութեան գաղափարը։ Կարնոյ այս երիտասարդութեան հետ յարաբերութեան մէջ էր

Մ. Փորթուգալեանը։ Միութեան անդամ Յակոբ Ինչգալացեան Պոլսոյ և ուրիշ հայաշատ կեդրոններու հետ կապեր հաստատելու համար կը ճամբորդէր իբր պետական հայթայթիչ ապրանքներ գնելու. Երբ միութեան գործը այսպէս եռանդուն յառաջ կը տարուէր չորս անդամները և անոնց ընկերները կը մատնուին և ձերբակալութիւնները կըսկսին և բանտը կը լեցուի, առաջնորդարանին ներքեւի յարկը գտնուող տպարանը կը խուզարկուի, ձեռք կ'անցնին հայկական և թագաւորական զինանշաններ և ուրիշ ազգայնական պատկերներ և յիշատակութիւններ, Յակոբ Ինչգալացեան Պոլսէն շղթայակապ Կարին կը փոխադրուի, Նշկեան Ամերիկա կը փախի. դատավարութիւնը տեղի կունենայ և միութեան երեք հիմնադիրները մահուան կը դատապարտուին, սակայն Ներսէս պատրիարքին ազդու միջամտութեամբը մահապատիժը կը փոխուի 15 տարուան բանտարկութեան և չորս տարի ետքը կը ներուին։

Միութեան անդամները ազատ արձակուելէն ետքը, 1885-ին թէպետեւ կը կազմակերպուին շատ սահմանափակ կերպով և 1886-ին Ինչգալացեանի առաջնորդութեամբ մէկ մասը կը միանայ Հնչակեան կուսակցութեան, իսկ Աստուրեանի խմբակն ալ 1896-ին Հ. Յ. Դաշնակցութեան։

1885ին Մարսիլիայի մէջ «Արմենիա» սկսած էր հրատարակուիլ և իբր յեղափոխական օրկան ծառայել՝ Փորթուգալեան Մկրտիչի ձեռամբ։

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ.— 1887-ին կը կազմուի Հայ յեղափոխական Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը ընկերվարական ծրագրով և պաշտօնաթերթն էր Հնչակ որուն առաջին թիւը կը հրատարակուի Աթէնքի մէջ խմբագրութեամբ Աւետիս Նազար

բէկի։ Սոյն թերթը կը տեղափոխուի Լոնտոն իսկ անկէ ալ Բարիզ, վերջին շրջանին սոյն պաշտօնաթերթը կը խմբագրուէր հմուտ ընկերաբան և տեսաբան Ս. Սապահ Գիւլեանի կողմէ։ Կուսակցութեան վարած գործելակերպը եղած է կեդրոնացման սիսթէմը։ 1908-ի վերահրչակուած Օսմ. Սահմանադրութեան հանդէպ կուսակցութիւնը ունեցաւ վերապահ դիրք մը և զայն անվստահելի յայտարարեց, իսկ Հայաստանի մէջ խորհրդային իշխանութիւն ստեղծուելէ վերջ կուսակցութիւնը նկատելով, որ խորհրդային իրաւակարգը որ և է կերպով չի հակասեր իր ընկերային դաւանանքին ինչպէս նաեւ ժողովուրդներու պատմա-անհատականութիւնը շեշտող իր քաղաքական սկզբունքին, հետեւաբար կուսակցութեան դիրքը անոր հանդէպ դրական ըլլալով, թէ՛ Հայաստանի և թէ՛ արտասահմանի գաղութներու մէջ անոր զօրավիգ հանդիսացած է։ Կուսակցութեան ընկերային համոզումը հիմնաւորուած է մարքսիստական գիտական սոցիալիզմի տեսակէտներու վրայ։ Պոլսոյ օրկանն է «Երկիր» թերթը։

Ճիշդ այս ատեն առաջին անգամ Պոլիս կ'այցելէր Վիլհելմ կայսրը և կը խոստանար իր հզօր պաշտպանութիւնը Իսլամներուն։

ԿԱՐԻՆԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆԻՆ ԴԷՊՔԸ. — Սուլթան Համիտ Գերմանիոյ բարեկամութեամբ նոր յոյս առնելով, կըսկսի Հայ մտաւորականներով բանտերը լեցնել։ 6 Յունիս 1890 ին 120 անդէն Հայեր Կարինի եկեղեցիին կից գերեզմանատան մէջ կը ջարդուին Թուրք զինուորներէն։ Այս լուրին տպաւորութիւնը ահեղ եղաւ, հայութիւնը սարսռաց, ամէն հայ մտածեց թէ, Մուսապէյին դատը Իսլամներուն քաջալերանք եղած էր ուզածնուն պէս Հայերը կոտորելու, Պոլսոյ Հայերը մա-

նաւանդ վախցան թէ այս կոտորածին հանդէպ Ազգ. համակերպութիւնը կրնայ աւելի աղետաբեր հետեւանք ունենալ։

Աշըգեան պատրիարք Եըլտըզի պալատը երթալով, Սուլթանին առաջին քարտուղար Սիւրէյիա փաշային ըսաւ. «Էրզրումի գերեզմանատան մէջ զինուորներէն ջարդուող Հայերը անզէն էին, անոնց դիակները պըրպտելով զէնքի մը անգամ անոնց վրայէն չելաւ. ի՞նչ իրաւունքով զօրքը կրակ կընէ ժողովուրդին վրայ, երբ իր դարաւոր աւանդութիւններուն համաձայն իր գերեզմանատան մէջ կը գտնուէ։» Վերջապէս այս խնդրին առթիւ 1890 Յուլիս 15-ին Գում-գաբուի ցոյցը տեղի ունեցաւ Հնչակեան կուսակցութեան կողմէ. այդ օրը Իսլամներուն գուրպան պայրամիի տօնն ըլլալով, Իսլամները խոռապէս յուզուեցան, մանաւանդ այն պատճառով որ, մայրաքաղաքին մէջ իշխանութեան դէմ քրիստոնեաներու շարժում մը առաջին անգամն էր՝ որ կը պատահէր և երբ այդ պատահումը կը կատարուէր Հայերէն, Իսլամները անկարող էին ըմբռնել թէ՝ դարերէ ի վեր գլուխը ծախս ժողովուրդ մը կրնա՞ր մէկէն ի մէկ կառավարութեան դէմ շարժելու յանդգնիլ։

ԱՇԸՔԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑԵՆ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ.— Մուսայի դէպքէն անմիջապէս ետքը զանազան խումբերու միջեւ ներդաշնակ գործունէութեան պէտքը կը չեշտուի, հետեւաբար խիստ կարեւոր դէմքեր մէկտեղ գալով 1890-ին կը կազմակերպեն Հայ յեղ. Դաշնակցութիւնը, ազգային կարեւոր և հզօր կուսակցութիւնը, որուն ծրագիրը կը պատրաստուի 1892ի ժողովէն։ Ծրագիրը ունի ընկերվարական հայեացք և իր գործելակերպի սիստէմն է ապակեդրոնացումը։ Դաշնակցութեան պաշտօնական գլխաւոր օրկանն է Դրօշակ, որուն առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ Թիֆլիս, երկրորդ թիւը Ռումանիա, յաջորդները Ժընէվ, ուր կը շարունակուի մինչև հիմա։ Պոլսոյ օրկանն է, Ճակատամարտը։ Հայ կուսակցութիւնները գործնական վրդովումի պէտք զգալով հանդերձ լաւագոյն կը համարէին շարժումը պատրիարքարանէն տեսնել, դեռ նոր ամբառնալու վրայ եղող մարմին մը, որ ապագայի ծրագիրներ կուրուագծէր. մէկէն ի մէկ կառավարական ուշադրութիւնը իր վրայ հրաւիրած պարագային կը վտանգէր իր ձեռներեցութիւնը։

45

Դպրեվանք.— Շաքիր փաշայի պաշտօնը.— Պանքալթի դէպքը.— Իզմիրլեանի աթոռը եւ Օրմանեանի պտրք. ընտրութիւնը.— Եըլտըզի պայթումը:

1888 Նոյ. 31-ին խառն ժողովը որոշեց եկեղեցականներուն համար վարժարան բանալ և կազմեց 2 եկեղեցական և 5 համաշխարհական անդամներէ յանձնաժողով մը Գարեգին եպ. Սրուանձտեան և Գարեգին Ծ. վրդ. Թաթարեան, Աբիկ Ունճեան Տիգրան Եուսուֆեան,

Յովհ. Եսայեան, Պատրիկ Կիւլպէնկեան, Գաբրիէլ Գաբրիէլեան անուն ազդեցիկ և բարեսէր անձերէ։ Դեկտ. 14-ին խառն ժողովը և յանձնաժողովը առաջին նիստը կը կազմեն և յանձնաժողովը կ'ըսուի եկեղեցական վարժարանի խնամակալութիւն, Պոլսոյ պատրիարքը խնամակալութեան նախագահ իրեն պահելով Արմաշի վանահայրութեան անունը, այսպէսով Արմաշը ինքնօրէն վանական միաբանութիւն ըլլալէ կը դադրի, և ըտրելի վերատեսչին տալով, միայն փոխ-վանահօր կոչումը, որով Պոլսոյ պատրիարքութիւնը կը կապէ խնամակալութեան հետ, նաև խառն ժողովը սոյն նիստին մէջ կ'որոշէ Սալմաթոմրուքը Գարակէօմրիւքէն զատելով Պալաթու թաղին միացընել, Գարակէմրիւկի թաղականութիւնը խափանել, և ուխտատեղիին մատակարարութիւնը յանձնել խնամակալութեան։

ԱԲԻԿ ԷՖ. ՈՒՆՃԵԱՆ

Վարժարանին խնամակալութիւնը խառն ժողովի պաշտօնագիրները ստանալուն պէս Աբիկ Ունճեանի ատենապետութեան տակ կազմակերպելով խանդով գործի կըսկսի, 1.— Գարակէօմրիկի ուխտատեղիին արդիւնքը կարգաւորել և արգասաւորել, 2.— Եկեղեցական վարժարանին յարմար տեղ որոշել։ 3.— Վարժարանին մա-

տակարարութեան և ուսմանց ծրագիրը կազմել։ Հետեւաբար խնամակալութիւնը ազգ. բոլոր շէնքերը քննելէ ետքը վերջապէս Արմաշի Չարխափանի տեղը յարմար տեսաւ, 1889 Փետր. 13-ին Մաղաքիա եպս. Օրմանեան Արմաշ կ'երթայ քննութեան համար և Փետր. 18-ին վերադառնալով իր տեղեկագիրը կը յանձնէ խնամակալութեան և խառն ժողովը Ապրիլ 28-ի նիստին վերջնականապէս կ'որոշէ վարժարանը բանալ Արմաշի մէջ Պոլսոյ պատրիարքութեան հովանաւորութեան և հսկողութեան տակ։ 1889 Սեպտ. 9 խնամակալութիւնը վարժարանին վերատեսչութիւնը և փոխ-վանահայրութիւնը Մաղաքիա եպ. Օրմանեանի յանձնելով, Սեպտ. 18-ին պաշտօնական բացումը կը կատարուի և 1890 Յունվար 20-ին Դպրեվանք անունին նուիրագործումը կը կատարուի պաշտօնապէս, Դպրեվանքը առաջին անգամ 1895-ին առաջին շրջանէն կուսակրօն եկեղեցականութեան մտան Բարկէն, Խորէն, Զաւէն (այժմ պատրիարք) Մուշեղ, Սմբատ (Կարնոյ առաջնորդ ընդհանուր ջարդին նահատակուած) Աղան և Մաշտոց։

ՇԱՔԻՐ ՓՇ.Ի ՊԱՇՏՕՆԸ.—Սուլթանը տէրութիւններուն ուշադրութիւնը այդ ահռելի դէպքերէն վրիպեցնելու համար բարենորոգումներուն ծրագիրը կ'ընդունի որոշ փոփոխումներով և այդ ծրագրին գործադրութեան համար ընդհ. քննիչ կարգեց Շաքիր փաշան, մինչդեռ անոր տրուած պաշտօնը Անատոլուի մէջ հայկական ջարդեր կազմակերպել էր։ Ընդհ. ջարդերը ծայր տուին հայաբնակ բոլոր գաւառներու մէջ 95—96 ամբողջ ձմեռը Հայոց արիւնը անգամ մըն ալ կարմիր ներկեց Հայաստանի քաղաքները, գիւղերն ու լեռները, Սուլթանը ջարդին լուրը կուտար եւրոպական բարենորոգիչներուն, լրագիրներուն մէջ «Խաղաղութիւնը

կատարեալ է ... տեղ» այս պարբերութիւնը հոմանիշ էր «... տեղ ալ ջարդը կատարուած էր» այսպէս Սուլթանը 100.000 Հայերը անարգել և անպատիժ ջարդել տուաւ։ Հայերը կը յուսային թէ՝ Եւրոպան չէր կրնար այդ ամօթը կրել, այլ շուտով Հայոց պաշտպանութեան կը հասնի՝ այդ յոյսը պարզ ինքնախաբէութիւն էր՝ որովհետեւ Ռուսիան իր վարչապետին Լոպանոֆի բերնով յայտարարեց թէ, Հայաստան առանց Հայերու։ Գերմանիա օգտուելով Հայոց աղէտէն՝ Անգլիոյ ազդեցութիւնը կոտրելու համար, Սուլթանին գործելու ազատութիւն կուտար, իսկ Անգլիան չեզոք դիրք մը առնելով, տեսակ մը ինքնարդարացումով Լորտ Սալզպրիի միջոցաւ կը յայտարարէր թէ, անգլիական նաւերը Հայաստանի լեռները չեն կրնար ելլել։ Ահա թէ Պերլինի դաշնագիրները ինչպէս յարգեցին իրենց դաշնագրած պարտականութիւնը և ստորագրութիւնները Հայոց նկատմամբ։

ՊԱՆՔԱՅԻ ԴԷՊՔԸ.— Եւրոպայի ուշադրութիւնը դարձնելու համար՝ երիտասարդ յեղափոխականի մը մտքին լոյս մը կը ծագի Պոլսոյ Օսմ. պանքան գրաւել ու դեսպանները ստիպել և Հայոց պահանջումներուն գոհացում տանել Սուլթանէն, այդ ծրագրին հեղինակը Պետրոս Փարեան իր դաշնակցական ընկերները 1896 Օգոստ. 13-ին Դշ. օրը հետը առած յանկարծ յարձակեցաւ դրամատան վրայ, Եւրոպան ցնցուած էր, դեսպանները հեւ ի հեւ պալատ կը վազէին, յեղափոխականներու հետ բանակցութիւն, խոստում, երդում կը շռայլէին։ Փարեան պանքային դուռը պաշտպանած ատեն ուրիշ ընկերներով ինկաւ՝ Գնունին ու Արտաշէսը Սամաթիոյ կողմը առաջ վարժարանին մէջ՝ յետոյ մասնաւոր չէնքի մէջ Թուրք ոստիկաններու և զինուորներու

հետ կը կռուէր և վերջապէս իրիկուան դէմ Գնունին և իր ընկերները ինկան։ Մնացած դաշնակցական ընկերները դեսպաններուն խոստումներէն խաբուելով՝ ազատ և ապահով ճամբով Պոլսէն մեկնեցան։ Անոնք դեռ քարափ չը հասած խոստում, ծրագիր ամէն բան մոռցուեցաւ՝ բաւական է որ պանքան նիւթական վնասէ ազատեցաւ։ Սուլթան Համիտ դեսպաններու աչքին առջև Ղալաթիա, Սթամպուլ, Բերայի և Պոլսոյ արուարձաններուն մէջ հազարաւոր անմեղներ ջարդել տուաւ 3 օր գիշեր ցորեկ՝ այնպէս որ փողոցին մէջ պառկող դիակները Հայոց գերեզմանատուները կրելու համար Թաղապետական կառքերը անբաւական էին, Ասկէ վերջը Հայոց դէմ խստութիւնները աւելի շատցան՝ ճամբորդութիւնները արգիլուեցան այդ պատճառով ժողովուրդը ապրուստի ամէն միջոցներէ զրկուեցաւ։

ՊԵՏՐՈՍ ՓԱՐԵԱՆ
(ԲԱԲԿԷՆ ՍԻՒՆԻ)

ԻԶՄԻՐԼԵԱՆԻ ԱՔՍՈՐԸ ԵՒ ՕՐՄԱՆԵԱՆԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԸՆՏՐՈՒԻԼԸ.— Սուլթան Համիտի պնդումին վրայ Իզմիրլեան պատրիարքը Երուսաղէմ կ՚աքսորուի 23 Օգ. 1896 ին և Մաղաքիա եպ. Օրմանեան անոր կը յաջորդէ 1896 Նոյ. 6ին։ Պատրիարքը հաշտ քաղաքականութեամբ չկրցաւ Համիտին սիրտը մեղմացնել։

ԼԱՀԷԻ ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԸ. —

Լահէյի խաղաղութեան առաջին վեհաժողովը պիտի գումարուէր 1899 Մայիսին։ Ոգեւորութիւնը մեծ էր մանաւանդ Պուլկարիոյ, Եգիպտոսի և Ամերիկայի գաղութներուն մէջ, ուրովհետեւ Պերլինէն ետքը առաջին վեհաժողովն էր որ կը գումարուէր այն պահուն մանաւանդ երբ հայ ժողովուրդի տանջանքը կը հասնէր իր ծայրագոյն յուսահատութեան. Պուլկարիոյ հայութիւնը իր կողմէն նշանակեց յատուկ պատուիրակ, Մինաս Չերազը վեհաժողովին, անձամբ ներկայանալ և միջոցներ խնդրել հայ ժողովուրդին կեանքի, գոյքի և պատիւի ապահովութեան համար։ Օրմանեան պատրիարք Լահէյի խաղաղութեան վեհաժողովին նախագահին հեռագիր մը քաշելով, Մինաս Չերազին պատուիրակութիւնըկը չեզոքացնէր, յայտնելով թէ, Թուրքիոյ հայոց քաղաքական պետը պատրիարքը ըլլալով չէր գիտեր առանց բանմը եայլն։ Արտասահմանի հայութիւնը բորբոքեցաւ, երկար ժամանակ պատրիարքը քննադատուեցաւ։

ՄԱՂԱՔԻԱ ԵՊՍ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ

ԵԸԼՏԸԶԻ ՊԱՅԹՈՒՄԸ.— 1905-ի ամառը Սուլթանին Ուրբաթ օրուան մզկիթ երթալ ու դուրս ելնելու ժամերը ամենախիստ ճշդապահութեամբ գիտուած էր, ելեկտրական ժամացոյց մըն ալ մարդկոցի մը կցուած էր և որոշեալ ժամուն կառքի մը նստարանին տակ մթերուած ուժանակին հրարկու հոսանքը պիտի հաղորդէր, բայց Սուլթանը այս անգամ միեւնոյն ճշդապահութիւնը չունենալով, անոր ժամանումէն առաջ պայթումը տեղի կունենայ։ Շաբաթներ անցնելէն ետքը մասնաւոր քննութիւններով կառքին բեկորներէ և մաքսատան արձանագրութիւններէն դաւադրութեան հեղինակները երեւան ելան, որոնք դաշնակցական էին. Սուլթանը այս անգամ չը յանդգնեցաւ ջարդ մը սարքելու։

45

Թուրք Սահմանադրութեան վերահաստատումը.— Կիլիկիոյ ջարդն ու պատասխանատուները.— Պօղոս Նուպար փաշա եւ Հայաստանի տեսուչները.— Ընդհանուր պատերազմը եւ Հայաստանի ճանչումը:

ԹՈՒՐՔ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ.— Թուրքիա տնտեսական և քաղաքական տագնապներէ կը ճնշուէր, գաւառի մէջ խլրտումներ ու ցոյցեր տեղի կունենային, Թուրքերու այս զարթնումը Հայ յեղափոխականներուն ուշադրութիւնը կը գրաւէր։ Երիտասարդ Թուրքերը յեղափոխութիւնը տարածեցին Գ. բանակի սպաներու մէջ և այդ միջոցին Անգլիոյ Էտուարդ թագաւորին ու Ռուսիոյ Նիքոլա ձարին միջեւ տեղի ունեցած Ռըվալի խորհրդաւոր տեսակցութիւնը Թուրքերու միտքը աւելի բորբոքելով Գ. բանակը Րէսնէի մէջ Եըլտըզի դէմ ապստամբեցաւ, և Ապտիւլ Համիտ անգամ մըն ալ Եւրոպան խաբելու համար Միտհատեան Սահմանադրութիւնը վերահաստատեց 1908 Յլս 11/24-ին ։ Այս խանդավառութեան օրերուն Իզմիր-

ղեան Մատթէոս եպ. Երուսաղէմի աքսորավայրէն փառաւոր ցոյցերով վերադարձաւ և պատրիարքութեան աթոռը բարձրացաւ երկրորդ անգամ ըլլալով, պատրիարք Օրմանեան Մաղաքիա եպիսկոպոսին տեղը, որ հրաժարած էր։ Իզմիրլեան Մատթէոս եպիսկոպոս քանի մը ամիս ետքը Խրիմեանի յաջորդելով, կաթողիկոս ընտրուեցաւ և պատրիարքութեան աթոռը բարձրացաւ Եղիշէ եպ. Դուրեան։

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՋԱՐԴԸ.— Սահմանադրութեան հրատարակած հաւասարութիւնը Թուրքին հաճոյ չերեւար և հետեւաբար հականոսանքը ծայր տուաւ և Հայերը երիտասարդ Թուրքերուն խօսքերէն խաբուելով, անկեղծ սրտով անոնց շարժումներուն փարեցան, սակայն Իթթիհատի վարիչները իրենց հայաջինջ ծրագիրները խիստ վարպետութեամբ ծածկելով առիթի մը կը սպասէին և այս ալ չուշացաւ, Աբտիւլ Համիտի գրգռութեամբ զինուորներու մէջ յետադարձ շարժումը Պոլսոյ մէջ սկսաւ, և Կիլիկիոյ Ատանայի մէջ Մարտ 31—11 Ապրիլ 1909 երիտասարդ Թուրքերու կողմէ կազմակերպուած ջարդը որ տեւեց մինչեւ 16 Ապրիլ։ Եւ 25 Ապրիլի ջարդերը տեղի կունենային Ռումելիի զօրքերու մասնակցութեամբ, զորոնք Իթթիհատականները ղրկած էին Տէտէ-աղաճէն իբր թէ ջարդին առջեւը առնելու համար, որուն զոհ գացին 20,000 Հայեր։

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՆԵՐԸ.— Այդ միջոցին վարչութեան Քաղ. Ժողովին կ'անդամակցէին Շահրիկեան և Դր. Զոհրապ երկու դաշնակցականներ։ Թուրքը իր սովորութեան համեմատ կ'ամբաստանէր Հայերը իբրեւ ջարդի սկզբնապատճառ, վարչութիւնը Թուրք երեսփոխանական ժողովին միջոցաւ կը յաջողի երկու քննիչ ղրկել տալ մին հայ միւսը Թուրք, հայն էր Ռոտոսթոյի

ՅԱԿՈԲ ՊԱՊԻԿԵԱՆ

երեսփոխան Յ. Պապիկեան, և Թուրքը Եուսուֆ Քէմալ պէյ, թէ՛ Պապիկեանի տեղեկագիրը և թէ՛ Եւրոպացի անաչառ և չէզոք անձերու վկայութիւնները հաստատեցին թէ ջարդի գլխաւոր կազմակերպիչները Իթթիհատականները եղած էին։ Վարչութիւնը գլուխ ունենալով Շահրիկեան և Դր. Զոհրապը պնդեց որ պաշտօնական յայտարարութեամբ Հայերու վերագրուած պատասխանատուութիւնը հերքէ, վերջապէս կառավարութիւնը պաշտօնական յայտարարութեամբ կը խոստովանի Հայերուն հայրենասիրութիւնն ու ազատասիրութիւնը, և ջարդերը վերագրեց «Թիւրիմացութեան

ԴՐ. ԶՕՀՐԱՊ

Յ. ՇԱՀՐԻԿԵԱՆ

ու պաշտօնեաներու իրենց պարտականութեան մէջ

թերանալուն» բայց երեսփոխանական ժողովին կողմէն
Ատանա քննիչ ղրկուած երեսփոխան Պապիկեան զոհ
եղաւ իր ճշմարտախօսութեան, տեղեկագիրը մատու-
ցանելէն երկու օր վերջը յանկարծամահ ըլլալով թէ՛
տեղեկագիրը և թէ՛ պարունակութիւնը անծանօթ մնաց։

ՌԱՄԿԱՎԱՐ-ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ.—

Հնչակեան կուսակցութիւնը, կազմուած 1887ին,
ներքին պառակտում մը կ'ունենար 1895—96ին։ Այդ-
պատճառով 1896ին անջատապէս կը կազմակերպը-
ուէին Հնչակեանութեան ոչ-ընկերական տարրերը, և
Կուսակցութիւնը որ ճանչցուեցաւ Վերակազմեալ Հըն-
չակեան անունով կը նուիրուէր զուտ ազգայնական
գործունէութեան։ Սկիզբի օրերուն, բաժնուողները քիչ
մը ատեն իբր օրկան ունեցած անգլուխ Հնչակը, և ա-
պա Մարտը, գործածելով նաև, իբր անպաշտօն օրկան,
Նոր Կեանքը։ Իսկ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակ-
ցութեան Ամերիկայի շրջանակին պաշտօնական օրկանն
եղաւ Ձայն Հայրենեացը։

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը իբր
գաղտնի կազմակերպութիւն, կը հաւատար յեղափո-
խական գործունէութեան և Հայկական Բարենորոգում-
ներու իրականացման համար իր արտասահմանեան բրո-
բականտէն կը լծորդէր յեղափոխական շարժումներու
պէտքը, մասնաւորապէս Փոքր Հայքի և Կիլիկիոյ սահ-
մաններուն մէջ, ուր իր գաղտնի գործունէութիւնը և
իր մասնաճիւղերը ունէր։

1902ի Փետրվարին Վերակազմեալ Հնչակեան և Հ.
Յ. Դաշնակցական կուսակցութիւնները մասնակցեցան
մէկ ճակատով, Փարիզի մէջ գումարուած «Օսմանցի
Ազատականներու Համաժողովին», համագործակցու-
թիւն մը ստեղծելու համար Թուրքերու հետ. անոնց

ընդունել տալով, եթէ կարելի ըլլար, Պերլինի Դաշ-
նագրին 61րդ յօդուածով, ինչպէս նաև 1895 Մայիս
11ի Մէմորանտումին և անգլիական յաւելուածին ո-
գիով ըմբռնուած հայկական իրաւունքները։ Բայց այդ-
Համաժողովին մէջ Թուրքերը մնացին անդրդուելի և
համագործակցութեան ծրագիրը վիժեցաւ։

1992ին երկու Հնչակեան հատուածները կը միա-
նային և քանի մը ամիս վերջը վերստին կը բաժնուէին
յոյժ ողբալի հետեւանքներով։

1906ին Ամերիկայի մէջ Վերակազմեալ Հնչակեան
Կուսակցութիւնը ստացաւ ներքին տագնապի շրջան մը
որ ինքզինքը ցոյց տուաւ Ֆիցպուրկի մէջ գումարուած
Շրջանային Պատգամաւորական Ժողովին մէջ։ Այդ-
տագնապը 1907-ի Եգիպտոսի Պատգամաւորական Ընդհ.
Ժողովին գումարման վաղորդայնին հանգեցաւ նոր բա-
ժանումի մը։ Բաժնուող մէկ կարևոր հատուածը խուս-
սափելու համար ներքին պայքարներէ, 1908-ին հրա-
ժարեցաւ Վերակազմեալ Հնչակեան անունէն, և ըն-
դունեց Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցու-
թիւն անունը, զոր կազմեց Արմենական կուսակցու-
թեան և մաս մը չէզոքներու հետ։ Օսմ. սահմանա-
դրութեան հռչակումէն անմիջապէս վերջ կազմուած
ըլլալով Հ. Ս. Ռամկավար կուսակցութիւնը, ան իր
ծրագիրն ու գործունէութիւնը դրաւ լեգալ գետնի վրայ։
Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան միւս հատ-
ուածը շարունակեց իր գործունէութիւնը այդ անունին
տակ և միայն ընդհ. պատերազմի աւարտումին, ան իր
անունը փոխեց և կոչուեցաւ «Ազատական Կուսակցու-
թիւն։

Ռամկավար և ազատական Կուսակցութիւնները,
որոնք իբրև ազգայնական կուսակցութիւններ սկզբուն-

քի և ծրագրի տեսակէտով տարբերութիւն չունէին իբարմէ, 1921 Հոկտ. 1-ին վերջապէս միացան իրարու հետ «Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւն» անունին տակ և նոյն միացեալ կուսակցութեան ընդ. պատգամաւորական Ա. Ժողովը գումարուեցաւ 1922 Յունիս 2-ին։

Այս կուսակցութիւնը իր ապրած ամբողջ պատմութեան շրջանին չէ՛ շեղած իր ազգայնական ծրագրէն, որուն վրայ աւելցուցած է ընդհ. պատերազմէն ի վեր անկախ Հայաստանի հաստատումի անմերժելի սկզբունքը

Ռամկավար ազատական կուսակցութիւնը ունի այս պահուս 200ի մօտ ակումբներ իւր շրջանակներու մէջ, և կը գործէ իրենց նշանաբան ունենալով Հայկական ազատագրութիւնը և իրեն գործունէութեան սկզբունք և ուղղութիւն՝ ռամկավարութիւնն ու ազատականութիւնը։

Սոյն Կուսակցութեանց այսօրուան պաշտօնական օրկաններն են Պոլսոյ մէջ «Ժողովուրդի Ձայնը», Եգիպտոսի մէջ «Արեւ», Ամերիկայի մէջ «Ազգ-Պահակ» և «Նոր Կեանք-Արօր»։ Ունէր նաև Երեւանի մէջ «Հայաստանի Ձայնը», Ատանայի մէջ «Հայ Կեանքը» (ռամկավար) և «Կիլիկեան Սուրհանդակ» (ազատական) որոնք խափանուեցան։

Արմենական Կուսակցութիւնը, որ այժմ լուծուած է Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան մէջ, կազմուած է 90-ական թուականներուն, Մ. Փորթուգալեանի աշակերտներուն և հետեւողներուն կողմէ, ունեցած է եռանդուն գործունէութիւն մը գլխաւորաբար Վասպուրականի շրջանին մէջ մինչև 1908, երբ նախապէս Պուլկարիոյ Միութենական խումբին հետ միանալէ ետք Եգիպտոսի մէջ մասնակցած է Ռամկավարի սանղծման։

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ.— Ատանայի դէպքերն ալ դժբաղդաբար հայութեան պաշտօնական և անպաշտօն ներկայացուցիչներուն աչքը չբացին և չկրցան տեսնել տիրող կառավարութեան կէս դարէ աւելի հետեւած հայաջինջ քաղաքականութիւնը, բոլորովին վերջին կոտորածներն ալ մոռցան և Իթթիհատականներու հետ զինակցեցան, սակայն 1912-ին արդէն գաւառներու մէջ

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ

հայութեան վիճակը անտանելի դարձած էր, պատրիարքարանի տուած թագրիրները մեծ եպարքոս Մահմուտ Շէվքէթ փաշային մօտ ունէ արդիւնք չտուին, հետեւաբար Էջմիածնի կաթողիկոսը Գէորգ Ե. Պօղոս Նուպար փաշային պաշտօն կը յանձնէ եւրոպական դահլիճները դիմելով համոզել հայկական նահանգներու բարենորոգումներուն գործադրութիւնը փութացնել, և արդէն օտար հիւպատոսները 1913-ին սկսան դեսպանատուններուն տեղեկութիւններ հաղորդել թէ Հայերու դէմ հալածանքը սկսած և Իսլամներու գրգռութիւնը մեծ համեմատութիւններ առած ըլլալով հին ջարդարարները ամէն տեղ գործի վրայ էին, և թէ նոր ջարդերու վտանգը կը սպառնար ոչ միայն Կիլիկիոյ այլ նաև արեւելեան նահանգներու հայութեան (Տես ռուսական նարնջագոյն գիրք 1913)։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՍՈՒՉՆԵՐԸ.— 1914 Փետր. 8-ի ծրագիրը գործադրելու համար Պ. Հօֆ և

Վեստէնէնկ երկու քննիչներ Պոլիս գալով, առաջինը Պ. Հօֆ իր հետեւորդներով Վան մեկնեցաւ, սակայն ընդհ. պատերազմը յայտարարուելուն պէս ետ դարձաւ Եւրոպա մեկնեցաւ։ Այս համաձայնութիւնը Հայութեան ապագային համար տրուած լաւագոյն ձեւն էր կեանքի, գոյքի եւ պատիւի ապահովութեան տեսակէտով։

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ եւ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆԴՈՒՄԸ.— Սաիտ Հալիմ, Թալաթ եւ Էնվէրի Իթթիհատական կառավարութիւնը ընդհ. պատերազմի խառնաշփոթութենէն օգտուելով, Թուրքիան նետեցին մեծ պատերազմին կրակին մէջ Գերմանիոյ կողքին, յետոյ Իթթիհատի կեդրոնը ուխտը խիստ յարմար սեպելով ձեռք առաւ տարիներէ ի վեր մտածուած եւ պատրաստուած Հայերը ջնջելու ծրագիրը։ Իթթիհատի պարագլուխներէն երկու ազգայնամոլ տօքթորներ Նազըմ եւ Պէհաէտտին Շաքիր խօլ բորբոքանտ կը մղեն, Պէհաէտտին Շաքիր Արեւելեան նահանգները երթալով տեղահանութեան եւ ջարդին անձամբ կը հսկէ։ Պոլսոյ մէջ կը կազմուի Թեշքիլաթը Մախսուսէ, որուն կ'անդամակցէին բանտերէն ընտրուած արիւնկզակ փէտայիներ չէթէ անունին տակ, եւ կը ղրկուին գաւառի մէջ գտնուող Իթթիհատի մուրախխասներուն, եւ գրի կ'առնուի այն ահագին եւ սարսռազդեցիկ հրահանգները ու կը հաղորդուի գաւառի ամէն անկիւն։ Երեսփոխանները գաւառ կը մեկնին եւ կըսկսին ամբոխավար քարոզներու, ամէն տեղ կը խաղմուին չարամտողներ ամբոխին բնազդները գրգռելու, որպէս զի Հայերը ջնջելու ծրագիրը ամբողջովին կատարուի, ճիհատ կը հռչակուի, այսինքն մարգարէի Ս. դրօշակին պարզումը, որ կը տրամադրէր անհաւատներու վրայ քալել զանոնք հաւատափոխ ընելու կամ մեռցնելու համար։ Իթթիհատը այս խժ-

դժութիւնները կընէր ըսելով թէ, այս ամէնը կըլլար իբր քաղաքական անհրաժեշտութիւն, Ռուսիոյ դէմ պատերազմող օսմ. բանակին նահանջի գիծը վտանգի տակ էր հայ քօմիթէճիներէ եւ թէ երկրին բոլոր սահմաններուն վրայ յեղափոխական շարժում կար հայերու կողմէն։ Մէկ միլիոնէ աւելի հայեր զոհ գացին այս հսկայ ջարդին որուն նմանը անհնար է գտնել պատմութեան մէջ, բոլոր մանրամասնութիւնները Գերման, Իտալացի, Ամերիկացի, Տանիմարքացի, Նորվեկիացի, Արաբ, Թուրք, Անգլիացի, Ֆրանսացի եւայլն ականատես վկաներու պատմուածքներով անհերքելիօրէն հաստատուած, ծանօթ են այսօր մեր ամէնուս։

46

1913-ի Ռուսական ծրագիրը.— 1914 ի Ռուս դեսպանատան խորհրդական Կուլքեւիչի եւ Սայիտ Հալիմ փաշայի ստորագրած դաշնագիրը եւ Հայերուն տրուած իրաւունքները.— Սեւրի դաշնագիրը,— 1° Հայաստանի կազմութիւնը՝ 2° Փոքրամասնութիւններու պաշտպանութիւնը.— Դաշնագրին ստորագրուիլը.— Դաշնագրին գործադրութիւնը: Իթթիհատական սահմանադրութիւն.— Ս. պատրիարքին Եւրոպա առաքելութիւնը.— Հայոց համար կախաղան Պոլսոյ մէջ:

1913-Ի ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ.— Ռուս կառավարութիւնը հիւպատոսարանէն առած տեղեկագիրներու հետեւանքով է որ նախաձեռնարկ կըլլայ Արեւելեան նահանգները բարեկարգելու համար մեծ պետութիւններու կը դիմէ, Պոլսոյ դեսպանն եւ իր խորհրդականը կը մշակեն 22 յօդուածներէ բաղկացած բարենորոգումներու հիմնական ծրագիրը, որուն համաձայն հայկական վեց նահանգներէն Կարին, Վան, Բաղեշ, Տիգրանակերտ, Խարբերդ եւ Սեբաստիա երկու մասի բաժնուելով պիտի կառավարուէր Եւրոպացի կամ Օսմ. հպատակ քրիստոնեայ կուսակալի մը կողմէ եւ պիտի

ունենար ներքին ինքնավարութիւն։ Ներկայացուցչական ժողովները կէս առ կէս քրիստոնեայ և իսլամ պիտի ըլլային ինչպէս նաև ոստիկանութիւնը և բանակը ի հարկին պիտի գտնուէր վալիի մը կամ քննիչի մը տրամադրութեան տակ։ Կուսակալը թէև պաշտօնապէս Սուլթանէն պիտի անուանուէր սակայն իրապէս մեծ պետութիւններու ներկայացուցիչները պիտի նշանակէին։

1914-Ի ՌՈՒՍ ԴԵՍՊԱՆԱՏԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ ԿՈՒԼՔԻԷՎԻՉԻ և ՍԱԻՏ ՀԱԼԻՄ ՓԱՇԱՅԻ ՍՏՈՐԱԳՐԱԾ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ ու ՀԱՅԵՐՈՒՆ ՏՐՈՒԱԾ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ.— 1913 Յունիս 13-ին. պեսպանները սկսան այս բարենորոգումի ծրագիրը քննել։ 1913 Յլս. 3-ին Հայկական բարենորոգումներու յանձնաժողովը Եէնի-գիւղի Աւստրիական դեսպանատան մէջ սկսաւ իր գործունէութեան. երրեակ համաձայնութեան և երրեակ զինակցութեան ներկայացուցիչները բոլորովին հակառակ տեսակէտներ կը պաշտպանէին։ Առաջինները ընդարձակ ներքին ինքնավարութիւն կուզէին տալ հայկական նահանգներուն, իսկ երկրորդները ընդհակառակը կուզէին կարելի եղածին չափ սեղմել ինքնավարութեան հիմերը և պաշտպանել թրքական տեսակէտները, հետևաբար այս հակամարտութեան հետևանքէն բարենորոգումներու ծրագիրը հետզհետէ փոխուելով յանգեցաւ 1914 Փետր. 8-ի ծրագրին, որ ստորագրուեցաւ Ռուս դեսպանատան խորհրդական Կուլքիէվիչի և Իթթիհատի եպարքոս Սաիտ Հալիմ փաշայի կողմէ։ Այս ծրագրին համաձայն հայկական եօթը նահանգները կը բաժնուին երկու խումբի Ա, Էրզրում, Տրապիզոն, Սվազ,— Բ. Պիթլիս, Վան, Խարբերդ, Տիարպէքիր։ Եւրոպացի երկու ընդհանուր քննիչներ

պիտի հսկէին այս երկու մասերու վարչութեան և դատական, ոստիկանական, ոստիկան-զինուորներու կազմակերպութեան։ Պէտք եղած պարագային ընդհանուր քննիչները իրաւունք պիտի ունենային բանակին ույժէն օգտուելու։

ՍԷՎՐԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ.— Երբ 1918 Հոկտ. 18-ին զինակիցներուն և Թուրքիոյ միջև զինադադարը կընքուեցաւ, այս զինադադարին յաջորդեց 1920 Օգոստ. 10-ին Թուրքերու և Հայերու ինչպէս նաև բոլոր զինակից պետութիւններու ներկայացուցիչներու կողմէ ստորագրուած Սէվրի Դաշնագիրը, որով միջազգային դաշնագրի մը մէջ առաջին անգամ կ'որոշուէր Թուրքիոյ Հայկական Նահանգներու մէջ Հայ անկախ պետութեան մը հիմնադրութիւնը և Թուրքիոյ մէջ մնալիք փոքրամասնութիւններու տեսակ մը ինքնավարութիւնը կ'ընդունուէր։

Traité de paix entre les Puissances alliées et associées et la Turquie de 10 Août 1920 (Sèvres, Textes Français).

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ.— Այս դաշնագրին մէջ Գ. Մաս, Դ. Հատուած և 88—93 Յօդուած կը վերաբերի Հայաստանի կազմութեան հիմնական տրամադրութիւններուն։ Ինչպէս արդէն մեծ պետութիւնները ընդունած են, Թուրքիան ալ կը յայտարարէ թէ, կը ճանչնայ Հայաստանը իբր անկախ և ազատ պետութիւն (Յօդ. 88)։ Թուրքիա և Հայաստան ինչպէս նաև դաշնագիրը ստորագրող բոլոր պետութիւնները կ'ենթարկեն Հայաստանի սահմաններուն գծումը Էրզրումի, Վանի, Տրապիզոնի և Պիթլիսի նահանգներուն մէջ Միացեալ Նահանգներու Նախագահին։ Կ'ընդունին նաև անոր բոլոր որոշումները։ Հայաստանի դէպի ծով անցք մը տրուելու և Հայաստանի սահմա-

նակից Թուրք գաւառներուն զինուորական ոյժերէ պարպումի մասին (Յօդ. 89)։

ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Այս յօդուածներով Թուրքիա կը ստանձնէ ոչ միայն ապահովել անխտիր բոլոր իր հպատակներուն կեանքը ինչքը և պատիւը (Յօդ. 141), այլ նաև վերադարձնել բոլոր մահմետականացած և գերի տարուած քրիստոնեաները իրենց համայնքներուն (Յօդ. 142), և բոլոր կողոպտուած և յափշտակուած գոյքերը իրենց տէրերուն (Յօդ. 144)։ Թուրքիա կը խոստանայ անխտիր պաշտօնի կոչել բոլոր քաղաքացիները և բացարձակ ազատութիւն կը ներշնչէ բոլոր փոքրամասնութիւններուն իրենց լեզուն գործածելու մասնաւոր կեանքի, առևտուրի, եկեղեցիի, մամլոյ և հանրային հաւաքոյթներու մէջ և նոյն իսկ դատարաններու առջև բերանացի և կամ գրաւոր կերպով արտայայտուելու համար (Յօդ. 145)։ Փոքրամասնութիւնները իրաւունք ունին մեծամասնութեան համահաւասար իրաւունքով հիմնելու բարեգործական, կրօնական և ընկերային հաստատութիւններ, նախնական, երկրորդական և բարձրագոյն դպրոցներ իրենց սեփական ծախքով և այդ հաստատութիւններուն մէջ գործածել ազատօրէն իրենց լեզուն և աւանդել իրենց կրօնքը (Յօդ. 147)։ Փոքրամասնութիւններուն Կայս. Ֆէրմաններով, խաթթերով, պերաթներով ևայլն տրուած բոլոր արտօնութիւնները անփոփոխ կերպով կը պահպանուին և անոնց հակառակ հրատարակուած բոլոր օրէնքները ու կարգադրութիւնները ջնջուած կը համարեն (Յօդ. 49)։

ԴԱՇՆԱԳՐԻՆ ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԻԼԸ.— Այս դաշնագիրը կնքուեցաւ 10 Օգոստ. 1920-ին տասուերեք մեծ ու փոքր պետութիւններու —որոնց մէջ է նաև Հայաստան – և Թուրքիոյ միջև։ Թուրքիոյ կողմէն ստորագրեցին Հատի փաշա, Տօքթ. Րիզա Թէվֆիգ և Րէշատ Խալիս, իսկ Հայաստանի անունով Աւետիս Ահարոնեան Հայ Հանրապետութեան Փարիզի պատուիրակութեան նախագահը։

ԴԱՇՆԱԳՐԻՆ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ.— 1919-ին Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի ղեկավարութեամբ Անատոլուի մէջ շարժում մը սկսաւ, այդ շարժումը հին Իթթիհատական կազմակերպութիւնը վերակենդանացուց։ Անատոլու գտնուող բանակներուն զէնքերը և ռազմամթերքը Մուսթաֆա Քէմալին ձեռքը անցնելով շարժումը օրէ օր աւելցաւ և ուժովցաւ, երեսփոխանները Պոլսէն խոյս տալով Էնկիւրիի մէջ կազմեցին պետութիւն մը, որ Էրզրումի և Սվազի մէջ որոշեց իր ազգային ուխտը, և ընդիմացաւ Սէվրի դաշնագրին, Թուրքերը այսօրուան ուժին վստահ և համոզուած ըլլալով թէ, մեծ պետութիւններէն և ոչ մէկը իրենց դէմ բանի ոյժ չպիտի գործածէ, ոչ միայն Սէվրի դաշնագիրը ի նպաստ իրենց փոփոխութեան ենթարկելու յաջողեցան, այլ և խրախուսուած վերջին տարիներու յաջողութիւններէն, հայկական խնդրին միակ լուծումը նըկատեցին Հայերու անպայման անձնատուութիւնը և այժմ կ'ուզեն մէկ հարուածով ոչնչացնել մեր դարերու և մանաւանդ վերջին 60 տարիներու տուած անթիւ զոհերուն իրաւունքը։

ԱՒԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ ՀԱՄԱՐ ԻԹԹԻՀԱՏԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ.— Գում-գաբուի ազգային պատրիարքարանը 1916 Օգոստոսի ըսկիզբը յանկարծ ոստիկաններէ կը պաշարուի, կը խուզարկուի, դիւանները կը կոխուի և պաշտօնէութիւնը ճամբելով պատրիարքարանը գրեթէ կը փակուի: 1916 Օգոստ. 12-ին Իթթիհատական կառավարութիւնը պաշտօնապէս հայ թերթերուն մէջ կը հրատարակէ իթթիհատական սահմանադրութիւն մը, որ կը տրամադրէ թէ, կաթողիկոսութեան և պատրիարքութեան Տէր Սահակ սրբազան Խապայեան, կաթողիկոս և պատրիարք Երուսաղէմի կարգուած է և աթոռները միանալով կաթողիկոսական և պատրիարքական փոխանորդ դրուած է Գաբ. եպ. Ճէվահիրճեան: Մայր աթոռը կը ջնջուէր և կարգիլուէր հայրապետական անունը յիշատակել պատարագներու մէջ: Ազգ. երեսփոխանական ժողովը կը ջնջուէր: Ս. Զաւէն պատրիարք կը դադրէր Թուրքիոյ Հայոց պետութենէ, և չատ չանցած կ'աքսորուի դէպի

ՏԷՐ ԶԱՒԷՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

Պաղտատ: Սրբազան պատրիարք հայրը 1919 Փետր. 19-ին երկուքուկէս տարի վերջը խանդավառ ցոյցերով տարագրութենէն վերադառնալով, ըստ Ազգ. սահմանադրութեան պատրիարքարանի վերակազմութենէ ետքը՝ անմիջապէս ձեռք կ'առնէ Ազգ. իշխանութեան ղեկը: Իթթիհատական սահմանադրութիւնը կը դադրի գոյութենէ:

ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻՆ ԵՒՐՈՊԱ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆԸ.— Զաւէն սրբազան 1920 Փետր. 12-ին հասաւ Լոնտոն, երբ արդէն Գերագոյն Ժողովի նիստերը սկսած և հայկական պատուիրակութեանց նախագահները Պօղոս Նուպար փաշա և Աւետիս Ահարոնեան Լոնտոն գացած էին իրենց հետեւորդներով: Սրբազան պատրիարք հայրը Ազգ. Պատուիրակութեան հետ միասին և համաձայն՝ գրեթէ ամէն օր կը կատարէր խորհրդակցութիւններ և կը քննէր խնդիրներ, որոնք պատուիրակութեան կողմէ նկատի առնուած չէին մինչեւ այն ատեն և լիակատար տեղեկութիւններ կը հաղորդէ այն անցուդարձերու վրայ, որոնք 1915—18 շրջանին պատահեցան Թուրքիոյ մէջ: Պատուիրակութիւնները տրուած այդ տեղեկութիւնները իւրացնելով, ներկայացուցին Գերագոյն Ժողովին որ զանոնք դաշնագիրի խմբագրութեան մէջ մացուց: Սրբազան պատրիարքը Լոնտոնի խորհրդակցութեանց միջոցին սահմաններու որոշման համար կազմուած յանձնաժողովին երկու անգամ ներկայանալու պատիւը ունեցաւ կարգ մը լուսաբանութիւններ տալու, որով պատրիարքին ներկայութիւնը խիստ օգտակար եղաւ Եւրոպայի մէջ հանրային կարծիքը պատրաստելու և զայն իր ազդակ գործածելու: Անգլիոյ Թագաւորը Մարտ 9-ին Պերմինկէմի պալատին մէջ ընդունեց Հայոց պատրիարքը, որ յանուն Հայ ազգին շնորհակալութիւն և երախտագիտութիւն

յայտնելով, մեկնեցաւ պալատէն։ Լոնտոնէն վերադարձին Փարիզ կը հանդիպի և կը տեսակցի քաղաքական անձերու հետ, Սրբազան պատրիարք հայրը կը համոզուի թէ, տէրութիւնները անխտիր բարեացակամ և պաշտպան են Հայոց, և Հայ անկախութեան ոչ մէկ հակառակորդ գոյութիւն ունի։ 1920 Յունիս 5-ին Պոլիս վերադառնալով, վեց օր վերջը Ազգ. Ժողովոյ իր առաքելութեան համարը կը ներկայացնէ։

ՀԱՅՈՑ ՀԱՄԱՐ ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐ ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ.— 1914 Թուականին, երբ քրիստոնեայ դեսպաններ մեկնած էին Պոլսէն, Իթթիհատականները ըսկսան անսանձ գործել, միշտ մըտածելով Հայութեան բնաջնջումին։ 1915-ին գարնան ամբողջ Անատոլուի հայութիւնը բռնագաղթի և բռնամահու ենթարկելէն ետքը, Պոլսոյ հայութիւնը կ'ապրէր սարսափի և կեղեքումներու տակ, սարսափը բուռն արհաւիրքով պատեց բոլոր Հայ

ՓԱՐԱՄԱԶ

բնակչութիւնը 1895 Յունիս 15-ին երբ լսեց թէ Ստամպօլի կեդրոնը Պայազիտի հրապարակին վրայ կախուեցան քսան հայորդիներ, որոնց պարագլուխն էր Փարամազ, համբաւուած նշանաւոր Հնչակեան յեղափոխական, որուն բուն անունն էր Մատթէոս Սարգիսեան Մեղրեցի։ 1905 - 1906-ի Հայ Թաթարական ընդհարումներուն ինքնապաշտպանութեան ղեկավարներէն մէկը, Ռուսահայոց ազգ. կալուածոց բռնագրաւման առեն կազմակերպեց հայութեան դահիճ Նալիցինի թէռօրը, այդ ամենէն վերջը 1909-ին կրկին կուգար Թուրքիա դաւառի ժողովուրդը կազմակերպելու և զինելու, սակայն դաւաճանի մը մատնութեամբը կը ձերբակալուի և պատերազմական ատեանի վճռով իր քսան ընկերներով կը կախուի։

ՎԱՆԱՅ ՀԱՅԱՆԿԱԽ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

45

Հայկական վարչութեան մը հիմը կը դրուի.— Արամ Մանուկեան Վանայ շրջանին նահանգապետ կը նշանակուի — Բիւրօ ցեղին բարեկամութիւնը.— Վանայ անկախ կառավարութեան վախճանը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ՀԻՄԸ ԿԸ ԴՐՈՒԻ.— Երբ 1904 Օգոստ. 1-ին Եւրոպական ընդհ. պատերազմը կը պայթի, Հոկտ. 31-ին Թուրքը ընդհ. պատերազմին մասնակցեցաւ Գերմանիոյ կողքին, յուսալով որ Հայերը բնաջնջելով հայկական խնդիրը կը վերջացնէր, 1915-ին գործադրութեան կը դնէր իր այս ծրագիրը և 1915 Ապրիլ 15-ին կը սկսի Թուրք խժդժութիւնները և տեղահանութիւնը։ Վանայ Հայերը ապըստամբութեան դրօշը կը պարզեն, Ռուս բանակին հետ կռուող հայ կամաւորները օգնութեան կը հասնին և Թուրքերը կը հանեն Վանէն և քիչ յետոյ Ռուս բանակը կը գրաւէ Վան քաղաքը և 1915 Մայիսի սկիզբը Հայկական վարչութեան մը հիմը կը դրուի։

ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ՎԱՆԱՅ ՇՐՋԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ԿԸ ՆՇԱՆԱԿՈՒԻ.— Կովկասի փոխարքայ Վարանցով Տաշքով Արամ Մանուկեանը Վանայ շրջանին նահանգապետ կը նշանակէ և իրաւունք կուտայ միայն Հայերէ կազմել պաշտօնէութիւնը։ Կովկասեան Ռուս բանակին ընդհ. հրամանատարը Կրան Տիւք Նիքօլաէֆն ալ մասնաւոր հրամանագրով կը յայտնէ թէ Արամի նահանգապետութիւնը ենթակայ է Վանայ Ռուս զինուորական իշխանութեան և իր կարգադրութիւնները պիտի յայտնէ Արամի միջոցաւ։ Արամն ալ իր կարգին 1915 Մայիս 8-ին իր անդրանիկ յայտարարութիւնով ժողովուրդին կը յայտարարէ թէ կազմակերպուած են ոստիկանական, դատական, քաղաքապետական և ամէն տեսակ վարչութիւններ, ժողովուրդը պէտք է դիմել իր բոլոր գործերուն համար Նոր կառավարութեան։

ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅ ԱՆԿԱԽ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ.— Ռուս բանակը և քաղաքային պաշտօնեաները յեղափոխութեան պատճառով քաղաքը պարպեցին և մեկնեցան 1917 սեպտ. և հոկտ. ամիսներուն մէջ։ Հայերը մինչեւ այնատեն Ռուս զինուորական իշխանութեան ենթակայ էին։ Բանակը մեկնելէն վերջը քաղաքին տէր կանգնեցան և հայրենի հողին վրայ հիմնեցին առաջին Հայ անկախ կառավարութիւն, որուն ենթարկուած էին Վան և իր առուարձանները, 2.— Հայոց ձոր, 3.— Պաշ Գալէ, 4.—Արճակ, 5.— Սարայ, 6.— Թիմար, 7.— Բերկրի Գալէ, 8.— Արժէշ—Ալճավազ։

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԸ.— Այս շրջաններէն իւրաքանչիւրը ունէր իր գաւառապետը և գաւառին ժողովուրդէն ընտրուած իր ներկայացուցչական խորհուրդը։ Կառավարութեան վարչութիւնը կազմուած է, ինը տեսչութիւններէ, 1.— Նահանգապետ և արտաքին գործոց տեսուչ, 2.— Նահանգապետի օգն. և խնամակալութեան տեսուչ, 3.— Զինուորական գործոց տեսուչ, 4.— Ներքին գործոց տեսուչ, 5.— Երկրագործական տեսուչ, 6:— Ելեմտական տեսուչ, 7.— Պարենաւորման տեսուչ, 8.— Բժշկական տեսուչ, 9.— Թղթատարական և Հեռագրական տեսուչ։ Կառավարութիւնը ունէր նաև ստորադաս 130-ի չափ պաշտօնեաներ և կարգապահութեան հսկելու համար 1917 մայիս 1—ին կազմուած 200 ոստիկանի ոյժ մը։ Նոր կառավարութեան բոլոր տեսչութիւնները եռանդով գործի սկսան և քիչ ժամանակի մէջ բարերար ազդեցութիւնը տեսնուեցաւ։

ՔԻՒՐՏ ՑԵՂԻՆ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹԻՒՆԸ.— Երբ Ռուս բանակին քայքայման պատճառով Ախլաթը լքուեցաւ Թուրք բանակը կամուրջը գրաւած կը յառաջանար մինչև Ալճավազ և Թուրք բանակին կեդրոնն էր Հարաւ ճակատին վրայ Գաւաշ, որուն շուրջը հաւաքուած էին Քիւրտ ցեղեր։ Հայերը կ'աշխատէին բանակին թիկունքին սպառնացող Քիւրտ ցեղերուն բարեկամութիւնը շահիլ և այդ պատճառով նահանգապետը և զինուորական պետերէն մէկը անձամբ կ'այցելէին Քիւրտ ցեղապետներուն, սակայն իրենց աջակցութիւնը Հայերուն խոստացող ցեղապետները Թուրք հրամանատարութեան հետ սերտ յարաբերութեան մէջ էին և Ապրիլ 2-ին Թուրքերուն հետ համաձայնելով, յարձակողականի անցան, հետեւաբար Հայերը կարճ յաջողութենէ ետքը պարտաւորուեցան ընկրկիլ։

ՎԱՆԱՅ ԱՆԿԱԽ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՎԱԽՃԱՆԸ — Կառավարութիւնը յայտարարեց թէ՝ ժողովուրդը պէտք է Կովկաս քաշուիլ, սակայն ճամբաները բռնուած ըլլալով, հազիւ 4-5000 հոգի կը յաջողի կովկաս անցնիլ։ Քանի մը հազար հոգի մնաց Վանայ ծովին կղզիներուն մէջ և 12000 հոգիի չափ ալ իշխանութեան անդամներէն մէկ մասին հետ Ապրիլ 6-ին դէպի Պարսկաստան մեկնեցան։ 1918 Ապրիլ 8-ին ժողովուրդը Կոթուր հասած էր, Վան քաղաքը արդէն Թուրքերուն ձեռքը ինկած էր։ Այսպէս վերջ գտաւ Հայկական հողին վրայ կազմուած առաջին անկախ Վանայ կառավարութիւնը։

ԵՐԵՒԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

48

Անդրկովկասեան կոմիսարութիւն.— Հայերը առանձին կը մնան.— Անկախ Անդրկովկասի Դաշնակցական Ռամկավար Հանրապետութիւն.— Սարդարապատի եւ Ղարաքիլիսայի յաղթութիւնը.— Հաշտութեան բանակցութիւն Պաթումի եւ Պոլսոյ մէջ.— Ռուսահայաստանի վիճակը.— Ընդհ. պատերազմի արդիւնքը Հայաստանի համար.— Հայ հանրապետութեան կազմը.— Առաջին խորհրդարան.— Երկրորդ խորհրդարան.— Հայաստանի դաշինքները:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՔՈՄԻՍԷՐՈՒԹԻՒՆ. — Վանայ անկախ կառավարութիւնը ջնջուելէն առաջ, անդին գոյութիւնն ունէր «անդրկովկասի Դաշնակցական Ռամկավար հանրապետութիւնը», որուն մէջ իրաւատէր երեք ժողովուրդներէն մէկն ալ հայն էր։ Երբ Պոլշեւիկները

1917 Նոյ.ին Քէրէնսքիի կառավարութիւնը տապալելով, կը հաստատեն Սովիէթական վարչութիւն մը, Անդրկովկաս անոնց հեղինակութիւնը չ'ճանչնար և կովկասի մէջ կը կազմեն Անդրկովկասեան Քոմիսէրութիւն մը, որ կը հռչակուի գերագոյն հեղինակութիւն:

ՀԱՅԵՐԸ ԱՌԱՆՁԻՆ ԿԸ ՄՆԱՆ.— Պոլշեւիկեան շարժումը սկսելէն վերջը Թաթարները կը համաձայնին Թուրքիոյ հետ և Վրացիք Գերմանիոյ հետ յարաբերութեան կը մտնեն, միայն Հայերը կը մնան առանձին, Նոյեմբերէն մինչև Մարտ 1918 վեց ամիս կը կռուին Թուրքերուն հետ ճակատ առ ճակատ կրկնակնին ունենալով Թաթարները։ Այսպէս Հայերը կռուելով, կ'անցնէին Երզնկայէն, Մամախաթունէն, Կարինէն և կը հասնէին նախկին Ռուս և Թուրք սահմանագլուխին վրայ։

ԿՈՎԿԱՍԻ ՍԷՅՄԸ.— (Օրէնսդիր Ժողով).— Երբ Հայաստանի հողին վրայ այս գործողութիւնը կը կատարուէր։ Կովկասի մէջ 1918 Փետրվարին Թիֆլիզ կը գումարուի Սէյմը, որ կազմուած է Հայերու, Վրացիներու և Թաթարներու քաղ. կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներէն հաւասար թուով անդամներ առնելով։ Այդ ժողովը Կովկասեան Քոմիսէրութիւնը կը ջնջէ և կը կազմէ առժամեայ կառավարութիւն մը 11 նախարարութիւններով, որոնց հինգ կարեւորները Վրացիները, երեքը Հայերը և մնացած երեքն ալ Թաթարները կը վարէին։ Այսպէս Անդրկովկաս կը բաժնուէր Ռուսիայէն գործնականապէս և անոր մասը կը նկատուէր իրաւապէս։

ԱՆԿԱԽ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ.— Սակայն Թուրք բանակը Սուրիայէն եկած երկու զօրաբաժիններով զօրացած Ռուս և Թուրք սահմանագլուխը հասնելէն ետ-

քը չ'կենար կը յառաջանայ դէպի Կովկաս 1918 Մարտ 31-ին։ Սէյմը կը բողոքէ, որովհետեւ Ռուսիա Պրէսթ—Լիթովսքի մէջ Կարսը, Արտահանը և Պաթումը Թուրքերու ձգած էր, Անդրկովկասը այս դաշնագրէն ազատելու համար Սէյմը 1918 Ապրիլ 22-ին կը հռչակէ թէ, Անդրկովկաս իրաւապէս Ռուսիայէն զատուելով, կը կազմէ «Անդրկովկասի Դաշնակցական Ռամկավար Հանրապետութիւն» այսպէս գործնականապէս և իրաւապէս կ'անջատուի Ռուսիայէն։ Սակայն այս հանրապետութիւնն ալ հինգ շաբաթէն գոյութեան իրաւունքը կորսնցնելով, ամէն ազգ իր գլխուն ճարը կը նայեր։ 1918 Մայիս 26-ին Վրացիներու Ազգ. խորհուրդը կը հռչակեր Վրաստանի ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ։ Ազրպէյճանցիք ալ պագուի մէջ իրենցը, իսկ Հայերը մինակ կը մնային Կովկասի ճակտին վրայ դէմ դէմի Թուրք հորդաներու։

ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ ԵՒ ԳԱՐԱՔԻԼԻՍԷԻ ՅԱՂԹՈՒԹԻՒՆԸ.— Թուրք բանակը Աղէքսանդրապոլը գրաւելէն ետքը կը յառաջանար դէպի հարաւ Արարատեան դաշտ և դէպի հիւսիս Բամպակ և Լոռի։ Հայերը այդ գերագոյն պայքարին կը պատրաստուէին Արագածու ստորոտը Սարդարապատի առջև Գարա-քիլիսէի (Բամպակ) լեռներու վրայ։ Երկու պատմական ճակատամարտները կը վճռեն Հայոց բազդը զօր. Սիլիկեանի, Դրօյի և զօր. Բէք-բէրթէմեան Դանիէլի ղեկավարութեամբ։ Սարդարապատի առջև կռիւը չորս օր կը շարունակուի և հայկական զօրքերու ընդհ. հրամատար զօր. Նազար-բէկեան դիւցազնաբար կը մաքրէ Գարաքիլիսէի ճակտին վրայ։ Թուրք բանակը վճռապէս կը յաղթուի և յառաջխաղացումը կանգ կ'առնէ։

ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՊԱԹՈՒՄԻ ԵՒ ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ.— Թուրքերը Սարդարապատի և Գարա-

քիլիսէի մէջ պարտութենէն ետքը Պաթումի մէջ Հայ պատուիրակներու հետ բանակցելով, 1918 Յունիս 4-ին Թուրքը կը ճանչնայ Հայ Հանրապետութիւնը Սահմանափակ հողաբաժինի վրայ և հայ պատուիրակները կը հրաւիրէ Պոլսոյ մէջ վերջնական հաշտութիւնը կնքել։ Հայ պատուիրակները Ա. Ահարոնեան, Ալեք. Խատիսեան, Միք. Պապաջանեան Յունիս 19-ին Պոլիս կը հասնին և Հոկտ. 29-ին կը կնքուի դաշնագիրը, որով Թուրքիա յանձն կ'առնէ Պրէսթ-Լիթովսքի դաշնագիրով որոշուած սահմանագլուխը քաշել իր զօրքը, սակայն այդ միջոցին Մունտրոսի մէջ կնքուած դաշնագիրը Թուրքիան կը հարկադրէր իր զօրքը քաշել մինչև Ռուս-Թուրք նախկին սահմանագլուխը։ Թուրքիան 1918 Դեկտ.ին կը կատարէ իր յանձնառութիւնը և Թուրք բանակը կը պարպէ Անդրկովկասը և Ռուսահայաստանը։

ՌՈՒՍԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ.— Երկիրը ընդհ. պատերազմի երեսէն բոլորովին աւերած էր, Թուրք հորդաներն ալ արշաւելով, մնացածը թալանեցին և քանդեցին, ժողովուրդը բոլորովին թշուառ, անօթի, ծարաւ, իր սերմնցուն և մշակութեան անասունները կերաւ, համաճարակ հիւանդութիւնները ժողովուրդը կոտորելով, երկրին մէկ ծայրէն միւսը թշուառութիւնը ծայրագոյն աստիճանի հասաւ։ Երկաթուղին Թուրքին ձեռքը մնալով, դրացի երկիրներու հետ հաղորդակցութիւնը կտրուած և ոչ մէկ տեղէն ապրանք կ'ուգար, կատարեալ անիշխանութիւն կը տիրէր երկրին մէջ։ Այս փլատակներուն վրայ նոր կեանք կանգնելու համար, Հանրապետութիւնը գերմարդկային ճիգ մը կը թափէր։

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՐԴԻՒՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ.— Խաղաղութեան Վեհաժողովը

1920 Յունվար 19-ին և Միացեալ Նահանգները 28 Ապրիլին «արդեամբ» Հայաստանի անկախութիւնը կը ճանչնան առանց անոր ապագայ սահմանները որոշելու, իսկ Օգոստ. 10-ին Սէվրի դաշնագիրը կը նուիրագործէ Հայաստանի «իրաւական» ճանաչումը։ Թուրքիոյ Սէվրի դաշնագիրը պարտադրող յաղթական և դաշնակից պետութիւնները կ'ընդունին Հայաստանն ալ իրենց շարքին մէջ։ Սէվրի դաշնագիրը նաև կը նուիրագործէ Միացեալ Հայաստանը, պարտադրելով Թուրքիան Հայաստանի թողուլ արեւելեան իր չորս նահանգներէն այն մասերը, զորոնք Միացեալ Նահանգներու Նախագահ Ուիլսըն իբր իրաւարար պիտի որոշէր։

ՀԱՅ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԸ.— Կառավարութիւնը հիմնուած է Ռամկավար դրութեան վրայ, ունի օրէնսդիր մարմին մը, ընտրական խորհրդարանով ներկայացուած՝ գործադիր մարմին մը, որ է դահլիճը, Նախագահի իրաւունքները հիմա կը կիրարկէ մասամբ խորհրդարանը, մասամբ ալ դահլիճը։ Ժողովրդային վեհապետութիւնը կ'արտայայտուի խորհրդարանով, որ կը բաղկանայ ժողովուրդին ընդհանուր քուէով ընտրուած երեսփոխաններէ։

ԱՌԱՋԻՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆ.— 1918 Յուլիսին կազմուեցաւ Հանրապետութեան անդրանիկ խորհրդարանը, որուն կ'անդամակցէին 18 Դաշնակցական և 6 Էս-տէկ (*), 6 Էս-էր(**), 6 Ժողովրդական, 3 Զէզոք, 1 Եէզիտի, 1 Ռուս, 6 Թաթար գումար 47 անդամ։ Այս անդրանիկ խորհրդարանին բացումը կը կատարուի 1918 Օգոստ. 1 ին ի ներկայութեան ամենայն Հայոց կաթողիկոսին ներկայացուցչին, Օսմ. Գերմանական, Աւստրիական, Պարսկական և Ուքրանիան պետութեանց ներկայացուցիչներուն։ Դիւանը կազմուեցաւ այսպէս Աւետիս Սահակեան նախագահ, Գր. Տէր-Խաչատուրեան և Դաւիթ Զուպեան-փոխ նախագահ, Պետրոս Զաքարեան-աւագ քարտուղար (Ատենադպիր)։ Այս խորհրդարանը կը պաշտօնավարէ մինչև 27 Ապրիլ 1919, նոյն օրը նախարարութեան լիազօրութիւն տալով, կը դադրեցնէ իր նիստերը։ Խորհրդարանը բացառաբար 28 Մայիս 1919-ին նախարարութեան կազմած Միացեալ Հայաստանի անկախութեան յայտագիրը ընդունելէն ետքը, կը լուծուի և քուէարկութեամբ նոր ընտրութեան կը ձեռնարկուի։

(*) Social democrate
(**) Social révolutionnaire

ԵՐԿՐՈՐԴ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆ.— 1919 Յունիսին խորհրդարանի ընտրութիւնները կը կատարուին։ Ժողովրդական կուսակցութիւնը Մայիս 28-ի յայտարարութեան դէմ կը բողոքէ և ընտրութիւններուն չի մասնակցիր։ Կ'ընտրուին 80 պատգամաւորներ, որոնց 73-ը Դաշնակցական, 4-ը Էս-էր, 2-ը Թաթար և 1-ը Զէզոք,

ԴԱՀԼԻՃՆԵՐԸ.— Հայաստանի անդրանիկ դահլիճին մէջ Յովհ. Քաջազնունին նախարարապետ, որ 28 Մայիս 1918-էն մինչև Յունիս 1919 պաշտօնավարելէ ետքը կը հրաժարի և Ալ. Խատիսեան նախարարապետ կ'ըլլայ 1919 Յունիսին և կը հրաժարի 1920 Մայիս 5-ին և Բժ. Հ. Օհանջանեան 1920 Մայիս 5-ին նախարարապետ կ'ըլլայ մինչև Պոլշևիկներուն գալը։

Յ. ՔԱՋԱԶՆՈՒՆԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

49

Հայաստանի ներկայ վիճակը.— Կարսի գրաւումը Թուրքերէն.— Հաշտութեան բանակցութիւն.— Հայկական բանակը իր զէնքի բաղդը կը փորձէ.— Հայկական բանակը կը պարտուի.— Հաշտութեան բանակցութիւն Թուրքին հետ.— Բոլշեւիկ գաղափարներ կը տարածուին.— Բոլշեւիկ կառավարութիւն.— Դաշնակի տագնապը.— Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութիւն.— Խորհրդային դահլիճ — Բոլշեւիկները հանդէպ կուսակցականներու.— Դաշնակցականներու դէմ հալածանք — Հայ բանակը — Խորհրդային Հայաստանի ընթացքը նախկին վարիչներուն դէմ.— Հայկական յեղափոխութիւն Բոլշեւիկներու դէմ.— Բոլշեւիկներուն մեղմ խաղաղականութիւնը.— Տարեւայ վաճառին ընտանեկայաստանը.— Հայաստան Կասեանի եւ Միասնիկեանի օրով.— Խորհրդային Հայաստանի կազմը.— Հայաստանի ներկայ մշակոյթը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԵՐԿԱՅ ՎԻՃԱԿԸ. — Հայաստանի արտաքին թշնամիներուն պատճառած քաղաքական դաւերէն զատ, գիւղացի—բանուոր բնակչութիւնը դժգոհ մնացած էր կառավարութենէն, որովհետեւ չարունակ զէնքի տակ մնալով, վարուցան չէր կրնար ընել, զինուորական գրաւումներու համար երկրին տնտեսական վիճակը կը քայքայուէր, այնպէս որ երկրին մէջ սղութիւնը և սովը տեւական վիճակ մը ունենալով, դժգոհներուն թիւը օրէ օր կ'աւելնար և անոր հետեւանքն էր 1920 մայիսեան շարժումը։ Այդ շարժման մէջ յայտնի կ'երեւար պոլշեւիքեան գաղափարը, որ մուտ գտած էր նաեւ բանակին մէջ և բաւականէն աւելի տարածուած էր։ Սակայն պետութեան յոյսը բանակն էր, բանակով պիտի գրաւէր Սէվրի դաշնագիրով թողուած վայրերը, արդէն փորձ մըն ալ ըրած էր Օլթին գրաւելով և նոր գրաւումներու վրայ ալ կը խօսուէր։

ԿԱՐՍԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ ԹՈՒՐՔԵՐԷՆ.— Էնկիւրիի կառավարութիւնը ուշադրութեամբ սկսաւ հետեւիլ արեւելեան սահմաններու վրայ անցած դարձածներուն, և լռելեայն կը պատրաստուէր Հայաստան արշաւելու, վերջապէս Գարա Քեազիմ փաշայի հրամանատարութեամբ կանոնաւոր և անկանոն Թուրք-Քրդական բանակը Օլթին կը վերագրաւէ։ Եւ կը քալէ գերազանց ուժով Կարսին վրայ։ Հոկտ. 1ին Զօր. Սեպուհ կը հեռագրէ Կարսին վտանգի տակ ըլլալը։ Կառավարութիւնը պէտք եղած ուժերը ղրկելով, կը պատրաստուէր Կարսին մօտերը յուսահատ դիմադրութիւն մը ընել։ Զօր. Փիրումեան կը կարգուի Կարսի հրամանատար և բոլոր ուժերը կը հաւաքէ հոն։ Հոկտ. 5-ին Քէմալական ուժերը քանի մը ճակատներէն յարձակողականի կ'անցնին, Հայկական բանակը կ'ընկրկի և տեղի կուտայ Թուրք զօրքին առջեւ, որովհետեւ զօրքերը ապազգային—միջազգայնական գաղափարներով թունաւորուած ըլլալով, Հոկտ. 31-ին առանց դիմադրութեան Կարսը կը յանձնեն ընկեր և բարեկամ Թուրք զօրքին։ Զօր. Փիրումեան իր սպայակոյտով գերի կ'իյնայ, բազմաթիւ սպաներ և զինուորներ իբր պատերազմական գերի Կարին և ուրիշ տեղեր կը տարուին և քաղաքը կ'ենթարկուէր ջարդի և թալանի։

ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ.— Երբ Հայաստանի հարաւային սահմաններուն վրայ այս եղերական դէպքերը տեղի կունենային, երկրին հիւսիսային սահմանէն Սեպտ. 19-ին Ռուս կարմիր բանակին մասերը յառաջ կը խաղային և կը գրաւէին Հայկական հողեր, բանակը իր պարտքը կատարելու համար հարաւէն և հիւսիսէն յառաջացող երկու ուժերուն դիմադրել կարելի չէր, որովհետեւ բանակը բարոյալքուած էր։ Վարչապետ Հ. Օհանջանեան Ռուսերուն չեզոքութիւնը ա-

պահովելու համար, կը բողոքէ Հոկտ. 1-ին խորհրդային Ռուսիոյ կարմիր բանակին յարձակման դէմ։ Մոսկուայի հետ խզուած բանակցութիւնները կըսկսին Սովիէթական Ռուսիոյ Հայաստանի ներկայացուցիչ Լէկրանի հետ։ Հ. Հ. կառավարութիւնը Լէկրանի հետ 6 յօդուածներէ կազմուած համաձայնագիր մը կը ստորագրէ 1920 Հոկտ. 20-ին, ատով Հայերը Ռուսիոյ գիրկը կը նետուին։ Հ. Հ. կառավարութիւնը Էնկիւրի կը հեռագրէ Նոյ. 3-ին հաշտութեան բանակցութեան ձեռնարկել։ Թուրք հրամատար Գարա-պէքիր-քեազիմ փաշայի առաջարկած պայմաններով առաջին զինադադարը կընդունուի Նոյ. 7-ին։ Սակայն երկու օր վերջը Էնկիւրի զգալով թէ Հայերը դիմադրելու համար տըկար էին, աւելի խիստ պայմաններ կ'առաջարկէ։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ՝ ԻՐ ԶԷՆՔԻ ԲԱՂԴԸ ԿԸ ՓՈՐՁԷ.— Վարչապետ Հ. Օհանջանեան Նոյ. 11-ին խորհրդարանը արտակարգ նիստի հրաւիրելով, Կարսի անկումը եւ կատարուած բանակցութիւնները կը հաղորդէ և կը ներկայացնէ Գարա-պէքիրի առաջարկները, որոնք միաձայնութեամբ կը մերժուին, և կ'որոշեն պատերազմը շարունակել։

Հ. ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ ԿԸ ՊԱՐՏՈՒԻ.— Թուրք բանակը նոր ուժերով ուժեղցած Ջաջուռի առջև 4—5 ժամ կատաղի կռիւներ կը մղէ, Հայ զինուորը իրմէ առաւել ուժին առջեւ ընկրկելով, կը լքէ ճակատը, Թուրքերը կ'անցնին հայկական բանակին կռնակը, որով

պարտութ.ւնը անխուսափելի էր. Հայ զինուորը կը նահանջէ և ոչ մէկ բան օգուտ կ'ընէ զայն կասեցնել։

ՀԱՇՏՈՒԹ ԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒՆ ՀԵՏ.— Զինադադար կը կնքուի Նոյ. 18-ին և երկու օր վերջը Թուրք պատուիրակներ Գարապէքիր փաշայի և Պէքիր Սամիի և հայ պատուիրակներ Ալ. Խատիսեանի, Ա. Կիւլխանտանեանի, Ս. Ղորղանեանի միջև։ Էնկիւրիի ներկայացուցիչները իբր յաղթական փոքր և ընկճուած Հայաստանի պատուիրակներուն Դեկտ. 3-ին ստորագրել կուտան 15 յօդուածէ բաղկացած դաշնագիր մը որ սեւ արատ պիտի մնայ միշտ։

ՊՈԼՇԷՎԻՔ ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐ ԿԸ ՏԱՐԱԾՈՒԻՆ.— Ընդհանուր երկիրին վրայ տիրող յուսահատութեան մէջ ժողովուրդին միակ յոյսը Լէկրանին խոստումներուն գործադրութիւնն էր. հետեւաբար ռուսասէր տրամադրութիւններ երեւան կուգային, շատեր յոյս կը տածէին Մոսկուայի մէջ գործող հայ հեղինակաւոր պոլշէվիքներուն վրայ, սակայն անօգուտ էր։ Տեղ տեղ պոլշէվիքեան իշխանութիւն յայտարարած էին Նոյ. 8-ին, թեպետեւ պոլշէվիքեան ուժով կազմակերպութիւն չկար, ճիշդ այս ժամանակ Լէկրանի պատուիրակութիւնը Մոսկուայէն դառնալով, ուժեղ բրօբականտ կ'ընէր պոլշէվիքութեան համար և Թուրքերն ալ կը յառաջանային դէպի Աղեքսանդրապոլ—Գարաքիլիսա—Տիլիճան՝ միանալու համար Ազրպէյճանի։ Լէկրան յարմար առիթը կը սեպէր սա գաղափարը տարածելու թէ, միայն Պոլշէվիքները կրնան Թուրքերը քշել, հաց ու նաֆթ հայթայթել և փրկել Հայաստանը ներկայ տագնապէն։

ՊՈԼՇԷՎԻՔԵԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ.— Նոյ. 17 ին Պոլշէվիքները կը կազմեն «Խորհրդային Հայաստանի

Ռազմա-յեղափոխական Կոմիթէ» անունով մարմին մը։ Բամպակ-Ղազախ շրջանի Հայ գիւղացիներ դառնացած Երեւանի կառավարութենէն, շուտով ենթարկուած էին Պոլշեւիք գործակալներու ազդեցութեան, Թուրքէն աւելի Ռուս իշխող ունենալ աւելի լաւ կը համարէին։ Հետեւաբար կարգ մը գիւղեր դիմումներ կ'ընէին Պոլշեւիքներուն և Իջեւանի մօտ բանակած Ռուս կարմիր զօրամասին գալ և կառավարել Բամպակ-ղազախի շրջանը։ Պոլշեւիք գործակալներուն հանրագրութիւնները բանակին հասնելէն ետքը Նոյ. 28-ին պոլշեւիքեան 11-րդ. բանակէն 6—7000 զինուոր թնդանօթներով երեք ուղղութեամբ խուժեցին Հայաստանէն ներս, Իջեւանի (Գարվանսարայ) մէջ տեղացիք ողջունեցին իբր իրենց ազատարարը։

ԴԱՀԼԻՃԻ ՏԱԳՆԱՊ.— Սահմանագլուխը գտնուող զօրքերը բարոյալքուած, իրենց պարտականութիւնը կը ձգէին եւ տուն կը դառնային։ Յ. Քաջազնունի օրերով կ'աշխատէր չէր կրնար դահլիճը կազմել, Նոյ. 27-ին Սիմօն Վրացեան կը կազմէ դահլիճ մը, որ երեք օր միայն կը տեւէ, որովհետեւ Տփղիսի մէջ ռուս ոյժերէ հովանաւորուած կը կազմուէր Հայաստանի յեղափոխական Կոմիթէն, որ ռուս բանակին հետ կը յառաջանար և արդէն այդ քոմիթէն Դեկտ. 1-ին Տփղիսէն փոխադրուած՝ յարաբերութեան մէջ էր Լեգրանին հետ, որ Վրացեանի դահլիճին հետ կը բանակցէր։ Լեգրան շատ աշխատեցաւ համոզել Վրացեանը, որ զիջանի իր իշխանութիւնը Տփղիսէն սպասող Յեղափոխական Կոմիթէին։

ՍԻՄՕՆ ՎՐԱՑԵԱՆ

Լեգրան խոստացաւ և նոյն իսկ ստորագրութիւն տուաւ թէ, դահլիճին անդամները անձեռնմխելի պիտի մնան, խստութիւններ եւ գնդակահարութիւններ տեղի չը պիտի ունենան։ Վրացեան կ'առաջարկէ Յեղ. Կոմիթէին մէջ երկու դաշնակցական առնել եւ կը քաշուի իշխանութենէն, զօր կը փոխանցէ զինուորական դիկտատոր Զօր. Դրոյին։

ԶՕՐ. ԴՐՕ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՕՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ.— Զօր. Դրօ Դեկտ. 1-ին կը փորձէ բանակցիլ Սովիէթական Կոմիթէին հետ և իրաւախոհութեան գալ. սակայն Դեկտ. 2-ին Երեւանի մէջ Հայաստան կը հռչակուի խորհրդային, մինչ Խատիսեան Ալեքսանդրապոլի մէջ Թուրք դաշնագիրը կը ստորագրէ և Կասեանի գլխաւորութեամբ Տփղիսի Յեղ. Կոմիթէն Դեկտ. 4-ին Երեւան կը մտնէ։

ԱԼ. ԽԱՏԻՍԵԱՆ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԴԱՀԼԻՃ.— Դեկտ. 6-ին Յեղ. Կոմիթէն կը կազմակերպուի և կառավարութեան կազմը կը լրանայ այսպէս Սարգիս Կասեան (Նախագահ եւ երկրգործ. քոմիսէր), Ալեք. Բէկզատեան (Արտաքին գործոց), Աւիս Նուրիճանեան (Զինուորական) եւլն. այս դահլիճը Դեկտ. 17-ին կը վերակազմուի։ Սակայն այս կազմն ալ տեւական չըլլար, Դեկտ. 25-ին նորէն Կասեանի նախագահութեամբ ուրիշ դահլիճ մը կը կազմուի։

Հայաստանը խորհրդային ըլլալէն անմիջապէս ետքը Ռուսիոյ արտաքին գործոց քոմիսէր Չիչերին Դեկտ. 6 թուակիր ծանուցագրով մը Մուսթաֆա Քէմալէն կը պահանջէ Հայաստանը պարպել։ Դեկտ. 14-ին Երեւանի մէջ կըսկսի հրատարակուիլ Կոմիւնիսթ թերթը, որուն առաջին թիւը կը հրատարակէր կառավարական յայտարարութիւն մը, որուն համեմատ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը չեղեալ կը նկատէր. սակայն Մուսթաֆա Քէմալի համար թանկագին փաստաթուղթ մնաց։

ՊՈԼՇԷՎԻԿՆԵՐԸ ՀԱՆԴԷՊ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐՈՒ.— Յեղափոխութեան Կոմիթէն Երեւան հասնելէն քանի մը օր վերջը, քաղաքին բոլոր կուսակցութիւններուն պաշտօնապէս հարցում ուղղեց թէ, ի՞նչ է իրենց տեսակէտը հանդէպ խորհրդային վարչաձեւին։ Ռուսիոյ Սօցիալ-դէմոկրատները, Հնչակեանները, Սօցիալիստ յեղափոխականները խորհրդային վարչաձեւը կ'ընդունին իբր լաւագոյն պետական իրաւակարգ։ Յեղափոխական Կոմիթէն և Կոմիւնիստական կեդրոնական քոմիթէն փորձեր ըրին այս հոսանքներուն գործակցութիւնը և ձուլումը յառաջ բերելու համար, սակայն միայն Դաշնակցութեան ձախ հատուածը յաջողեցան ձուլել իրենց մէջ։

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԴԷՄ ՀԱԼԱԾԱՆՔ.— Խորհրդային վարչաձեւը չընդունող կուսակցականները մանաւանդ Դաշնակցականները ենթարկուեցան հալածանքի և արգիլուեցան օրինական ազատութենէն։ Այս արգելքը կը դադրեցնէր հաւաքական ամէն տեսակ աշխատանք. ակումբներ և թերթեր կը փակուէին, խօսքի և մամուլի ազատութիւնը կը ջնջուէր։ Ձերբակալեցին և բանտը դրին շատերը, որոնք իբր թէ զեղծումներ և գողութիւններ ըրած էին։ Դահլիճին անկումէն յետոյ

նախկին վարչապետ Հ. Օհանջանեան և իր ընկերները կեանքերնին վտանգուած տեսնելով, Վրաստան կ'անցնին։ Սահմանագլուխէն 4 քիլոմեթր հեռու գիւղացիները Յեղ. Կոմիթէին լուր կուտան, Պոլշէվիքները կը ձերբակալեն Հ. Օհանջանեանըև իր ընկերներէն շատերը և նաև մտաւորականները, զորոնք հետիոտն կը տանին Գարա-քիլիսա և անկէ ալ Տիլիճան, հոն Յեղ. Կոմիթէն հարցաքննելէ ետքը հետիոտն Երեւան կը ղրկէ և հոն կը բանտարկեն, ուրիշ շատ մը յայտնի դէմքերու հետ։

ՀԱՅ ԲԱՆԱԿԸ.— Հայաստան իր ինքնորոշ և հայացի դրօշը կը կորսնցնէ վերստին ռուսականութեան ենթարկուելով, մանաւանդ Դեկտ.ի վերջերը երբ երկրին կառավարութիւնը իրապէս կ'անցնէր Չէկա-Չէրեզվիչակա (Արտակարգ դատախումբ)ին։ Հայ պետութեան մը առաջին որոշիչ նշանը, Հայ բանակը գոյութիւն ունենալէ կը դադրէր, վասնզի Կասեանի կառավարութիւնը, ոչ միայն Դեկտ. 17-ին զօրացրուումով Հայ բանակը կը ջնջէր այլ անոր սպաները դատով կը հեռացնէր երկրէն, կը ձերբակալէր զանոնք և Ռուս կարմիր զօրքին հսկողութեան տակ կը ղրկէր Քանաքեռ ուր անոնց 25-ը ազատ կ'արձակէր և մնացածը կը տանէին մինչեւ Պագու, ուր մէկ մասը դարձեալ ազատ կ'արձակեն, միւսները կը ղրկեն այլ և այլ տեղեր։

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԸՆԹԱՑՔԸ ՆԱԽԿԻՆ ՎԱՐԻՉՆԵՐՈՒՆ ԴԷՄ.— Խորհրդային վարչաձեւին ստեղծած փոփոխութիւնը, անոր արմատական կարգադրութիւնները, նախապէս տիրող կուսակցութեանց մարդոց տապալումը և իրենց պաշտօններէն հեռացումը դժգոհներու խոշոր խումբեր կըստեղծէին, հանրային և մասնաւոր անհատական գրադարանները պետական ըս-

տացուածք հռչակեցին: ապրանքներու բռնագրաւումը, գործարան-աշխատանոցներու նոյնիսկ ջաղացներու և աղօրիքներու պետականացումը դանդաղողներու թիւը աւելցուցին, Դեկտ. 19-ի հրամանագիրը Հայաստանի մէջ գործող պանդանները և վարկի ընկերութիւնները, եկեղեցիներու և վանքերու կալուածները պետական կալուած հռչակեցին, չիրականացաւ նաև ժողովուրդին այն յոյսը թէ Պոլշեւիկները պիտի վանէին Թուրքերը գրաւեալ վայրերէն, երկրին մէջ կար լարուած տրամադրութիւն մը խլրտումներու ձգտող: Զանգեզուրը ըմբոստ դիրք ունէր Երեւանի դէմ, և հոն չէր կրցած մտնել պոլշեւիք զինուորը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ ՊՈԼՇԵՒԻԿՆԵՐՈՒ ԴԷՄ.— Դաշնակցութիւնը Զանգեզուրի և Դարալագեազի տէր էր և կըսպառնար Երեւանին: Այս կացութեան առջեւ Յեղ. Կոմիտէն ճնշողական միջոցներու դիմեց և գնդակահարութիւնները սկսան և այսպէս 4 օր չարունակելէն վերջը, ծրագրուած էր 600 հոգի եւս մահով պատժել, դեռ չիրագործուած Պաշ-Ապարանի գիւղացիները Փետր. 15-ին յառաջ կը խաղան և Փետր. 17-ին Երեւանի արուարձանը և Քանաքեռը կը գրաւեն: Յաջորդ առտուն Երեւանի քաղաքացիներն ալ կըմբոստանան, երբ արդէն ապստամբները դուրսէն պաշարած էին Երեւանը: Դաշնակցականներու առաջնորդութեամբ զինեալ ոյժեր քաղաք կը մտնեն և բանտին դուռները կը բանան: Հայաստանի Կոմունիստական կառավարութիւնը և կարմիր բանակին 3 — 4000 հոգի զրահապատ կառախումբերով կը քաշուին դէպի հարաւ. Երեւանի մէջ ուրախութեան ցոյցեր կը կազմուին և նոյն օրը կը կազմուի «Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ» Ս. Վրաց-

եանի նախագահութեան տակ իր 15 ընկերներով, որոնք դաշնակցական էին: Հ. Փ. Կոմիտէ կ'աշխատի Մոսկուայի հետ հասկացողութեան գալ Հայաստանի փըրկութեան հիմին վրայ, սակայն Մոսկուա զիջողութիւն չըներ, Վրացեան յուսահատ Մարտ 1-ին Թուրքերուն դիմելով, Պոլշեւիկներուն դէմ օգնութիւն կը խնդրէ, սակայն և ոչ մէկ տեղէն կը գտնէ: Պոլշեւիկները Փետր. 26-ին մայրաքաղաքին վրայ կը յարձակին երկու կողմէն և անլուր անգթութիւններ կը գործեն և Հ. Փ. Կոմիտէն կարճ ժամանակի մէջ լի ու լի կը փոխարինէ Պոլշեւիկներուն գործածը: Կռիւը աստիճանաբար կը սաստկանայ և Պոլշեւիկները հետզհետէ զօրանալով, վերջապէս Ապրիլ 2-ին կը գրաւեն Քանաքեռը և Երեւան կ'իյնայ առանց կռիւի: Հ. Փ. Կոմիտէն կ'ապաստանի Զանգեզուր, իր հետ տանելով Երեւանի բնակչութեան մէկ մասը 15 000 հոգի, որոնցմէ մէկ մասը կ'անցնի Պարսկաստան:

ՊՈԼՇԵՒԻԿՆԵՐՈՒՆ ՄԵՂՄ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Ապրիլ 3-ին Երեւանի մէջ կը հաստատուի Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը, որ նախընթաց փորձառութիւններէն խրատուած՝ աւելի մեղմ մեթոտներու դիմեց և սկսաւ վստահութիւն գրաւել: Իշխանութեան գլուխ եկաւ Կասեան, որ քանի մը շաբաթէն Թիֆլիս մեկնեցաւ փոխանորդ ձգելով. Նոր յեղ. Կոմիտէի Ներքին գործոց Կոմիսէր Պողոս Մակինցեանը: Քիչ ատենէն վերջը եկաւ յեղ. Կոմիտէի վարիչ Միասնիկեանը, որ վերակազմեց յեղ. Կոմիտէն այնպիսի տարրերէ, որոնք հեռի էին արիւնռուշտ քաղաքականութենէ: Նոր խորհրդային կառավարութեան անդրանիկ գործերէն մէկը եղաւ Ապրիլ 10-ին

հրատարակած հրամանագիրը, որով կը ներէ բոլոր այն քաղաքացիներուն, որոնք գործօն մասնակցութիւն մը ունեցած էին քաղաքային կռիւին մէջ։ Այս ներումէն չպիտի օգտուէին Հ. Փ.. Քոմիթէին և Քոմունիստները դատող արտասովոր ատեանին անդամները։

ՏԱԹԵՒԱՑ ՎԱՆՔԻՆ ԼԵՌՆԱՀԱՅԱՍՏԱՆԸ.— Հայրենիքէն փախչողները հետզհետէ վերադառնալով, Երեւանը վերստացաւ իր նախկին ոգեւորութիւնը, սակայն Զանգեզուր ապաստանող դաշնակցական կառավարութիւնը, որ Սիւնեաց Տաթեւի վանքին մէջ կառավարութիւն և խորհրդարան հաստատած էր լեռնահայաստան անունով, չվարանեցաւ քաղաքային պատերազմ բանալ, շուտով պիտի ընկճուէր, որովհետեւ Միասնիկեանի կառավարութիւնը իր խոհեմ և չափաւոր ընթացքով ժողովուրդին վստահութիւնը շահած էր, մինչդեռ Լեռնահայաստանի ոյժերը անբաւական էին և ժողովրդական նոր շարժումի յոյս չկար։ Մոսկուայէն Մայիս 1-ին եկած պատուիրակութիւն մը ուզեց բանակցիլ Լեռնահայաստանի հետ աւելորդ արիւն չթափելու համար և առաջարկեցին Սովիէթ կառավարութեան վեց պայմանները։ Պատուիրակութեան պետը Ա. Կարինեան դեռ բանակցութեան չմտած, Լեռնահայաստանի զօրքերը յանկարծակի կը յարձակին և քաղաքային պատերազմը կըսկսի, Նժդեհին զօրքերը Յունիս 16-ին Շարուր և Դալագեազը կը գրաւեն։ Հայաստանի Ռուս կարմիր բանակին հրամատարը կը հրամայէ զէնքի ոյժով վերջ տալ ըմբոստութեան։ Ապստամբները կը քաշուին Ղափան, որ առանց կռիւի պոլշէվիքներուն ձեռքը կ'իյնայ։ Այդ թուականէն սկսեալ ամբողջ Հայաստան Խորհրդային վարչաձեւի կ'ենթարկուի։

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԿԱՍԵԱՆԻ ԵՒ ՄԻԱՍՆԻԿԵԱՆԻ ՕՐՈՎ.— Կասեանի վարչութեան օրով, տեղ տեղ Ամե-

րիկեան նպաստամատոյցին պատահական բռնագրաւումները ամերիկացիներուն անվստահութիւն ներշնչեցին պոլշէվիք կառավարութեան դէմ, այդ պատճառով երկիրը դժնդակ վիճակի մատնուեցաւ, սով և համաճարակներ երկրին բնակչութիւնը հնձեցին, Ապրիլ 2-ին Միասնիկեանի կառավարութիւնը իշխանութեան գլուխ անցնելով, իր ուղղամիտ վերաբերումով Ամերիկեան վստահութիւնը շահեցաւ բնակչութեանց մանաւանդ որբերու համար անոնց օժանդակութիւնը ապահովելով։

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱԶՄԸ.— Հայաստանի կառավարութիւնը կազմուած է Քոմիսէրութիւններէ, որոնք կ'ընտրուին Հայ Քոմունիստական կուսակցութեան կեդր. Քոմիթէէն, քոմիսէրութիւնները կեդրոնական քոմիթէին հրահանգներով և թելադրանքներով կը վարուին, ինչպէս հանրապետական երկիրներուն մէջ նախարարութիւնները խորհրդարաններուն հրահանգովը, այսպէս է Ռուսիոյ և Հայաստանի մէջ։ Հայաստան իբր անկախ պետութիւն իր ուրոյն արտաքին քաղաքականութիւնը նաև իր դիւանագիտական սեփական գործակալները ունի, սակայն անիկա ազատ չէ խորհրդային Ռուսիոյ դաշնակիցներուն և բարեկամներուն հետ իր յարաբերութիւններուն մէջ, մասնաւորապէս Մ. Քէմալի հետ, որ նոյնպէս ազատ չէ վարուելու Հայաստանի հետ այնպէս ինչպէս ինք կ'ուզէ։ Այսպէս Ռուսիա հովանաւորի դեր կը կատարէ Հայաստանի նկատմամբ։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԵՐԿԱՅ ՄՇԱԿՈՅԹԸ.— Ազգայնական միտումներ ցուցնող Միասնիկեան և իր ընկերները հայ լեզուն պետական և պարտաւորիչ կը յայտարարեն։ Էջմիածնայ մէջ կը կազմեն Ակադեմիա մը, որ

պաշտօն ունի ուսումնասիրելու հայ ձեռագիրները։ Կառավարութիւնը կը քաջալերէ նաև Գեղարուեստը։ Նախկին խորհրդարանին շէնքին մէջ հաստատած է թանգարան մը, ուր զետեղուած են նախորդ կառավարութեան օրէն մնացած և վերջերս հոսկէ հոնկէ ձեռք բերուած հայ արուեստի գործեր հին թէ նոր։

ԱՄԵՐԿԱՀԱՅ ԵՒ ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹ

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐԲ ՍԿՍԱՒ.— Հայաստանի ներքնագաւառներէն մեր նորագոյն գաղթականութիւնը կըսկսի 1880 ին, հետզհետէ մեծ ծաւալ կ'ըստանայ դէպի Ամերիկայի միացեալ նահանգները, Քանատայ և հարաւային ամերիկայի հնր.պետութիւնները։

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ.— Հայկական գաւառներու աշխատաւորները կեդրոնացած էին Պոլիս, Իզմիր, ծովեզրեայ միւս քաղաքները, Պալքանեան երկիրները, Կովկաս և Եգիպտոս։ Վերջին տարիները հասարակ աշխատաւորներու բազմութիւն մը կը դիմէ դէպի Կիլիկիա։ Այս բանուորները գործ գտնելով թէ՛ իրենք կապրէին և թէ՛ իրենցը կ'ապրեցնէին, ինչպէս Բալուցիները 7 - 8000 արհեստաւորներ էին և Պոլսոյ մէջ կը պարապէին շինութեան գործով։ 1895—1896 Հայկական շարժումներէն և կոտորածներէն ետքը Թուրք կառավարութիւնը Պոլսոյ և ծովեզրեայ քաղաքներու մէջ գտնուած 35 · 40000 հայ բանուորները աքսորեց դէպի ներքին գաւառները, հայ գործաւորները Հայաստան վերադառնալով տեսան թէ, բնագաւառին մէջ տուն տեղ կործանած և ամէն բան տակնուվրայ եղած ընտանիքի անդամներ մեռած կորած է և երկրին մէջ կը տիրէ սարսափը և գործ չկար և բանուորներուն բացարձակ արգիլուած էր ոչ միայն նախկին աշխատավայրը վերադառնալ այլ նոյնիսկ նահանգէ նահանգ գործի համար

տեղափոխուիլ, որով հայ բանուորներուն աչքերը ուղղուեցան դէպխարտասահման, մասնաւորապէս Ամերիկա միացեալ նահանգները, Քանատա և այլն։

ՀԱՅ ԲԱՆՈՒՈՐՆԵՐԸ ՈՒՐ ԿԸ ԲՆԱԿԻՆ ԵՒ ԻՆՉ ԳՈՐԾՈՎ ԿԸԶԲԱՂԻՆ.— Հայերը հաստատուած են գլխաւորաբար հին Էնկլէնտի, Նիւեորքի, Փէնսիլվանիայի, Վիրճինիայի, Օհայօյի, Միչիկընի, Իլլինօիչի, Ուիսգանսինի, Մինէսօդայի, Ինտիանայի, Ֆլօրիտայի, Քալիֆօրնիայի և Մասաչի-Սէթսի նահանգներուն մէջ։ Այս գաղթականները կըզբաղին հողագործութեամբ, առևտուրով և փրոֆէսիալ գործերով և աշխատանքի մէջ ցոյց տուած են յարատևութիւն տոկունութիւն և գործունէութիւն մը իրենց տնտեսկն կեանքըբարւոքելու։

ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅԵՐՈՒՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ.— Արևելեան, միջին արևմտեան և հիւսիսի նահանգներուն մէջ հայ ագարակապանները հողամշակութեան մէջ լաւ ընդունակութիւն ցոյց տուած են և նահանգային ցուցահանդէսներուն մէջ միշտ մըրցանակներ շահած են, հայերը մեծ կարողութիւն ցոյց տուած են նաև Քալիֆօրնիայի մէջ այգեգործութեան և պտղամշակութեան մէջ, Ֆրէզնոյի Հայերը, որոնց թիւը 10000-ը կանցնի 25 տարուան անխոնջ աշխատութեամբ տիրացած են նոյն քաղաքի հարստութեան գրեթէ մէկ երրորդին։ Հայերը որոշ գործունէութիւն ցոյց տուած են նաև առևտուրի մէջ։ Ամերիկեան և Քանատական գլխաւոր քաղաքներու մէջ կը պարապին գորգավաճառութեամբ, գորգեր և կապերտներ լուալով և անոնց նորոգութեամբ։ Բացած են նպարավաճառի, անուշեղէններու, թուղթի, դերձակի, զգեստի, կօշիկի նորոգութեան, մանրավաճառի խանութներ, ճաշարաններ, լուսանկարչատուներ, զարդեղենի և

ֆօթօկրավիւրի գործարաններ եայլն։ Քանի մը գըլխաւոր քաղաքներու մէջ կարգ մը հայեր բացած են արդիւնաբերական գործարաններ։ Հայերը ընկերութիւններ չեն կրցած կազմել. որովհետեւ մեծ և վիթխարի դրամագլուխի պէտք կար, անոնք յարած են աւելի իրենց անհատական ձեռնարկներուն, սակայն Ամերիկայի մէջ կազմակերպուած ընկերութիւնները իրենց հսկայական դրամագլուխներով կը ջլատեն անհատական ձեռնարկները։ Գաղթականներուն հարիւրին 8—10 առեւտուրով կըզբաղին. Մնացած բոլոր Հայերը բացի Քալիֆորնիայի այգեմշակներէ և ագարականներէ կ'աշխատին օրավարձով տարբեր ճիւղերու մէջ։ Արհեստաւորներուն թիւը փոքր է։ Ներկայիս Օթօմաթիկ մեքենականութիւնը սկսած է արագ կերպով արհեստաւորներուն գործերը ոչնչացնել։ Հայերը արուեստներու և գիտութիւններու մէջ ալ մեծ յաջողութիւններ ցուցուցած են, իբրեւ նկարիչ, լուսանկարիչ, բժիշկ, ատամնաբոյժ, փրոֆէսէօր, ուսուցիչ, քիմիագէտ, երաժշտագէտ, քաղաքային և ելեկտրագէտ երկրաչափ, փաստաբան, երգիչ, երաժիշտ։ Երեսունէն աւելի Հայ փրոֆէսէօրներ և օգնականներ կը դասաւանդեն ամերիկեան քօլէճներու և համալսարաններու մէջ։

ՀԱՅԵՐՈՒՆ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ-ՔԱՂԱՔ. ԿԵԱՆՔԸ.— 1880—1885-ի թուականներուն մէջ հայերը փոքրիկ համախմբումներ կազմած էին գլխաւորաբար արեւելեան նահանգներու Նիւեորք, Ֆիլատէլֆիա, Պոսթըն, Ուստր, Լօուէլ, Լօրէնս, Ֆօլ Րիվր. Բրովիտէնս քաքաղաքներու մէջ։ Իրենց առաջին յատկանշական քայլը եղած է համագիւղացիական — համաքաղաքացիական «ուսումնասիրաց ընկերութիւններու» հիմնարկութիւնը։ Յաջորդ տարիներու ընթացքին այս շարժումը դարձաւ

լայնատարած և ժողովրդական։ Ընդհանուր մրցակցութիւն մը սկսաւ բոլորին միջեւ այնպէս որ 1914-ին միջազգային պատերազմը սկսելու միջոցին, Հայաստանի գիւղացիներուն և քաղաքացիներուն մեծամասնութիւնը ունէր իր «Ուսումնասիրացը» յաճախ կարգ մը մասնաճիւղերով։ Ներկայիս Միացեալ Նահանգներու և Քանատայի մէջ 250-ի մօտ «Ուսումնասիրաց ընկերութիւն»ներ և մասնաճիւղեր գոյութիւն ունին։ Արտակարգ ոգեւորութիւն մը, խորհրդաւոր և ուժեղ սէր մը կը տածեն Մայր-երկրի մէջ թողուցած իրենց զաւակներու կրթութեան համար։

ՀԱՅԵՐՈՒ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ.— 1891 - 1892 թուականներու մէջ կազմուած Հնչակեան Սոցեալ Տեմոկրաթ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւն, Վերակազմեալ Հնչակեան և Հ. Ս. Ռամկավար և ազատական չորս քաղ. կուսակցութիւններու ներգործութիւնը աւելի գերակշիռ և յատկանշական եղած է։ Առաջին երկու կուսակցութիւնները ընկերվարական, յառաջադէմ եղած են, իսկ վերջին երկուքը ազգայնական պահպանողական։ Ամէն կուսակցութիւն ունի իր շրջանի պաշտօնաթերթը, որ կը հրատարակուի բաժանորդներու և կուսակցական միջոցներով։ Ամերիկահայերը անկախ մամուլ չունին և այդ պատճառով անկախ կանծիքը մշակուած չէ։

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ.— Ամերիկեան շրջապատը Հայ գաղթականներու վրայ անհատապէս և հաւաքականօրէն որոշ ներգործութիւն մը կատարած է։ Այդ ներգործութիւնը սկսած է Հայաստանէն, Ամերիկեան միսիոնարներու միջոցով։ Առեւտրական կեանքի մէջ .այ վաճառականներ փարած են վաղեմի անհատական

ձեռներեցութեան։ Հաւաքականօրէն գործակցելու որոշ ձեռնարկներ չեն կատարած այն երկրին մէջ, ուր հըսկայական կերպով զարգացած է ընկերակցութեան սիսթէմը, իր շուրջը կեդրոնացնելով դրամագլուխը, միտքը և աշխատանքը։ Անոնք որոշ չափով օրինակած են խանութներու մաքրագործութեան, յաճախորդներու հետ վերաբերուելու սիսթէմը։ Կը գտնուին մէկ քանի փոքրիկ ընկերակցութիւններ, թեպէտեւ ունին թերութիւններ սակայն կազմակերպուած մարմինները իրենց գոյութիւնը շարունակած են և կառավարելու սիսթէմը զարգացուցած են։

ԿՐԹԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ.— Ամերիկահայ մարմիններուն ծրագիրներուն և կանոնագիրներուն մեծագոյն մասը իրենց վրայ կը կրեն ամերիկեան նոյնանման մարմիններուն ոգին և ուղղութիւնը։ Բազմաթիւ գիրքեր թարգմանուած են անգլիերէնէ հայերէնի։ Անգլիերէն լեզուի ազդեցութիւնը ամէն տեղ կը դիտուի։ Ամերիկահայ ընտանիքները մեծ զոհողութիւններ կը կատարեն իրենց զաւակներու դաստիարակութեան համար, որոնք մեծ ձգտում մը ցոյց տուած են դէպի ընդհանուր գիտութիւնները, գեղարուեստը և գրականութիւնը։ Հայ երկսեռ ուսանողներուն պայծառամտութիւնը, ճոխ երեւակայութիւնը և խորհելու առանձնայատուկ եղանակը գովելի է։ Դասարաններու մէջ անոնք կրաւորական դերի մէջ չեն գտնուիր։ Յաճախ հարցումներ կ'ուղղեն իրենց ուսուցիչներուն և փրոֆէսէօրներուն։ Ուսանողները ընդհանրապէս քոլէճներու և համալսարաններու մէջ ընտրած են ատամնաբուժութիւն, բժշկութիւն, ելեկտրական և քաղաքային երկրաչափութիւն, իրաւագիտութիւն, երկրագործութիւն, Քիմիագիտութիւն, Թուաբանութիւն, Աստուածաբանութիւն և այլն։

Ամերիկահայ սերունդի մտային և առողջապահական վիճակը զգալի փոփոխութիւններ կրած է այս ազատ հանրապետութեան մէջ։

ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅԵՐԸ ԵՒ ՄԱՅՐ—ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ.— Ամերիկահայերուն հարիւրին ութսունը տասնեակ տարիներով զրկուած է հայրենիքէն, ընտանիքէն, տունէ տեղէ և ապրած է անբնական և տառապալի կեանք մը։ Անիկա Հայկական վերածնունդի զոհ ըլլալով, երկար տարիներով իր խաչը կրած է մեծ անձնուիրութիւնով։ Աշխատանքի մէջ տոկունութիւնով պայքարած է, զրկած է իր անձը և խնայողութիւնները զրկած է Հայաստան, ապրեցնելու համար սիրելիները և «տանը օճախին կրակը վառ պահած է»։ Զոհած է ցեղին դաստիարակութեան, կռուողներուն, մտաւորականներուն, ամէն քայլափոխի, ուր որ պարտքը իր առջեւը կանգնած է։ Այս բոլոր զոհողութիւններու դրդապատճառը եղած է անշուշտ ընտանիքի և հայրենիքի սէրը։ Եթէ մօտաւոր Արեւելքի խնդիրը լուծուի, անտարակոյս բազմաթիւ Հայեր պիտի վերադառնան հայրենիք, այնտեղ շինելու վերջնականօրէն իրենց տունը։ Ամերիկահայերը սպասողական դերի մէջ են։ Անոնք գնահատելի ծառայութիւններ մատուցած են մայր-հայրենիքին և անոր զաւակներուն և պիտի շարունակեն իրենց դերը ապագային։

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՀԱՅԵՐ — Եգիպտական հին գաղութին մէջ քիչ թուով հայեր կառավարութեան ելմտական գործերուն մէջ գնահատելի ծառայութիւններ մատուցած և երկրին տնտեսական բարւոքման ծառայած են։ Եւ միշտ եգիպտոսի ելեւմտական, կրթական և արտաքին գործոց նախարարութիւնները հայոց ձեռքը անցնելով, ելեւմտականի մէջ Գէորգ Գարաքէհեա, իսկ երկիրը տնտեսապէս և քաղաքականապէս զարգացնողը եղած է,

Նուպար փաշա, այս նշանաւոր հայը երկար ժամանակ վարչապետի պաշտօնը վարելով, մեծ հռչակ հանած և հիացում առթած է թէ՛ Եւրոպայի և թէ՛ տեղացիներու վրայ։ Եգիպտոսի կառավարութեան տարեգրութեան մէջ կը յիշուի Թագւոր փաշա, որ իր ներհուն կարողութեամբ կրցած է կառավարական և Ազգ. գործերը համերաշխ վիճակին մէջ պահելով, ազգին համար անմոռանալի բարիքներ արտադրած է։ Նուպար փաշայի որդին Պօղոս Նուպար փաշա, ձեռնհասօրէն Եգիպտական երկաթուղիներու նախագահութիւնը վարած է երկար տարիներ, իսկ 1913էն սկսեալ Բարիզի մէջ հայ պատուիրակութեան գլուխը անցած՝ Եւրոպական մայրաքաղաքները դիմելով, հայ Ազգ. դատը կը պաշտպանէ։ Պօղոս Նուպար փաշա հիմնած է նաև Հ. Բարեգործական Ընդհ. Միութիւնը, որ կոչուած է հայ գիւղացիներու և աղքատներու կարևոր ծառայութիւններ մատուցանել։

ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ

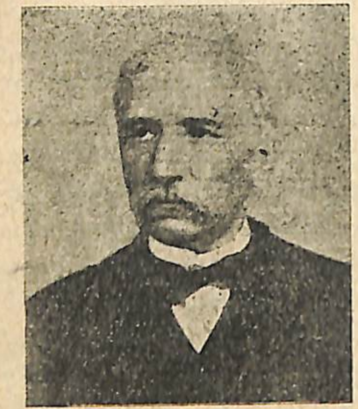

Մ. ՍԱՆԱՍԱՐԵԱՆ

ՍԱՆԱՍԱՐԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ.— Սանասարեան վարժարանը 1881-ին հաստատուած է Էրզրումի մէջ, մայր եկեղեցիին կից ընդարձակ պարտէզին մէջ, շնորհիւ բարեյիշատակ Մկրտիչ Սանասարեանի, որ անոր գոյութիւնը և յարատևութիւնը ապահոված է իր նուիրած և կտակած դրամագլուխով։ Վարժարանին նպատակն է դաստիարակել հայ արու

մանուկները առաքելական Ս. եկեղեցւոյ ոգւոյն և կանոններուն համաձայն, աւանդել անոնց ընդհանուր կրթութիւն և ուսում և կրթել զանոնք արհեստներու և արուեստներու մէջ։

ՅԱԿՈԲ ՆԻԿՈՂՈՍԵԱՆ

Տէր և Տիկին Նիկողոսեան երկու դաստիարակներ Ազգ. վարժարաններու տնօրինութիւններէն քաշուելով, իրենց անհատական կարողութիւններով 1904-ին հաստատեցին Բերայի մէջ Նիկողոսեան գիշերօթիկ և ցորեկեայ վարժարանը, որ 18տարիէ ի վեր տոհմային դաստիարակութեամբ կը կրթեն և կը զարգացնեն երկսեռ հայ օրիորդները և տղաքը։ Փոքր մանչերու նախակրթական և օրիորդներուն երկրորդական վարժարանի կրթութիւն տալով։

Գ. ՄԱԼԱԹԵԱՆ Յ. ՀԻՆԴԼԵԱՆ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ Гос. Библиотека ՀՍՍՌ—Арм ССР Мясникян

Նոր դպրոց, որուն հիմնադիր տնօրէններն են Յ. Հինդլեան և Գ. Մալաթեան, երկու մանկավարժ դաստիարակներ իրենց անհատական ձեռներեցութեամբ 1909-ին հաստատեցին սոյն գիշերօթիկ վարժարանը, նոյնպէս 13 տարիէ ի վեր դաստիարակութեան գործը յառաջ տանելով, միայն մանչերու համար երկրորդական վարժարանի կրթութիւն կուտան հայ պատանիները ուսման և գիտութեան մէջ կրթելով և զարգացնելով։

Հայ օրիորդաց ճեմարան գիշերօթիկ և ցերեկեայ վարժարանը 1910-ին Իւսկիւտարի մէջ կը հաստատէ Օր. Պայծառ Տայեան, հիմնադրուհիին մահէն ետքը քոյրը դաստիարակութիւնը կը շարունակէ վարժարանի տնօրինութիւնը յանձնելով, կարող ձեռքերու։

Պէզազեան երկսեռ գիշերօթիկ վարժարանը կը հաստատուի Մագրիգիւղի մէջ 1908-ին, որուն հիմնադիր տնօրէնն է Պողոս Պէզազեան։ Սոյն վարժարանը երկսեռ Հայ աշակերտներուն երկրորդական վարժարանի կրթութիւնը տալով 14 տարիէ ի վեր կը շարունակէ, երբ Արմաշի դպրավանքը Թուրք կառավարութենէ կը գրաւուի զինուորական անհրաժեշտութեան համար, գաւառացի 18 ուսանողները սոյն վարժարանին մէջ պատսպարուելով, իրենց ուսումը կը շարունակէին Դուրեան Եղիշէ սրբազանին դասախօսութեամբ երկու տարի շարունակելէն ետքը երբ իթթիհատական կառավարութիւնը Պոլսոյ Պատրիարքարանը կը ջնջէ, ուսանողները կը փոխադրուին Երուսաղէմ։

5023

0001110

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0001110

Մանկավարժական ուղղութեամբ պատրաստուած հեղինակին թուաբանութեան դասընթացքը.

Ա. ՏԱՐԻ.— 1—10, 1—20 և 1—100 *մանկապարտէզներու համար գրաւոր վարժութիւն* 25

Տարրական դասընթացք

(Ա. և Բ. ՏԱՐԻ)

Բ. ՏԱՐԻ.— 1—100 *թիւերու մշակութիւն Գ. տիպ.* . 20
Գ. « 1—1000 « « *Գ. տիպ.* . 25
Նոր դպրոց ընթերցարան-ընթերցում և ուսում . . 30

Միջին դասընթացք

Դ. ՏԱՐԻ.— 1000-էն *վեր թիւերու մշակութիւն* . . 25

Հայոց պատմութիւն

ՀԻՆ ՀԱՅԵՐ.— *Ա. մաս սկիզբէն մինչեւ անիշխանութիւն* . . . . *ղրշ.* 50
ՆՈՐ ՀԱՅԵՐ.— *Բ. մաս ժամանակակից պատմութիւն Անիշխանութենէ մինչև մեր օրերը* 1922 { *Ոսկեդրամ* « 15 ; *Թղթ.դրմ* « 100
ԿՐՕՆՔ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ.— *Տր. Սահակ Քհնյ. Տր. Սարգիսեան Աւագերեց Օրթագիւղի եկեղեցւոյ* 30